

INHOUD

Sociologie, jaargang 5 — 2009 | 1

Rob van Ginkel

De verbeelding van 'Hollands' vissersvolk — *Visuele cultuur en het folkloristische cliché van Marken en Volendam* 2

Jaron Harambam, Stef Aupers en Dick Houtman

Op jacht naar het ultieme spel — *World of Warcraft, Second Life en de commercialisering van virtuele spelwerelden* 27

Willem Schinkel

De virtualisering van burgerschap en de paternalistische staat 48

Marianne van Bochove en Jack Burgers

De stille kracht van pragmatische preventie — *Een analyse van verschuivingen in het woonwagenbeleid* 69

Jeroen van der Waal

De invloed van immigratie op de lonen in Amsterdam en Rotterdam — *De substitutiethese getoetst in twee stedelijke contexten* 89

Menno Hurenkamp

Nette helden — *Besprekingsartikel van Jeffrey Alexander's The Civil Sphere* 112

Boekbesprekingen 126

Summaries 134

Over de auteurs 136

Rob van Ginkel

DE VERBEELDING VAN 'HOLLANDS' VISSERSVOLK

Visuele cultuur en het folkloristische cliché van Marken en Volendam¹

Folklore is van levensbelang. Dit geldt in elk geval voor plaatsen als Marken en Volendam, die van hun folkloristische imago afhankelijk zijn om van heinde en ver toeristen te trekken. Daarmee bouwt de lokale bevolking voort op een representatie die aan het eind van de achttiende eeuw ontstond en die nadien steeds weer in woord en beeld is gereproduceerd: eerst als toonbeeld van nationale eigenheid, ten slotte ook als toegeëigend kenmerk van lokale specificiteit. Hoe deze verbeelding aan de macht is gekomen en gebleven is het onderwerp van dit artikel.

Inleiding

Vanaf het Damrak in Amsterdam vertrekken dagelijks busladingen toeristen naar locaties in de omgeving van de hoofdstad. Vooral Volendam en Marken zijn van oudsher populair. De *tour operators* prijzen beide met succes aan als pittoreske en 'typisch Hollandse' vissersdorpen en vervoeren drommen dagjesmensen naar de fotogenieke lokale bezienswaardigheden. Het gestolde beeld van folklore, streekdracht en oud-Hollandse traditie wordt ter plaatse zorgvuldig in stand gehouden en te gelde gemaakt. Als we een toeristische website mogen geloven, dan ademt de Marker gemeenschap 'de sfeer van vroeger', voert de 'traditionele levensstijl' er de boventoon en 'lopen de bewoners nog altijd rond in klederdracht'.² Op de Volendamse Dijk kunnen bezoekers zich in 'typisch' Volendamse dracht steken om zich zo te laten ver-
eeuwigen. Snuisterijen met het dunst denkbare vernis van Volendamsheid ('made in China') gaan er als warme broodjes over de toonbank en in diverse horecagelegenheden worden hongerige of dorstige bezoekers door serveersters in traditionele kledij bediend. Naar schatting ontvangt Volendam jaarlijks anderhalf tot twee miljoen binnen- en buitenlandse bezoekers, Marken ruim een half miljoen. Het eerstgenoemde dorp is volgens een gemeentelijk

beleidsdocument 'één van de belangrijkste toeristische bestemmingen van Nederland geworden, met een wereldwijde bekendheid. En nog steeds komen de toeristen min of meer voor hetzelfde als wat Havard anderhalve eeuw geleden beschreef: de klederdracht, het vissersdorp en het gevoel dat de tijd stil heeft gestaan'.³ Henry Havard was een Franse kunsthistoricus en auteur van een reisverslag dat de 'villes mortes' Volendam en Marken in de jaren zeventig van de negentiende eeuw tot ver over de landsgrenzen beroemd maakte. Mede daardoor konden deze plaatsen zich al vroeg in een warme toeristische belangstelling verheugen. Maar de voorstelling van beide kustgemeenschappen als plechtanker van Hollandsheid gaat verder terug in de tijd en werd tot diep in de twintigste eeuw in woord en vooral ook beeld uitgedragen.

Hoe is deze tekstuele en visuele representatie tot stand gekomen en welke betekenissen werden eraan toegeschreven? Waarom hadden juist deze plaatsen een zo sterke aantrekkingskracht dat ze tot *pars pro toto* van Nederland konden uitgroeien? Het is opmerkelijk dat Volendam, als katholieke enclave in een protestantse omgeving, de status van nationaal icoon verwierf. Immers, Nederland werd door velen lange tijd als een 'protestantse natie' aangeduid. Ook het indertijd calvinistische Marken leidde een bestaan in de marge van de Nederlandse samenleving. Hoe kon, met andere woorden, het atypische tot het typische worden omgeduid? Op voorhand zij gezegd dat het folkloristische beeld van Volendam en Marken hierbij een belangrijke rol speelde. Dit geldt zowel voor het geschreven woord als voor de beeldtaal van grafische en schilderkunst, fotografie en film waarop ik me in dit artikel in het bijzonder zal richten. Daarin wordt een wereld opgeroepen van 'authenticiteit' en continuïteit. Ik beoog niet om deze mythe door te prikken; dat hebben de historici Schutte en Weitkamp (1998) in hun boeiende verhandeling over Marken reeds afdoende gedaan. Het gaat me erom te achterhalen hoe het image is ontstaan, verbreed en veranderd, hoe het vanuit verschillende invalshoeken werd benaderd en welke functie en betekenis het had en voor een deel nog steeds heeft. Opvallend is dat diverse afzonderlijke studies zijn gewijd aan bijvoorbeeld reisverhalen en schilderkunst enerzijds en – zij het in veel mindere mate – documentaires en speelfilms anderzijds waarin Marken en Volendam een prominente rol spelen, maar dat deze expressievormen zelden met elkaar in verband zijn gebracht. In dit artikel doe ik dat wel, waarbij tevens overeenkomsten en verschillen in de beeldvorming worden beschreven en geanalyseerd. De nadruk ligt echter op de filmische representatie, waarin met iconen – tekens die verwijzen naar wat ze uitbeelden (Grever 2004: 210) – van Hollandsheid wordt gespeeld.

'Echte' Hollanders: de visualisering van vissersvolk

Onder invloed van de Romantiek en het opkomende nationalisme gingen literatoren en geleerden in de loop van de negentiende eeuw op zoek naar bevol-

kingsgroepen die het 'echte' Nederland vertegenwoordigden. Ze dichtten, net als cultuurnationalisten elders in Europa, aan plattelandsgemeenschappen in het algemeen en vissersgemeenschappen in het bijzonder een oeroude beschaving met een krachtige volkscultuur toe, die in stedelijke samenlevingen aan een nivellerende modernisering ten prooi zou zijn gevallen. Vissers waren daardoor onderwerp van een moraalfilosofie die verwantschap vertoonde met de latere idealisering door antropologen van de zogenaamde 'nobele wilde' (zie Brunsting 1997). Hun vermeende normen en waarden – in het bijzonder werkzaamheid, eenvoud en godsdienstigheid – werden aan de natie ten voorbeeld gesteld. Vissers en vissersvrouwen werden zo verheven tot 'nationale' iconen. Hildebrand (*nom de plume* van Nicolaas Beets) meende bijvoorbeeld dat in Marker vissers 'het waarachtige type van onze oudste voorouders bewaard gebleven' was. Men kon op het eiland 'de huizen, de gewoonten, de zeden en begrippen van voor twee eeuwen' aantreffen (1841: 132). Marken zou bezoekers met andere woorden een blik op de Gouden Eeuw bieden als waren zij in een tijdmachine beland. Ook in geleerde verkenningen zijn zulke tendensen bespeurbaar. In *De Aardbol: magazijn van hedendaagsche land- en volkenkunde* heetten Markenaren 'de onverbasterde afstammelingen der eerste bewoners dezer landen' (Best en Witkamp 1841: 110) en de Amsterdamse arts Samuel Coronel betoogde dat de Marker 'in zeden en gewoonten, in woning, huisraad en kleeding ... het beeld afspiegelt van de zeden en gebruiken onzer vaderen uit een verwijderd tijdperk' (1862: 55).

De Marker samenleving werd door negentiende-eeuwse waarnemers in de tijd teruggeplaatst, geïdealiseerd en getribaliseerd. Zij zongen de lof van het roemrijke verleden, oude tradities, zeden en gebruiken, deugden en moraal, kunsten en cultuuruitingen, waarbij Marken werd voorgesteld als één van de laatste vindplaatsen van de echte en onvervalste Hollandse – en bij uitbreiding Nederlandse – cultuur. De tijd leek er, anders dan in de dynamische steden, in hun ogen stil te hebben gestaan. Wie het 'exotische' wilde aanschouwen, kon derhalve volstaan met een reis naar nabijgelegen kusten. Beschouwers waren op zoek naar 'authenticiteit', maar hun speurtocht leidde tot een romantisering van het pastorale en pittoreske. Van het vissersleven werd een sentimenteel beeld geschetst, waarmee stedelingen een spiegel kregen voorgehouden waarin zij de 'ware' beschaving konden zien. Het ging dus om een verhaal met een moraal. En dat gold niet alleen Marken. In algemenere zin vormden eilanden en kustgemeenschappen in schrijversogen een Arcadië, waar armoede weliswaar troef was, maar waar tegelijkertijd sprake was van saamhorigheid en deugdzaamheid, een ongekunsteld bestaan en een krachtige innerlijke beschaving.

Ook de opkomst van het vissersgenre in de schilderkunst past in deze trend. Kustplaatsen als Scheveningen, Katwijk, Volendam en Marken werden jaarlijks door vele kunstenaars bezocht. Zij lieten zich inspireren door de eenvoud en ongereptheid van de vissersbevolking, de interieurs van vissers-

woningen met hun pronkkamers, kust- en havengezichten, en de heroïsche strijd tegen de natuur. De geschilderde motieven bestonden onder meer uit streekdrachten, vissersschepen en vissersgereedschappen. Gaandeweg kregen de schilders ook belangstelling voor zeden en gewoonten. Zij beeldden bijvoorbeeld kerkgang, huwelijk, doopplechtigheid, rouw en dagelijkse bezigheden uit. Het grote publiek kon zich het vissersgenre toe-eigenen via de talloze afbeeldingen naar gravures van schilderijen, die in geïllustreerde tijdschriften of in zelfstandige uitgaven verschenen. Zo werd in 1861 een album uitgegeven met gravures van Johannes Rennefeld naar schilderstukken van Jozef Israëls en gedichten van Nicolaas Beets (Israëls et al. 1861). Daarin werden burgerlijke waarden als vroomheid, huiselijkheid, moederliefde, echte trouw, arbeidzaamheid, godsdienstzin en tevredenheid met het eigen bestaan uitgebeeld. Het genre bereikte, vooral dankzij het werk van Israëls, in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw een hoogtepunt.

De Hollandse vissers en vissersvrouwen werden meer en meer met het ‘nationale karakter’ van Nederland geassocieerd. Mede dankzij de popularisering van de beeldcultuur kon dit imago zich in de voorstellingswereld van lezers etsen. In de literatuur en in populaire periodieken als *Nederlandsch Magazijn* en *Eigen Haard* kwam de projectie van burgerlijke idealen op basis van een beeld van de eenvoudige vissersbevolking in de tweede helft van de negentiende veelvuldig voor (Dekkers 1994: 83). Deze idealisering aan de hand van idyllische taferelen had ongetwijfeld te maken met transformaties die zich in de Nederlandse samenleving aan het voltrekken waren: industrialisatie en verstedelijking, en de daarmee gepaard gaande sociale problemen en conflicten. Het in de traditie geworteld zijn straalde houvast en stabiliteit uit en gaf een model aan de morele opvattingen die de burgerij op zichzelf projecteerde. Het thema van de ‘innerlijke beschaving’ van de kustbevolking was allerminst gespeend van een paternalistische en moralistische toonzetting, maar werd wel gemeengoed.

De groeiende belangstelling van veelal in steden gevestigde culturele en maatschappelijke elites voor het volksleven ontsproot aan nationalistische sentimenten, waarbij de volkscultuur – in al haar verscheidenheid – behouden en zelfs versterkt diende te worden (zie Van Ginkel 1999, 2000). Het nationalisme had als burgerlijke ideologie weliswaar zijn basis in de steden, maar in de nostalgische reactie werd het ‘organische’ volksleven verheerlijkt; een wending naar een gemystificeerd verleden als lonkend perspectief voor de toekomst. Dezelfde notabelen die op lokaal niveau als verlichte beschavers optraden, wierpen zich soms tegelijkertijd op als volkskundige dilettanten die verdwijnend cultuurgoed voor het nageslacht wilden bewaren en de bronnen ervan wilden vastleggen. De dichter-dominee Jan ten Kate, van 1845 tot 1847 predikant op Marken, schreef in 1846 over ‘zijn’ eiland: ‘Die kleene plek, ten golven uitgerezen, die van den walm der steden wordt verschoond, zou die misschien de groene schuilhoek wezen, waar ’t overschot van Hollands Deug-

den troont?’ (geciteerd in Schutte en Weitkamp 1998: 285-286). Beschrijvers van teloorgaande tradities zochten veelal naar een onveranderlijke volkscultuur, een verloren gewaand, onopgesmukt en geordend gemeenschapsleven en een statisch ‘volkskarakter’, waarvan zij een idyllisch beeld schiepen. Er werd dikwijls gewezen op culturele verschraling als schaduwzijde van het moderniseringsproces. In reactie daarop werd de lof van het roemrijke verleden, oude tradities, zeden en waarden, kunsten en cultuuruitingen bezongen. Marken en Volendam werden zo voorgesteld als vindplaatsen van de echte en onvervalste Nederlandse cultuur (zie bijvoorbeeld Anoniem 1884: 2).

Volkscultuur bleek zich ook uitstekend te lenen voor manifestaties van cultuurnationalisme. De Nederlandse inzending voor de wereldtentoonstelling van 1878 in Parijs werd bijvoorbeeld opgevolgd met in streekdracht gestoken poppen. Er figureerden onder andere taferelen van een Scheveningse visser die terugkeert van de markt, een Volendamse moeder die haar zoon toespreekt en een echtpaar uit Marken. Op het internationale toneel werden de van oorsprong lokale cultuuruitingen ‘als voorbeeld van Nederlandse identiteit gepresenteerd ...; de klederdrachten vertegenwoordigden het zuivere nationale karakter’ (De Jong 1998: 71). Vanwege het succes dat de Nederlandse inzending oogstte, kregen de streekdrachten een plaats in het kort daarvoor geopende Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst in Den Haag, dat onmiddellijk het bezoekersaantal fors zag stijgen. Ook de Nationale Klederdracht Tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898 was een doorslaand succes (Bank en Van Buuren 2000: 72; zie ook Van Zuthem 1998). Zo werden de streekdrachten – en andere onderdelen van de volkscultuur – uit het dagelijkse gebruik en dus uit hun context gelicht. Overigens was de aandacht niet exclusief op Marken en Volendam gericht. Ook Hindelopen stond lange tijd in de belangstelling, net als in een latere fase Zeeuwse streekdrachten (Brunsting 1993; De Jong 2001). De belangstelling voor Volendam en Marken was echter ouder en zou veel langer blijven voortbestaan. Zoals in de inleiding al aan de orde kwam, bouwt de representatie van beide plaatsen nog steeds voort op een specifiek imago als vissersgemeenschap die door streekdracht en traditie wordt gekenmerkt.

Het beeld van een oude Hollandse kust- en visserscultuur die heel Nederland zou typeren, werd niet alleen uitgedragen door inheemse schrijvers, kunstenaars en folkloristen, maar ook door buitenlandse reizigers. Zij verwonderden zich over tal van zaken en droegen met hun vaak lyrische verslagen bij aan het imago van een bevolking met een bijzondere cultuur. Via overdrijving, exotisering en archaïsering riepen ook zij een beeld van uniciteit op: hier is het échte, onveranderde Holland nog te vinden als ware het een relict uit de Gouden Eeuw of een nog vroegere periode. De Franse schrijver Alphonse Esquiros stelde in 1858 bijvoorbeeld dat de korte oversteek naar Marken de bezoeker eeuwen in de tijd zou terugwerpen. De Markenaren verkeerden in

zijn optiek vanwege hun afzondering in een ‘natuurstaat’ (Esquiros 1858: 138). Een landgenoot, de door de ‘dode’ vissersplaatsjes rond de Zuiderzee geïntrigeerde Henry Havard, vond Volendammers – die toch dichtbij Amsterdam woonden – ‘meer afgezonderd van de wereld, dan de inwoners van Nieuw-Caledonië’ en stelde hun voorkomen op één lijn met dat van ‘Turksche fata-listen’ (1875 [1874]: 26, 48-49). Het kostuum van de Marker vrouwen was in zijn optiek ‘schilderachtig, maar vreemd en zóó eigenaardig, dat niet ééne andere nationaal-dragt daaraan gelijk is’ (ibid.: 31). De Italiaan Edmondo de Amicis, die ongeveer tezelfdertijd ons land bezocht, beweerde dat de Marker ‘inboorlingen’ hun ‘aard, gewoonten en levenswijze’ sinds de dertiende eeuw onveranderd hadden bewaard (1985 [1874]: 254). Hun eeuwenlang gekoesterd en gelijk gebleven kostuum was ‘allerzonderlingst’: deels oosters, deels militair, deels kerkelijk (ibid.: 255). Kustbewoners zouden derhalve in geïsoleerde en onbedorven gemeenschappen leven, waar het voorvaderlijke erfgoed nage-noeg onveranderd in stand was gebleven. De bezoekers idealiseerden het sta-tische beeld dat zij hadden en wensten allerlei ontwikkelingen niet te zien. Zij plaatsten het leven in de gemeenschap terug in de tijd en vaak lijnrecht tegenover dat in de ‘ontaarde’ stad. Vrijwel alle reizigers kenschetsten Marken in hun verslagen als ‘primitief’. Deze aanduiding was doorgaans niet pejora-tief bedoeld, maar verleende het eiland eerder een positief bedoeld stempel van primordiaalheid, puurheid en echtheid (zie echter Wood 1878: 129-130). Veel reisverhalen werden gretig vertaald en speelden bij de overdracht en bestendiging van stereotype beeldvorming een belangrijke rol.

In het zog van buitenlandse reizigers kwamen beeldend kunstenaars van over de grenzen naar plaatsen als Marken en Volendam. Zo wilde de Engelse schilder George Clausen, aangetrokken door Havards verhandeling, met eigen ogen het bijzondere van beide gemeenschappen aanschouwen. Hij arriveerde er in 1875. Op één van zijn schilderijen beeldde hij katholieke meisjes in Volendammer dracht en protestantse kinderen uit Marken voor de kerk van Monnickendam uit. Hier werden in artistieke vrijheid locaties en religies ver-mengd tot een tafereel dat in het buitenland doorging voor ‘typisch Hollands’. Het schilderij oogstte veel succes op een in 1876 gehouden expositie van de Royal Academy in Londen. De reputatie van Marken en Volendam verbreidde zich in rap tempo. Al snel togen andere kunstschilders naar beide plaatsen. Sommige combineerden het genre van de reisbeschrijving met dat van de figuratieve kunst, zoals George Boughton en Edwin Abbey, die in 1880 en 1881 voor het Amerikaanse tijdschrift *Harper’s New Monthly Magazine* onder andere langs de kusten van de Zuiderzee reisden. Hun zeventalige verslag, met illustraties die vooral Nederlanders in streekdracht tonen, was zo succes-vol dat het ook als boek werd uitgebracht (Boughton en Abbey 1885). Onder invloed van de vraag naar realistisch werk en de toenemende populariteit van de *plein air* stroming trokken vele binnen- en buitenlandse schilders naar de kust om er hun objecten van nabij te bestuderen. Hier en daar ontstonden

zelfs bescheiden kunstenaarskolonies, onder andere in Volendam, dat zo op bescheiden schaal een kosmopolitisch karakter kreeg.

De voormalige matroos op de grote vaart Leendert Spaander begon hier in 1881 een hotel en lokte kunstenaars naar het dorp. Hij stelde faciliteiten beschikbaar, bezocht tentoonstellingen in het buitenland, stuurde prentbriefkaarten van Volendam en zijn hotel naar kunstacademies en bemiddelde bij het vinden van modellen, onder wie zijn eigen zeven dochters. Verder adverteerde hij bij de Holland-Amerika lijn. Spaander slaagde in zijn opzet. Een stoet van meer en minder getalenteerde kunstenaars verbleef in zijn uitspanning, waar al snel ateliers werden bijgebouwd. Hun 'naar het leven' vastgelegde schilderijen, prenten en gravures maakten de Volendamse dracht wereldberoemd. Ten aanzien van Marken voltrok zich een soortgelijke ontwikkeling.⁴ Op veel Duitse kunstenaars oefende de schilderachtigheid van Hollandse vissersdorpen een grote aantrekkingskracht uit. Deze werd mede gestimuleerd door de populariteit waarin het vissersgenre van de Haagse School zich bij de oosterburen mocht verheugen. Amerikaanse kunstenaars die enige tijd in Holland werkten keken vaak 'alleen naar het moois van kanten mutsen en klompen en schiepen een stereotiep, oppervlakkig beeld van Nederland, zelfs als ze een bepaald persoon portretteerden' (Stott 1998: 44). Zo schiepen ze een premodern Utopia, dat gemeenschapsdeugden en traditie uitstraalde (Stott 1989: 48). Het was een ideaalbeeld gekleurd door nostalgie, maar juist voor zulk romantisch realistisch schilderwerk bleek een goede afzetmarkt te bestaan. Via exposities, afbeeldingen in populaire tijdschriften en kunsthistorische publicaties verbreidde dit imago zich gestaag over Europa en de Verenigde Staten. De kunstzinnige representatie van de Hollandse vissersbevolking liep daarbij opmerkelijk parallel aan die van reisverslagen (vgl. Bank en Van Buuren 2000: 40-43). Beschrijvingen en afbeeldingen leidden tot een zichzelf versterkende dynamiek doordat ze reizigers, kunstenaars en een breder publiek stimuleerden om zelf kennis te nemen van deze 'exotische' wereld. Beeldtaal, gezochte ervaring en herkenning leidden zo bij bezoekers tot een 'sublieme synthese' (Buzard 1996: 196).

Cultuur te kust en te keur

De beeldvorming over de vissersbevolking langs de hiervoor geschetste lijnen had gevolgen voor het imago bij het grote publiek alsook voor het beeld dat deze bevolking van zichzelf had. Enerzijds werd het ervaren van het 'andere' voor Nederlandse en buitenlandse toeristen een belangrijke drijfveer om naar de kust af te reizen, wat door nieuwe transportmogelijkheden en verbindingen steeds makkelijker ging. Anderzijds attendeerde de nieuwsgierigheid van binnen- en buitenlandse bezoekers de inwoners van de bezochte plaatsen erop, dat zij kennelijk 'bijzonder' waren, een bijzonderheid die in klin-

kende munt omgezet kon worden. Daarbij kwam nog dat het vastleggen van oude gewoonten, gebruiken en voorwerpen onder invloed van de versnelde modernisering in de decennia rond de eeuwwisseling werd geïntensiveerd. Het tonen en benadrukken van eigenheid vormde een attractie voor de buitenstaander die immers op zoek was naar een 'authentieke essentie'. Zo bleek volkscultuur een marktwaarde te vertegenwoordigen, waarvan sommigen, zowel onder de plaatselijke bevolking als onder bestuurders, zich al vroeg bewust werden. Het voorbeeld van Leendert Spaander vond navolging. Ook heel wat Markenaren hebben van het massatoerisme, dat direct verband hield met de idyllische beeldvorming over het eiland, geprofiteerd. Ze hebben dat beeld zelf deels bewust gemanipuleerd om er voordeel uit te kunnen trekken. De lokale bevolking liet zich de rol van *show house* van Holland graag aanleunen en ging in haar culturele en morele 'eigenheid' geloven. Marken was eind negentiende eeuw zijn eigen mythe geworden (Schutte en Weitkamp 1998). Op het eiland waren het kinderen die begonnen buitenlandse toeristen kleingeld af te troggelen, terwijl de weduwe Teerhuis en juffrouw Klok met hun overdadig ingerichte pronkkamers eveneens inkomsten genereerden. Het toerisme bleek een aantrekkelijke bron van inkomsten, al kende het zijn schaduwkanten, zoals de verstoring van de zondagsrust. De gemeente probeerde een en ander in goede banen te leiden, maar enkele markante Markenaren, onder wie Sijtje Boes, lieten zich weinig aan de gemeentelijke regulering gelegen liggen. Zij zou met haar handel in 'typische Marker spullen', die ze vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw dreef, tot ver over de grenzen faam verwerven.

Maar bij deze ontwikkelingen werden al vroeg kritische kanttekeningen geplaatst. Sommigen vonden reeds in het begin van de twintigste eeuw alle aandacht voor pittoreske plaatsen in Holland en de vereenzelviging van Holland met de Volendammer dracht verwerpelijk. Er werd gerept over de modeziekte van 'Volendammerij', terwijl Nederland toch een modern land was, waar 'meer te bewonderen valt dan versteenden roem, Volendammers en Markensche visschers' (geciteerd in Te Velde 1992: 255). In een in 1910 verschenen jubileumboek van de vijftwintigjarige ANWB heette het dat men in de beide vissersplaatsen veel 'onwaars, oneigenlijks en opgedirkt' kreeg voorgeschoteld, waar 'het *echte* Holland' 'een carnavalspak' aanhad en 'een huichelgelaat' toonde: 'Dit is het Holland voor de Engelschen en Amerikanen; dit is de streek, waar de vreemdelingen door de Amsterdamsche hotelgidsen worden heengeleid om ze "old Dutch curiosities" te laten zien, ... om ze te stijven in hun malle voorstellingen van ons land'; een Holland 'dat kunstmatig zoo in stand wordt gehouden, buiten het reële Hollandsch mooi om, in speculatie op vreemdelingenbezoek en geldelijk gewin: een stukje Nederland in theatervorm, een kleederdrachten- en meubelmuseum onder den blooten hemel' (Netscher 1910: 41-42). Theo Molkenboer, een schilder die de Nederlandse streekdrachten beschreef, hekelde in verband met

Marken het 'exploiteeren van de nationale kleederdracht als vreemdelingen trekkende curiositeit' (geciteerd in Roodenburg 1999: 212). Ten aanzien van een onder invloed van het toerisme dreigende gekunsteldheid van de Volendammer dracht liet hij zich eveneens kritisch uit (vgl. Bank en Van Buuren 2000: 74). De folklorist Dirk Jan van der Ven uitte eveneens bedenkingen: 'Te veel is onze reputatie aangerand door de buitenlandse uitbeelding van het Marker- en Volendammer volksleven, dat – gecaricaturiseerd en gechargeerd – ons een maskerade-bekendheid over heel de wereld heeft bezorgd!' (1920: 264-265). Hier werd het 'authentieke' opeens als schijnvertoning en bron van winstbejag benoemd. Deze distantiëring werd mede ingegeven door het beeld dat elites inmiddels van Nederland waren gaan koesteren, namelijk dat van een 'moderne natie', al bleven ze de niet vercommercialiseerde volkscultuur als een belangrijke bron van nationale eigenheid percipiëren (Van Ginkel 1999).

Ook sommige buitenlandse bezoekers lieten zich soms in kritische zin uit over Marken en Volendam. De op toerisme gebaseerde erfgoedindustrie ging desondanks floreren, aanvankelijk nog in de bescheiden vorm van *show houses* maar allengs steeds grotere delen van het lokale leven incorporerend. Het gepresenteerde beeld was selectief: sommige zaken werden overbelicht, andere weggemoffeld. Daarmee kwam het aan een wens van toeristen tegemoet, die wilden zien waarvoor ze gekomen waren (Stott 1998: 143). Ze zochten een rurale idylle in een moderniserende en verstedelijkende wereld en idealiseerden het eenvoudige plattelandsleven tegenover de verderfelijke stad (Reichwein 1986: 11). Ditzelfde motief was, zoals we hebben gezien, destijds ook onder Europese en Amerikaanse kunstenaars wijd verbreid. Massatoerisme en de door een stereotype verwachtingspatroon gekenmerkte 'tourist gaze' (Urry 1990), versterkten het imago van Marken en Volendam als zetel van 'alteriteit', waar men oud-Hollandse relictten kon aanschouwen. Zo geraakten Volendam en Marken in een positie die ze steeds meer atypisch voor Holland maakte, terwijl ze voor de toerist die het 'authentieke' Holland wilde zien de bestemming bij uitstek vormden. Het gestolde beeld werd zorgvuldig in stand gehouden, bijvoorbeeld in reclame-uitingen. De Volendammer dracht werd zo één van de krachtigste emblemen voor Holland, die – met bijvoorbeeld klompen, molens en tulpen – tot ver over de landsgrenzen associaties met ons land oproep en nog steeds oproept. Al vóór 1900 was het Volendammer kostuum geportretteerd op een Engelstalig affiche van de Staatsspoorwegen en in 1930 werd een Volendammer met twee molens afgebeeld op een Duits- en Franstalige poster voor de Nederlandse spoorwegen. Deze platen verschenen in menig reisbureau en station in binnen- en buitenland en droegen zo een beeld uit dat toeristen naar Nederland moest lokken (Schuursma 2000: 342). Als neveneffect van het toerisme zorgde bovendien de prentbrief- en ansichtkaartenindustrie voor een bestendiging van het folkloristische imago van beide plaatsen.

De toe-eigening van hun kostuum voor andere doeleinden verliep grotendeels buiten de inwoners van Volendam en Marken om: voor hen ging het om alledaagse kleding en juist de bezoekers van hun dorpen kleedden zich 'in het vreemd'. Buitenstaanders doorgrondde niet de variaties, nuances en codes van de lokale dracht, die binnen een gemeenschap een belangrijke communicatieve rol speelden (Brunsting 1987: 2, 1993: 40; De Jong 2001: 180-187). De plaatselijke dracht werd op deze manier van haar meerduidigheid ontdaan en aangezien voor een tamelijk uniform kostuum. Tegelijkertijd maakten met name Volendammers gebruik van de herkenbaarheid van hun kleding voor de buitenwacht. Zo brachten plaatselijke ambulante handelaren bijvoorbeeld in lokale dracht vis aan de man in de wijde omtrek van hun dorp.

Door de groei van het toerisme, de belemmering van het vrije internationale verkeer tijdens de Eerste Wereldoorlog en de opkomst van nieuwe stromingen in de schilderkunst ging de belangstelling van buitenlandse schilders voor de Zuiderzeeplaatsen tanen. Nederlandse kunstschilders namen deels hun plaats in, maar de aantrekkingskracht die Volendam en Marken op hen hadden was tegen de jaren dertig grotendeels uitgewerkt. In de tussentijd hadden echter andere kunstenaars de plaatsen weer ontdekt. Voor het nieuwe medium film zochten zij decors die herkenbaar Hollands waren.

Filmische en museale representatie

Met enige overdrijving constateert Peter Delpout (1997: 11) dat de vroege Nederlandse fictiefilms alle registers van de door literatuur, schilderkunst, fotografie, reclame en toeristische gidsen eerder gecreëerde clichébeelden opentrekken. Nederland lijkt vooral te bestaan uit vissersdorpen met een overmaat aan folklore. Thema's als geloof, hoop en liefde, noeste arbeid en heroïsering van het vissersbestaan doordoesen de films. Karel Dibbets en Ed Kerkman, die ingaan op het beeld van de zee in de Nederlandse speelfilm tot 1940, constateren eveneens dat een specifieke, folkloristische blik op de visserscultuur domineert: 'De manier waarop de dorpslocatie geschetst wordt, leunt met name in de films van voor 1920 op het verwachtingspatroon van een stadspubliek. De iconografie van het beeld is nauwkeurig afgestemd op het referentiekader van dat publiek en is voldoende om een herkenbare wereld op te roepen en te bevestigen. Maar het is wel het geïdealiseerde beeld van de toerist' (1990: 161). Het 'typisch Hollandse' werd nadrukkelijk in beeld gebracht in de verwachting dat daardoor een breed publiek zou worden aangesproken. In enkele films komen ook de gevolgen van industrialisatie en werkloosheid aan de orde, maar zelfs die ontsnappen niet aan het 'mythologische beeld' van 'de eenvoudige, statische en geïsoleerde' vissersgemeenschap (ibid.: 162). De films spelen tegen een duidelijk herkenbaar Hollands decor met in streekdracht gestoken acteurs en figuranten.

De reputatie van Volendam en Marken als schilderachtige en exotische locaties oefende in de eerste decennia van de twintigste eeuw ook een sterke aantrekkingskracht uit op buitenlandse cineasten. Ze vormden de perfecte achtergrond voor 'archaïsche vissersdrama's' (Blom 1997: 145). De Fransman Alfred Machin schoot er voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voor Pathé diverse films. Het scenario draait doorgaans om conflicten rond de liefde tussen mensen van verschillende leeftijd, sociale status en klassenachtergrond, meestal in een driehoeksverhouding.⁵ Belangrijker echter dan de hierop geënte verhaallijn zijn de *couleur locale* en het landschap: de opnamen van dorp en eiland, de zee, de schepen, de gevels, de in de open lucht nagebouwde interieurs van woningen en in het bijzonder de door figuranten en – vrijwel uitsluitend Franse en Belgische – acteurs gedragen streekdracht. Met de in beeld gebrachte wiekende molens en klompdansende, accordeonspelende, jeneverdrinkende en pijprokende karakters moeten de scènes een duidelijk beeld geven van de Hollandsheid van de setting. Wat als achtergrond lijkt bedoeld schuift zo voortdurend op de voorgrond. In deze periode gaat het in de vissersfilm 'hoofdzakelijk om het tonen van de pittoreske, exotische wereld van de visser. Het is een vorm van filmisch toerisme' (Dibbets en Kerkman 1990: 169). Het folkloristische clichébeeld van Holland werd hierdoor andermaal bevestigd en bestendigd. Dat er een *lokale* materiële cultuur werd gepresenteerd deed er voor de filmmaker en zijn publiek weinig toe. In feite gold hetzelfde als wat eerder voor kunstschilders opgeld had gedaan: er diende een algemeen idee van Nederlandsheid te worden overgedragen (Lübbren 2001: 45)

Ook Duitse filmmakers vonden de weg naar Marken en Volendam. Christoph Mülleneisen nam in 1912 *Des Meeres und des liebe Wellen* in Volendam op; zijn landgenoot Joseph Delmont legde een jaar nadien het vissersdrama *Auf einsamer Insel* op het naburige eiland op celluloid vast (zie Dibbets en Kerkman 1990; Kahlenberg 1990; Schlüpmann 1990: 170-174; Blom 1996). Beide films draaien – net als die van Machin en enkele Nederlandse cineasten – om een verhaal over een driehoeksverhouding tussen een vrouw en twee rivaliserende mannen, waarbij een klassen-, status- en generatieconflict tot uiting komt. In het verlengde hiervan speelt de spanning tussen traditie en moderniteit: het oude moet onvermijdelijk plaatsmaken voor het nieuwe en de jeugd heeft de toekomst. De rolprenten worden, evenals de hiervoor genoemde, gedomineerd door folklore. De beelden werden deels op locatie geschoten en vooral Delmont was expliciet op zoek naar 'authenticiteit' (Blom 1996: 250-253). Beide cineasten waren echter diepgaand beïnvloed door de laat negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse representatie van Volendam en Marken door kunstenaars en reproduceerden dit image (ibid.: 254-255). Ze creëerden een beeld van de Zuiderzeegemeenschappen als 'something archetypical, underlined by neither indicating an exact location: the classical Dutch fisherman's village, where everybody is dressed in costume and the men wear

clogs, drink Dutch gin and suck on a pipe, while the women wait patiently at the harbor quay, with their sons or husbands out on the perilous high seas' (ibid.: 255).

De dominant aanwezige representatie van lokale materiële cultuur in deze vroege films diende een evocatief doel. Ze moest bij de kijkers een besef oproepen dat dit Holland was, los van een specifieke lokale context. Mythische verbeelding en populaire beeldvorming raakten zo onlosmakelijk verstrengeld. Het op het witte doek geprojecteerde Holland was in feite volstrekt atypisch voor de in rap tempo veranderende vroeg twintigste-eeuwse Nederlandse samenleving, maar de iconografie werd onmiddellijk als Nederlands herkend en benoemd. Daarmee was de evocatieve doelstelling bereikt. Het ging de cineasten eenvoudigweg niet om een documentair vastleggen van plaatselijke of regionale volkscultuur in al haar bonte variatie en gelaagdheid, maar louter om nationale *stage setting*. En in die missie slaagden zij wonderwel. Net als buitenlandse kunstschilders en reizigers verloren ook buitenlandse filmmakers tijdens de Eerste Wereldoorlog hun belangstelling voor Volendam en Marken, deels omdat reizen hun onmogelijk was geworden. Tegelijkertijd ondervond de productie en de distributie van Nederlandse films in het buitenland tijdens en na de Eerste Wereldoorlog ernstige hinder van onder andere importheffingen en -beperkingen (Bishoff 1986: 75). Na 1918 was de belangstelling voor Volendam en Marken als filmlocaties getaand, mede doordat de films die er opgenomen waren zelden het succes brachten dat ervan werd verwacht (Dibbets en Kerkman 1990: 159). Het stadse bioscooppubliek verlangde kennelijk naar andere visuele representaties en leek niet meer geïnteresseerd in een archetypisch Hollands *tableau vivant*.

Voor documentaires gold een ander verhaal dan voor gedramatiseerde 'vissersfilms'. Van datgene wat onder invloed van moderniseringsprocessen dreigde te verdwijnen, namen de vissersplaatsen aan de Zuiderzee een belangrijke plaats in. Immers, de aanvaarding van de Zuiderzeewet in 1918, de daarop volgende Zuiderzeewerken en de voltooiing van de Afsluitdijk in 1932 betekenden dat de inwoners van verschillende vissersplaatsen om moesten zien naar ander emplooi. Er vond een versnelde aanpassing en ontwikkeling plaats, vooral ook omdat in de meeste dorpen en stadjes de visserij niet langer een vanzelfsprekende bron van emplooi vormde. De voormalige vissers en hun kinderen kregen een opleiding en vonden bijvoorbeeld werk in de industrie. De Zuiderzeewerken bedreigden enerzijds de in het nationalistische gedachtegoed zo geprezen volkscultuur, maar vormden anderzijds als uiting van modern kunnen zelf een bron van nationale trots. De folklorist Dirk Jan van der Ven vervaardigde in 1928 de Zuiderzeefilm, waarin hij onder het motto 'vastleggen voor het te laat is' het dagelijkse leven in plaatsen aan de kust van de Zuiderzee vereeuwigde. Zijn documentaire dweepte dan ook met juist die aspecten van het lokale leven, die een beeld van oeroude tradities uitdroegen. Daarvoor moest hij hoogst selectief te werk gaan, regisseren,

ensceneren en in de montage vooral radicaal weglaten wat naar moderniteit zweemde (Wieringa 1998: 42ff.; De Jong 2001: 468-471). Sommigen, zoals de Harderwijkse ondernemer en vishandelaar Eibert den Herder, kwamen tegen deze archaische voorstelling van zaken in verzet, omdat ze de indruk wekte dat de visserij rond de Zuiderzee een verouderde en tot de ondergang gedoemde bedrijfstak zou zijn. Den Herder, fel gekant tegen de afsluiting, gaf daarom in 1931 Polygoon opdracht een film te vervaardigen die een ander, meer representatief beeld van de Zuiderzeevisserij en de daarmee verbonden cultuur moest tonen.⁶ De nadruk lag op moderniteit, niet op folkloristische antiquiteit. Dit neemt niet weg dat al veel eerder was geconstateerd dat de bedrijfstak in ernstig verval verkeerde.

Volkskundigen en museummedewerkers vonden al langer dat verdwijnend cultuurgoed voor het nageslacht gedocumenteerd en bewaard moest worden. Zo besteedde het in 1918 geopende Openluchtmuseum te Arnhem ruim aandacht aan de materiële cultuur van Hollandse kustgemeenschappen, in het bijzonder die van Marken. Elders leidde deze belangstelling eveneens tot musealisering. De directeur van het Rijksprentenkabinet in Amsterdam, Teding van Berkhout, zette zich al in 1926 in voor het behoud van cultuurgooederen uit de kustplaatsen rond de Zuiderzee. In 1930 werd de zogenaamde Zuiderzee Visscherij Tentoonstelling gehouden, die voor een belangrijk deel was gewijd aan volksgebruiken en streekdrachten. Zoals het in de inleiding van de catalogus bij de tentoonstelling luidt: 'Veel van wat Holland tot nu toe zoo een eigenaardige bekoring verleende, gaat onherroepelijk teloor... Als straks de afsluitdijk voltooid zal zijn, is al dat mooie leven, dat de roem uitmaakt van "typisch Holland" aan den ondergang prijsgegeven' (geciteerd in Wieringa 1998: 56). Een folkloreschouw, waarin onder andere een Marker bruiloft werd nagespeeld, maakte deel uit van het evenement. Verder was er een nagebouwd vissersdorp, waarin bewoners van de onderscheiden Zuiderzeeplaatsen in streekkleding rondliepen. Foto's daarvan deden dienst als ansichtkaart. De representatie was selectief, gericht als ze was op het tonen van wat doorging voor rudimenten uit een voorbijgaand leven dat moest wijken voor de moderne tijd. Bovendien veranderde de gemusealiseerde volkscultuur van functie; ze werd een object ter bezichtiging. Ook in documentaires, zoals die van Van der Ven, gebeurde dit (De Jong 2001: 484).

Een soortgelijke enscenering en functieverandering vinden we terug in speelfilms die de 'verdwijnende Zuiderzeecultuur' tot onderwerp hadden. Het genre van de 'visserfilm' veranderde in de jaren dertig in sociaal drama toen duidelijk werd dat de afsluiting van de Zuiderzee verstrekkende gevolgen zou hebben voor het bestaan in vissersgemeenschappen. Maar een deel van de thematiek uit de vroege speelfilm bleef intact (de aandacht voor godsdienstigheid bijvoorbeeld) en ook het in beeld brengen van streekdracht en de parafernalia van de visserij – netten, masten en zeilen – behield een prominente plaats.

Het thema 'nieuw land uit oude zee' is in verband met de Zuiderzeewerken uitgewerkt in de film *Terra Nova* van regisseur Gerard Rutten, die in het jaar van de afsluiting door Electra-Film zou worden uitgebracht. Het idee was om haar internationaal in omloop te brengen. Rutten wilde een film met 'een typisch Hollandse sfeer' produceren (Rutten 1976: 77). Volendam – 'mooi en schilderachtig' en volgens Rutten 'nog niet "ontdekt" door de toeristen' (ibid.: 78) – leende zich mede daarom prima als plaats van handeling voor *Terra Nova*. Dat de meeste dorpingen nog in lokale dracht gingen was voor deze keuze van groot belang, al wilde hij er geen 'folkloristisch kijkspel' (ibid.: 83) van maken. Toch bevatte de film veel van de 'attracties' waarvoor buitenlanders naar Holland kwamen (ibid.: 84). Ofschoon de rolprent in Volendam is opgenomen, kan het dorp duidelijk als een pars pro toto worden opgevat. *Terra Nova* moest expliciet 'de menselijke kant' van de afsluiting belichten, in casu '[h]et lot van de vissers die op de Zuiderzee hun brood verdienden, van geslacht op geslacht vissers waren geweest en, ná de drooglegging hun broodwinning dreigden te verliezen en de basis van hun bestaan' (ibid.: 78). Het verhaal draait om de overgang van de oude zee naar nieuw land, mede voorgesteld als een generatieconflict. In het scenario zagen de oude vissers de afsluiting als een bedreiging van hun bestaan; voor de jongere symboliseerde zij een nieuwe toekomst: de 'strijd tussen oud en nieuw' (ibid.: 80). Om het vertrouwen van de plaatselijke bevolking te winnen, verbleef Rutten met zijn cameraman, de Hongaar Andor von Barsy, een tijdlang in Volendam, bezocht er trouw de kerkdiensten en kwam bij vissers over de vloer: 'wij vertelden over ons plan om een film over hun leven te maken en over hun onzekere toekomst nu de grote Afsluitdijk werd gebouwd' (ibid.: 79-80). Hij slaagde in zijn opzet: veel dorpingen waren bereid om op te treden als figuranten in de film, die was gelardeerd met sfeerbeelden van het vissersdorp. Juist het meespelen van Volendammers verleende de film volgens Rutten 'een sterke sfeer en echtheid' (ibid.: 80). Met de afsluiting zou, aldus één van de op het scherm geprojecteerde teksten 'de ondergang van een oud prachtig geslacht van rasechte Hollanders een feit' worden. 'Voor hen is den roep nieuw land terra Nova het signaal van den ondergang. Veel schoons – eeuwenoude tradities, schilderachtige klederdrachten – zullen verdwijnen.' Rutten wilde de keerzijde van de afsluiting laten zien. Uiteindelijk stelde de film de vooruitgang echter als onafwendbaar voor. Vanwege een conflict tussen Rutten en de producent en een brand, waarbij grote delen van de film verloren gingen, is *Terra Nova* nooit in roulatie gebracht. Het kwam slechts tot een vertoning voor de pers.⁷

Rutten liet zich hierdoor echter niet uit het veld slaan en regisseerde een volgende film, *Dood water* (1934), over dezelfde thematiek van de dramatische gevolgen van de afsluiting. Deze film – de eerste Nederlandse geluidsfilm – viel nog hetzelfde jaar bij de Biennale van Venetië, waar hij in première ging, in de prijzen: het camerawerk van Andor von Barsy werd bekroond met een

Gouden Leeuw. De film begint met een documentair gedeelte over de voltooiing van de Afsluitdijk. De verhaallijn wijkt enigszins af van die van *Terra Nova*, maar ook in *Dood water* staat een generatieconflict tussen de oudere en jongere Volendamers centraal. Een oude visser, die zich in tegenstelling tot zijn jongere dorpsgenoten niet bij de afsluiting wil neerleggen, komt om het leven als hij probeert de dijk op te blazen. Een jongere dorpsgenoot, die aan de aanleg van de dijk meewerkt en naar de stad verhuist, wordt aanvankelijk uit de gemeenschap gestoten maar daarin uiteindelijk weer opgenomen. 'Het onderwerp én de prijs wekten hoge verwachtingen, "speculerend op de vaderlandslievende gevoelens van de bezoeker".'⁸ Ofschoon de pers de film tamelijk gunstig ontving, flopte hij in de bioscoop. Al na een week werd de vertoning gestaakt. In Duitsland oogstte de rolprent als *Totes Wasser* wel enig succes, vooral door de propaganda die het nazibewind voor deze "nationale" volksfilm maakte (ibid.: 99). In 1942 kwam het in Nederland nog tot een reprise, toen een kortere versie van *Dood water* onder de titel *Storm over den Afsluitdijk* opnieuw werd uitgebracht.

In zijn overzicht van het Nederlandse filmbedrijf noemt Peter Cowie *Dood water* 'immaculately crafted' en 'mature and assured' en verwondert hij zich erover dat 'the Dutch cinema never leapt ahead before the war' (1979: 20). De komst van de geluidsfilm was echter een belangrijk nadeel voor mogelijk succes van Nederlandse films in het buitenland: 'Het Nederlandse taalgebied sloot de vaderlandse film op binnen de grenzen. Tussentitels waren altijd gemakkelijk te vervangen geweest en anders was de explicateur er altijd nog. Maar in het buitenland ging niemand nog ondertitels zitten lezen als uit eigen land een stortvloed van verstaanbaar gesproken woorden ter beschikking stond. Zo werd de Nederlandse film tot iets provinciaals, een groot financieel risico met een klein afzetgebied' (Bishoff 1986: 104). In het verlengde hiervan speelden cultuurnationalistische sentimenten een rol: de binnenlandse filmproductie en -vertoning diende voorrang te krijgen. Waar de financiële hulpbronnen voor het maken van films in Nederland toch al schaars waren, verhoogde de wereldwijde economische crisis de productiekosten en bemoeilijkte tegelijkertijd de distributie van Nederlandse films zoals *Dood water* op de buitenlandse markt (Dittrich 1986: 107). Daarbij kwam nog dat de verzuijing in eigen land ook op de filmwereld een verdelend effect had.

Na 1935 verschoof de aandacht van documentaristen en speelfilmmakers naar andere thema's en filmlocaties dan die verbonden met de voormalige Zuiderzee. Maar de visuele representatie van de visserscultuur aan de boorden van de Zuiderzee werd langs andere weg voortgezet. In het Openluchtmuseum was, zoals hiervoor vermeld, al langere tijd een museale voorstelling van het Zuiderzeegebied aanwezig. In 1950 opende bovendien het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen de deuren voor het publiek. In beide musea werd aanvankelijk een tamelijk statische visie op de gepresenteerde cultuur gegeven. Zo bevestigde de opstelling in het Zuiderzeemuseum van streekdrachten

in stijkkamers ‘het bestaande beeld van de dracht als een onveranderd overblijfsel uit het verleden’ (Brunsting 1997: 247). In museaal verband bestond destijds vooral aandacht voor ‘authentieke’ en waardevolle voorwerpen, nauwelijks voor ‘gewone’, alledaagse objecten. Streekdracht werd bijvoorbeeld gerekend tot de folklore, terwijl de betekenis voor de dragers ervan en stijl- en modevariaties en -veranderingen werden veronachtzaamd. In de musealisering van volkscultuur bleef het streven sterk gericht op het representeren van het ‘zuivere’, het ‘onbedorvene’, het ‘echte’ als bakermat van lokale varianten van de eigen ‘nationale’ cultuur. Oppervlakkig beschouwd leek dit ook het geval te zijn in een film over de ‘Zuiderzeecultuur’, die een breed bioscooppubliek aansprak.

Haanstra’s ‘Holland’ in *...en de zee was niet meer*

Liefhebbers van folklore en nostalgie komen bij het zien van Bert Haanstra’s eerste kleurenfilm *...en de zee was niet meer* uit 1955, vervaardigd in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, ruimschoots aan hun trekken. Het scenario moest blijkens de opdracht uitgebreid aandacht besteden aan de ‘verdwijnde folklore rondom de vroegere Zuiderzee’, in het bijzonder aan ‘de klederdrachten, de wooncultuur, de levensgewoonten en volksgebruiken, het kinderspel en de volksdans’ (geciteerd in Daems 1996: 76). Opnames uit Marken komen prominent in beeld. De rolprent lijkt een filmische Zuiderzeeballade, waarbij we ons in een ‘verloren paradijs’ van streekdracht, godsdienstigheid en gemeenschapszin kunnen wanen. *...en de zee was niet meer* is eerder docudrama dan documentaire; een lyrisch getuigenis, een esthetisch monument dat de montagekunstenaar Haanstra voor de bevolking van de voormalige Zuiderzeekusten opricht. Cowie kenschetst Haanstra als een ‘traditionalist’: ‘time for him weathers a public habit into virtue, softens its outlines to a quaint and charming spectacle’ (1979: 37). De film lijkt op het eerste gezicht inderdaad naadloos te passen in een genre, dat in een speurtocht naar ‘authenticiteit’ traditie in beeld brengt. Een als onveranderlijk voorgestelde – maar door de onontkoombare vooruitgang verdwijnde – volkscultuur vormt daarin de basis voor een nostalgische verbeelding van nationale identiteit. De vraag is echter of Cowies karakterisering hout snijdt.

Toen Haanstra *...en de zee was niet meer* voltooide, was de streekdracht als dagelijks tenue al flink op haar retour en het toerisme een belangrijke bron van inkomsten geworden. De film wekt evenwel de indruk dat de bewoners van al die dorpjes en stadjes die de revue passeren nog onveranderlijk in fleurige dracht liepen. De vissers lijken nog vooral met zeilschepen te werken, een enkele voorzien van een hakkenpuffende motor. Tot de slotscènes wordt elk teken dat naar de moderne tijd zweemt angstvallig buiten beeld gehouden:

geen auto's, geen fabrieken, geen toerisme. Zelfs het stedelijke leven is veelal verstild in beeld gebracht, als het ware gereduceerd tot statige kerktorens en beierende klokken. Hier worden het roemrijke maar intussen verstorven handelsverleden en het volksleven in de kustplaatsen sterk overbelicht. Op het eerste gezicht lijkt de film dan ook naadloos in de traditie van verheerlijking van het gemeenschapsleven in vissersdorpen te passen. Dit geldt te meer omdat Haanstra met allerlei gemeenplaatsen over het Nederlandse nationaal karakter speelt: godsdienstzin (kerkgang, doop, begrafenis), eenvoud, arbeidzaamheid, zindelijkheid (er wordt wat afgeschrobd en gewassen), eenheid in verscheidenheid en zo meer. Het lijkt het knusse en kneuterige Nederland van de tot op de draad versleten clichés.

Toch heeft *...en de zee was niet meer* een diepere betekenislaag. De film is een allegorie die miegelt van metaforen en symbolen, verwijzingen naar continuïteit (de levenscyclus van geboorte, doop en huwelijk naar dood; rond-draaiende ruiters op een kerktoeren; een zweefmolen). Het is een en al streekdracht wat de klok slaat en we zien een geënceneerde Marker bruiloft inclusief een klompendans, waardoor de indruk wordt gewekt dat alles bij het oude is gebleven. Aan het begin van de film wordt het zelfs met zoveel woorden gezegd: 'ook in de mens is veel van het oude gebleven: tradities, overal, altijd'. Het is tekenend dat Haanstra zich liet adviseren door de socioloog S.J. Bouma en K. Boonenburg, respectievelijk directeur en wetenschappelijk medewerker van het Zuiderzeemuseum en beiden behept met de volkskundige en museale belangstelling waarop ik hiervoor ben ingegaan. In september 1956 hield Haanstra tijdens de Sixième Semaine International du Film de Tourisme et de Folklore een inleiding over de film. Hij betoogde dat de documentaire een beeld moest geven van de nog bestaande folklorie rond de Zuiderzee, niet van al verdwenen gebruiken en streekdrachten. Het leed voor hem echter geen twijfel dat die folklorie zou sneven of in elk geval aan belang inboeten. De inpolderingen, de teloorgang van de visserij en de industrialisatie waren daaraan zijns inziens debet. De teloorgaande folklorie was met geen geld in stand te houden en er was een economisch winstpunt: 'de duizenden en duizenden hectaren aangewonnen bouwland, vreedzaam aan het Nederlandse territorium toegevoegd' (geciteerd in Daems 1996: 77). Haanstra heeft veel moeten ensceneren en retoucheren om alle tekens van moderniteit weg te laten en Nederland als een levend museum voor te stellen. De opnames over de Marker bruiloft moesten 'ontiegelijk veel keer over', herinnerden zich veel later bijvoorbeeld twee vrouwen die in de film figureren (*Noordhollands Dagblad*, 6 oktober 2007). Saillant detail is dat het Volendammer kostuum juist in de periode dat de film werd opgenomen snel uit de mode begon te raken, ofschoon de bevolking het op zondagen nog lange tijd bleef dragen. In 1954 was bijvoorbeeld de Stichting Klederdrachten Volendam opgericht, die beoogde de lokale dracht zo volledig en oorspronkelijk mogelijk te handhaven en het dragen ervan te bevorderen. Ook het gemeentebestuur probeerde met

het oog op toeristische belangen de streekkleding in het straatbeeld te behouden. Inwoners die haar wilden blijven aantrekken, zouden subsidie krijgen. Dit experiment faalde echter jammerlijk, omdat weinig Volendamers destijds de behoefte voelden om de lokale dracht dagelijks aan te trekken en als een levend anachronisme bekeken te worden.

Wim Verstappen betoogde in 1983 met enige overdrijving: 'de grote films van Haanstra spelen in een Nederland dat niet meer bestaat, dat even ver weg ligt als Oeganda, en dat voor het publiek van nu even onherkenbaar is geworden als de zeventiende eeuw'.⁹ Over *...en de zee was niet meer* zei Verstappen: 'In deze film speelt kerkbezoek een zekere rol. Welke bioscoopbezoeker vandaag de dag heeft nog wel eens een kerk van binnen gezien? Ook spelen klederdrachten een rol. De grote scène van de film is zelfs dat vissers uit verschillende Zuiderzeehavens, allemaal in de specifieke drachten van elk stadje, aan een groeve komen waar symbolisch de oude binnenzee begraven wordt. De toeschouwer van vandaag heeft moeite met die scène. Hij ziet niet dat Spakenburg zich anders kleedt dan Urk of Volendam. Daar gaat een van de hoogtepunten uit de film.' Hij had daar waarschijnlijk een punt. Wie doorziet tegenwoordig bijvoorbeeld nog het grapje in een scène over een fikkiestokend kind in meisjeskleren dat door een agent vermanend wordt toegesproken. Het meisje blijkt een jongetje met de naam Dirk te zijn. Men moet er voor weten dat op Marken de kleding (rokken en mutsjes) en haardracht van jongens en meisjes jonger dan zeven jaar bij oppervlakkige beschouwing identiek leken. Maar voor de bioscoopbezoeker in de tweede helft van de jaren vijftig zal deze 'exotische' wereld niet helemaal onbekend zijn geweest.

En toch... De begrafeniscène is inderdaad de sleutelscène van de film. De oude wereld wordt denkbeeldig begraven, de nieuwe verschijnt – of, zoals de commentaarstem zegt: 'Alles leek bij het oude te blijven, maar de oude zee zal nieuw land worden'. De continuïteit wordt doorbroken. De doodsklok luidt: de oude tradities worden letterlijk uitgeluid en ter aarde besteld. Het is 'de symbolische dood van de folklore aan de Zuiderzee' (Daems 1996: 77). De stilte aan het graf wordt ruw verbroken door het geluid van machinerie die dijken dicht en de 'levenszee' laat verdwijnen. De nieuwe tijd wordt ingeluid: een wedergeboorte in veranderde gedaante. Opeens blijkt Nederland wel degelijk modern en welvarend te zijn: we zien tractoren, landbouwmachines, strak vormgegeven nieuwe dorpen en steden met kruispunten en autoverkeer en drukbezige mensen. 'Het leven van weleer ligt verzonken in het nieuwe land,' krijgt de toeschouwer te horen bij het beeld van de opgraving van een scheepswrak. Wég is de streekdracht aan het slot. Op letterlijk een enkele bejaarde na is iedereen naar de laatste confectiemode gekleed. We zien alleen nog een zweem van streekkleding bij de zondagse kerkgang, die spoedig door steeds minder mensen zou worden gemaakt. Wég is ook de nostalgie, die gedurende het grootste deel van de film een prominente rol leek te spelen.

Op de keper beschouwd past Haanstra's allegorische film nauwelijks in de traditie van de verheerlijking van het leven in de vissersdorpen rond de Zuiderzee. De zee is inderdaad niet meer. Aan het eind wordt het nuchter geconstateerd, zonder vals sentiment. De vooruitgang lijkt niet alleen onontkoombaar, maar is ook nastrevenswaardig: nieuw land, nieuw leven. Haanstra zag, zo blijkt uit een brief daterend van 31 mei 1955, 'het machtige geweld van de dijkbouw' in zijn film als 'een positief en noodzakelijk gebeuren, dat oorzaak is van de versnelling van de verdwijnende folklore, maar dat hun zee veranderen zal in rijke graanvelden, waar nu reeds met moderne combines wordt geoogst' (geciteerd in Daems 1996: 82). De verbeelde volkscultuur is een anachronisme geworden en hoort definitief tot het verleden. Om op Verstappens opmerkingen terug te komen: natuurlijk speelde *...en de zee was niet meer* in een Nederland dat niet meer bestond. Haanstra was zich hiervan ten volle bewust en de titel, ontleend aan Openbaringen 21:1, verwijst er met opzet naar. Zijn film is een epitaaf voor dat verdwenen volksleven. Haanstra speelt een spel met het spanningsveld tussen traditie en moderniteit. Hij bespeelt meerdere registers tegelijk die zich laten samenvatten in een drieslag:

- het *roemrijke verleden* (verbeeld aan de hand van oude handelssteden, kerktorens, pakhuizen en gevels van grachtenpanden);
- het *problematische heden* (brodeloze vissers, een kleurrijke maar verdwijnende volkscultuur);
- de *onvermijdelijke toekomst* (nieuw land, gemechaniseerde bedrijvigheid, rationele moderniteit, confectiekleding naar de vigerende modemaatstaven).

De traditie van de oude vissersculturen is definitief afgesloten, géén wenk voor het verschiet. Dit komt ook treffend tot uiting in het filmrijm van de scène waarin een jongetje ('de jeugd' die 'de toekomst' heeft) een handje zand in het symbolische graf ('het verleden') gooit, waarna het beeld snijdt naar de machinerie die de dijk dicht ('het moderne heden'). De afsluiting en gedeeltelijke inpoldering van de Zuiderzee symboliseert zo ook de afsluiting van een periode. Streekdracht en andere uitingen van volkscultuur zijn daarna voor cineasten geen thema meer en het genre van de vissersfilm, in gedramatiseerde of documentaire vorm, behoort goeddeels tot het verleden.

In de periode onmiddellijk na het uitbrengen van *...en de zee was niet meer* werd het dragen van het lokale Volendamse en Marker kostuum snel minder populair. Dit had onder meer te maken met economische ontwikkelingen. Door de gezwinde achteruitgang van de visserij vond een toenemend aantal lokale mannen emplooi in industriële bedrijven in de wijde omgeving van beide dorpen. Voor Marken gold dit in versterkte mate nadat het eiland in 1957 door middel van een dijk met het vasteland was verbonden. Omdat deze werknemers buiten hun woonplaats niet als bezienswaardigheid aangegaapt wilden worden, kleedden zij zich 'in burger'. Jongeren die elders

een opleiding gingen volgen deden hetzelfde. Volwassen vrouwen bleven het lokale kostuum nog het langst trouw, maar met de intrede van wasmachines kwam hieraan eveneens langzaamaan een eind. Tegenwoordig trekken slechts een paar handenvol vrouwen en enkele mannen nog dagelijks de Marker en Volendammer dracht aan, maar de overgrote meerderheid van de bevolking gaat 'modern' gekleed. Alleen voor bijzondere gelegenheden wordt de zorgvuldig bewaarde en gekoesterde lokale dracht nog uit de kast gehaald en gedragen (op Marken bijvoorbeeld tijdens Koninginnedag en de Marker Havendagen). Wat rest is het onbekommerde folklorisme van onalledaagse en dus buitengewone vieringen en opvoeringen, de op toerisme en derhalve commercie gerichte representatie en de 'volkscultuur achter glas' in musea.

Slotopmerkingen

Gedurende lange tijd vormden vissers en vissersvrouwen voor schrijvers, kunstenaars, fotografen en filmers een soort edele wilden, van wier levensmen doorgaans weinig wist, maar die in het harde gevecht om het naakte bestaan een heroïsche strijd leverden. Met hun vermeende eenvoud, godsdienstzin, saamhorigheid en hechte familiebanden werden ze aan vaderlanders ten voorbeeld gesteld als exemplarisch voor de ware, deugdzame Hollander. Ook buitenlandse reizigers, literatoren en schilders legden een nostalgisch verlangen naar een pre-industrieel tijdperk en een als harmonieus opgevat gemeenschapsleven aan de dag. Het contemporaine werd in de tijd teruggeprojecteerd en wat oud was, was 'echt': niet gecorrumpeerd door de 'vervlakkende' invloed van de modernisering. Van dit beeld van een geïdealiseerd verleden zijn sporen te vinden vanaf het eind van de achttiende eeuw tot diep in de jaren vijftig van de twintigste. Na de aanleg van de Afsluitdijk stond voor filmmakers zoals Gerard Rutten en Bert Haanstra de strijd tussen traditie en moderniteit in het brandpunt van de belangstelling. Anders dan de dan toe gangbare antimoderne en nostalgische nadruk op het 'goede' van traditie, waren zij minder normatief ten aanzien van het verleden en hadden zij óók oog voor het onontkoombare en positieve van de modernisering. Dit had mede te maken met de veranderde omstandigheden. Zij zagen dat de modernisering nieuwe kansen bood aan een bevolking die door de achteruitgang van de visserij deels brodeloos was geworden of dreigde te worden. Mogelijk heeft het bioscooppubliek, de bedoelingen van de cineasten ten spijt, de zo nadrukkelijk in beeld gebrachte folklore echter vooral als een ode aan de traditie opgevat.

Aan het imago van een noest werkzaam, eerlijk, eenvoudig en diep religieus vissersvolk is sinds een decennium of drie flink getornd. Een moreel toonbeeld voor de natie – een nederige *exempla virtutis* – is het, na aanhoudende negatieve berichtgeving over de visserij, al lang niet meer, maar de folkloristi-

sche beeldvorming rond Marken en Volendam heeft desondanks nauwelijks aan kracht ingeboet. Zowel Marken als Volendam profileert zich nog steeds als vissersdorp, ofschoon de beroepsvisserij er tegenwoordig van geringe betekenis is. Vooral dankzij de slogans in promotiefolders gelden 'quaint and picturesque' Marken en Volendam voor buitenlandse toeristen nog steeds als niet te missen bezienswaardigheden. Het traditionele blijkt een belangrijk en intentioneel marketinginstrument te zijn, waarbij voortgebouwd kan worden op een langdurige wederzijdse beïnvloeding en articulatie van volkscultuur en beeldcultuur die Marken en Volendam onbedoeld en ongepland tot model van Hollandsheid hebben gemaakt. Dat het lokale kostuum een commerciële waarde vertegenwoordigt, is bij plaatselijke bestuurders niet onopgemerkt gebleven: 'Als het aan de gemeente ligt lopen alle Volendamse ondernemers binnenkort weer in klederdracht rond. De herinvoering van het kostuum sluit aan bij de wens om het palingdorp toeristisch nog aantrekkelijker te maken', aldus een recent bericht in *De Telegraaf* (6 juni 2008).

De toeristische en commerciële iconografie is al meer samengebald in het beeldmerk van het in gefantaseerde streekdracht gestoken Volendamse meisje. Deze iconografie gaat in de reclame langer dan een eeuw terug. Ze bleek niet alleen bruikbaar om toeristen naar Nederland te lokken. Ze was evenzeer geschikt om, vaak verwijzend naar Hollandse traditie en degelijkheid, allerlei producten – zoals zeep (zindelijkheid!), cacao, bintjes of jenever – aan te prijzen (Brunsting 1993; Rooijakkers 1998). Vanaf de jaren zestig kwam daar nog de door het Nederlandse Zuivelbureau ontwikkelde reclamefiguur van Frau Antje bij, gestoken in een speciaal ontworpen 'Volendamsachtig' tenue, die voor de Duitse markt op televisie Nederlandse kaas en boter moest aanprijzen (zie Elpers 2005). Nu heeft Volendam weinig van doen met de genoemde producten, maar het beeldmerk van een lokaal kostuum werd intussen zo sterk met Nederland geassocieerd dat dit er nauwelijks toe deed. Een imaginaire Volendamse hul of een nagebootste Marker dracht verwijst de beschouwer onmiddellijk en onmiskenbaar naar datgene wat voor 'Hollands' wordt gehouden. Het beeldmerk lijkt onverwoestbaar: recente pogingen om hem voor marketingdoeleinden te vervangen door *hightech* symboliek zijn jammerlijk mislukt. Frau Antje is dan ook met haar tijd meegegaan: ze ontwikkelde zich van huisvrouw tot kaasdeskundige en vervolgens tot sprookjesfee, maar bleef als metafoor onveranderlijk Nederland in Duitsland representeren (ibid.: 113-114). Als symbolisch *pars pro toto* werden (en worden) meestal elementen uit de materiële cultuur geselecteerd of nagebootst, die als mimetische iconen het geheel leken (en lijken) te representeren. De Marker en vooral de Volendammer dracht, of onderdelen daarvan, zijn op deze wijze veralgemeend en gecanoniseerd tot sjibbolets waarmee in binnen- en buitenland associaties met Nederland worden opgeroepen. In weerwil van het feit dat beide dorpen in de loop van de tijd steeds minder 'typerend' voor Nederland zijn geworden, zo ze dat ooit al waren, zijn deze connotaties

– vooral vanwege het toeristische imago en de daarmee verbonden commerciële belangen – blijven bestaan.

Het icoon van de lokale dracht is zo als het ware een ‘cipher’ geworden, dat door buitenstaanders naar believen met associaties met Nederland kan worden ingevuld. Zo speelt ze, met iconen als klompen, molens en tulpen, een belangrijke rol in zogenaamde *roots* festivals van Nederlandse immigratengemeenschappen in de Verenigde Staten (Che 2004). In plaats van lokaal specifiek en onderscheidend wordt de traditionele kleding op deze manier als kenmerkend voor het Nederlands nationale opgevat. Voor de Volendamse en Marker bevolking zelf is het plaatselijke tenue echter een waardevol element geworden om heel bewust gevoelens van lokale identiteit te uiten, vooral nadat het uit het dagelijkse straatbeeld was verdwenen. Als uiting van een versterkt besef van lokale identiteit werden plaatselijke musea opgericht: in 1977 het Volendams Museum, zes jaar nadien het Marker Museum. Daarin wordt de lokale materiële cultuur, vooral de plaatselijke dracht, ook expliciet in een lokale context geplaatst. De kleding is voor de dorpingen allang geen alledaags en ongerefleeteerd expressiemiddel meer, maar wordt ingezet om aan de buitenwacht en aan zichzelf te tonen dat de dorpen hun eigenheid hebben behouden. Juist op dagen dat de dorpen zich publiekelijk presenteren wordt de gekoesterde kleding uit de kast gehaald en trots gedragen. Bij dit lokalisme gaat het om de verbeelding, benoeming en toe-eigening van een sociale identiteit vanuit een gevoel van temporele en geografische binding aan een bepaalde plaats. Dit gebeurt door middel van bewust uitgevoerde, bewust beleefde en bewust benadrukte sociale en culturele praktijken, waarvan groepsleden menen dat ze uniek en kenmerkend voor de lokale gemeenschap zijn en waarmee ze zich willen (en denken te) onderscheiden van de omringende samenleving en cultuur. In zekere zin hadden buitenstaanders zich het cultuurelement van de lokale dracht toegeëigend en daarmee de plaatselijke bevolking onteigend, maar Volendammers en Markers hebben het zich op hun beurt weer toegeëigend en benadrukken het sterker dan ooit als symbool van eigenheid. In dit opzicht is de streekdracht ook authentieker dan ooit, omdat authenticiteit niet draait om een onveranderlijke essentie, maar bij uitstek refereert aan distinctief gedrag en de (h)erkenning van verschil (Handler 2002: 964; Fine 2003: 155).

Noten

1 Dit artikel is deels gebaseerd op een lezing voor het symposium ‘Haanstra en Holland’ (Filmmuseum Amsterdam, 17 november 2006). Ik ben Hans Schoots, die aan een biografie over Haanstra werkt, erkentelijk voor zijn verhelderende commentaar op een eerdere versie. Voor kritische opmerkingen komt ook de redactie van *Sociologie* dank toe.

2 <http://www.markenexpress.nl/index.php?id=9135> (bezocht op 21 maart 2008).

3 <http://www.edam-volendam.nl/document.php?fileid=721&f=85a4df3116bea86e1265465c5213d9a&attachment=1&c=432> (bezocht op 3 februari 2008).

4 Zie over kunstschilders in Volendam en/of Marken: Veurman (1972), Kraan (1985, 2002), Reichwein (1986), Jas (1993), Braaksma (1998), Schutte en Weitkamp (1998), Stott (1998), Thoben (1998), Roodenburg (1999, 2002), Lübbren (2001), De Bodt (2004) en Brinkkemper, Kersloot en Sier (2006).

5 In 1909 betrof het vier films, waaronder *Une journée à l'île de Marken* en *En Hollande – le port de Volendam*. In 1912 volgden nog eens vijf films met als bekendste *L'or qui brûle* en *Le Calvaire du mousse* (zie Bishoff 1986: 64).

6 Fotografen en filmers hebben de afsluiting nauwgezet op beeld vastgelegd: zie bijvoorbeeld de tussen 1927 en 1932 opgenomen film *De Zuiderzeewerken* (*Zuiderzee Works*) van Willy Mullens en de sociaal-realistische documentaires *Zuiderzeewerken* (1930-1933) en *Nieuwe gronden* (1934) van Joris Ivens (vgl. Hogenkamp 1986, 1988, 2003; Brederoo 1986: 218; Schoots 1995; Wieringa 1998: 44-49).

7 Grote delen van *Terra Nova* werden in 1991 teruggevonden in de archieven van het Filmmuseum en in 1994 ging een gereconstrueerde versie in première. Voor de curieuze geschiedenis van deze film, zie Ruttens autobiografie (Rutten 1976: 77-99). Zie over *Terra Nova* en de hierna nog te noemen film *Dood water* voorts Cowie (1979: 20), Dibbets en Kerkman (1990), Dibbets (1993: 250-257), Van Gelder (1995: 15-16), Nijkeuter (1996: 25-27) en Albers et al. (2004: 78-79).

8 http://www.biosagenda.nl/film_dood-water_8937.html (bezocht op 1 maart 2008).

9 Zie <http://members.lycos.nl/kshckv/haanstra.htm> (bezocht op 2 februari 2008).

Literatuur

- Albers, R., J. Baeke en R. Zeeman (2004) *Film in Nederland*. Amsterdam: Ludion / Filmmuseum.
- Amicis, E. de (1985) *Nederland en zijn bewoners*. Utrecht/Amsterdam: Veen (oorspr. Italiaanse ed. 1874).
- Anoniem (1884) Het eiland Marken. *De aarde en haar volken* 20: 1-20.
- Bank, J. en M. van Buuren (2000) 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: Sdu.
- Best, P. en P.H. Witkamp (1841) Noord-Holland. *De Aardbol*. Amsterdam: J.H. Laarman, 36-119.
- Bishoff, R. (1986) De zwiigende speelfilm. In: K. Dibbets en F. van der Maden (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster, 53-104.
- Blom, I. (1996) Of Artists and Tourists. In: T. Elsaesser (red.) *A Second Life*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 246-255.
- Blom, I. (1997) Pathé, de eerste filmgigant in Nederland. *Jaarboek Mediageschiedenis* 8: 129-152.
- Bodt, S. de (2004) *Schildersdorpen in Nederland*. Warnsveld: Terra Lannoo.
- Boughton, G.H. en E.A. Abbey (1885) *Sketching Rambles in Holland*. New York: Harper and Brothers.
- Braaksma, T. (1998) Artist kom binne. In: D. Verhoeven et al. (red.) *Klederdracht en kledinggedrag*. Nijmegen: SUN, 127-131.
- Brederoo, N. (1986) De invloed van de Filmliga. In: K. Dibbets en F. van der Maden (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster, 183-224.
- Brinkkemper, D., P. Kersloot en K. Sier (2006) *Volendam Schildersdorp 1880-1940*. Zwolle: Waanders.

- Brunsting, A. (1987) *De Mode op Marken*. Enkhuizen: Zuiderzeemuseum.
- Brunsting, A. (1993) Een dynamisch proces. In: A. Brunsting et al., *Typisch Hollands*. Zutphen: Walburg Pers, 23-42.
- Brunsting, A. (1997) De goede wilde van de Zuiderzee. In: H.J.M. Claessen en H.F. Vermeulen (red.) *Veertig jaren onderweg*. Leiden: dswo Press, 237-257.
- Buzard, J. (1996) *European Tourism, Literature, and the Ways to Culture, 1800-1918*. Oxford: Oxford University Press.
- Che, D. (2004) Reinventing Tulip Time. In: T. Coles en D.J. Timothy (red.) *Tourism, Diasporas and Space*. London: Routledge, 261-278.
- Coronel, S.S. (1862) Schetsen uit het Markersche volksleven. *Nederland* 11, 54-78.
- Cowie, P. (1979) *Dutch Cinema*. London: The Tantivy Press.
- Daems, J. (1996) *Teder testament. De films van Bert Haanstra*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Dekkers, D. (1994) *Jozef Israëls*. Den Haag: Pasmans.
- Delpeut, P. (1997) A Cinema of Accidental Incidents. In: G. Donaldson (red.) *Of Joy and Sorrow*. Amsterdam: Stichting Nederlands Filmmuseum, 11-31.
- Dibbets, K. (1993) *Sprekende films*. Amsterdam: Cramwinckel.
- Dibbets, K. en E. Kerkman (1990) Een zee van ruimte. *Volkkundig Bulletin* 16 (2) 157-175.
- Dittrich, K. (1986) De speelfilm in de jaren dertig. In: K. Dibbets en F. van der Maden (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster, 105-144.
- Elpers, S. (2005) *Frau Antje bringt Holland*. Münster: Waxmann Verlag.
- Esquiros, A. (1858) *Nederland en het leven in Nederland*. Amsterdam: Gebroeders Binger.
- Fine, G.A. (2003) Crafting Authenticity. *Theory and Society* 32 (2) 153-180.
- Gelder, H. van (1995) *Hollands Hollywood*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.
- Ginkel, R. van (1999) *Op zoek naar eigenheid*. Den Haag: Sdu.
- Ginkel, R. van (2000) *Volkscultuur als valkuil*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Grever, M. (2004) Visualisering en collectieve herinneringen. *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 (2) 207-229.
- Handler, R. (2002) Anthropology of Authenticity. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 963-967.
- Havard, H. (1875) *Verleden en heden*. Haarlem: J.M. Schalekamp (oorspr. Franse ed. 1874).
- Hildebrand [Nicolaas Beets] (1841) De Markense visser. In: J.P. Hasebroek et al., *De Nederlanden*. 's-Gravenhage: Maatschappij van Schoone Kunsten, 131-134.
- Hogenkamp, B. (1986) De documentaire film in opkomst. In: K. Dibbets en F. van der Maden (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*. Weesp: Het Wereldvenster, 145-181.
- Hogenkamp, B. (1988) *De Nederlandse documentaire film 1920-1940*. Amsterdam: Van Genep.
- Hogenkamp, B. (2003) *De Documentaire Film 1945-1940*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Israëls, J., J.H. Rennefeld en N. Beets (1861) *De kinderen der zee*. Haarlem: Kruseman.
- Jas, J. (1993) Zwervend tussen Romantiek en Realisme. In: A. Brunsting et al., *Typisch Hollands*. Zutphen: Walburg Pers, 43-70.
- Jong, A. de (1998) Dracht en eendracht. In: D. Verhoeven et al. (red.) *Klederdracht en kledinggedrag*. Nijmegen: SUN, 67-82.
- Jong, A. de (2001) *De dirigenten van de herinnering*. Nijmegen: SUN.
- Kahlenberg, F.P. (1990) Der Geheimnisvolle Klub and Auf Einsamer Insel. In: P.C. Usai en L. Codelli (red.) *Before Caligari*. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Imagine, 326-336.
- Kraan, H. (1985) *Als Holland Mode war*. (Nachbarn 31). Bonn: Presse- und Kulturabteilung der Königlichen Niederländischen Botschaft.
- Kraan, H. (2002) *Dromen van Holland*. Zwolle: Waanders.

- Lübben, N. (2001) *Rural Artists' Colonies in Europe 1870-1910*. Manchester: Manchester University Press.
- Netscher, F. (1910) *Ons eigen land*. Den Haag: Algemeenen Nederlandschen Wielrijdersbond.
- Nijkeuter, H. (1996) *Ben van Eyselsteijn*. (Drentse Historische Reeks 5). Assen: Van Gorcum.
- Reichwein, G. (1986) *Vreemde gasten, kunstschilders in Volendam 1880-1914*. Enkhuizen: Vereniging Vrienden van het Zuiderzeemuseum.
- Roodenburg, H. (1999) Marken als relict. *Volkskundig Bulletin* 25 (2/3) 197-214.
- Roodenburg, H. (2002) Making an Island in Time. *Journal of Folklore Research* 39 (2/3) 173-199.
- Rooijackers, G. (1998) Klederdracht en reclame. In: D. Verhoeven et al. (red.) *Klederdracht en kleedgedrag*. Nijmegen: SUN, 104-108.
- Rutten, G. (1976) *Mijn papieren camera*. Bussum: Fibula-Van Dishoeck.
- Schlüpmann, H. (1990) *Unheimlichkeit des Blicks*. Basel / Frankfurt: Stroemfeld / Roter Stern.
- Schoots, H. (1995) *Gevaarlijk leven. Een biografie van Joris Ivens*. Amsterdam: Jan Mets.
- Schutte, G.J. en J.B. Weitkamp (1998) *Marken. De geschiedenis van een eiland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Schuursma, R. (2000) *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Stott, A. (1989) Dutch Utopia. *Smithsonian Studies in American Art* 3 (2) 47-61.
- Stott, A. (1998) *Hollandgekte*. Amsterdam: De Olifant Pers / Anthos.
- Thoben, P. (1998) Streekdracht in de Nederlandse schilderkunst van de negentiende en twintigste eeuw. In: D. Verhoeven et al. (red.) *Klederdracht en kleedgedrag*. Nijmegen: SUN, 111-125.
- Urry, J. (1990) *The Tourist Gaze*. Londen: Sage.
- Velde, H. te (1992) *Gemeenschapszin en plichtsbef.* 's-Gravenhage: Sdu.
- Ven, D.J. van der (1920) *Neerlandsch volksleven*. Zaltbommel: Uitg.-Mij en Boekhandel v/h P.M. Vink.
- Veurman, B.W.E. (1972) *Volendammer schilderboek*. Den Haag: Krusemans Uitgeversmaatschappij n.v.
- Wieringa, F. (1998) *Een cultuur valt droog*. Schoorl: Pirola.
- Wood, C.W. (1878) *Door Nederland*. Haarlem: Bohn (oorspr. Eng. ed. 1877).
- Zuthem, H. van (1998) Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits onderdanen. In: D. Verhoeven et al. (red.) *Klederdracht en kleedgedrag*. Nijmegen: SUN, 133-146.

OP JACHT NAAR HET ULTIEME SPEL

World of Warcraft, Second Life en de commercialisering van virtuele spelwerelden¹

De game-industrie heeft de afgelopen jaren een enorme groei doorgemaakt. Elke generatie games biedt spelers meer mogelijkheden, meer opties, meer vrijheid. Op grond van een studie naar World of Warcraft en Second Life, onderzoeken de auteurs of deze vrijheid ondermijnd wordt door commercialisering en commodificatie – zoals Johan Huizinga en andere cultuurwetenschappers suggereren. Doorbreken de wereldwijde handel in ‘virtuele’ goederen, de opkomst van ‘speelfabrieken’ in Azië en de inmenging van ‘echte’ multinationals als Reebok, Nike en IBM in het spel de ‘magische cirkel?’

Premières met internationale supersterren op de rode loper, met veel *glitter* en veel *glamour*, zijn niet langer voorbehouden aan de filmindustrie. Voor de Europese lancering van het computerspel *Halo 3*, in september 2007, organiseerde Microsoft in Londen, Parijs, Amsterdam, Madrid en Milaan een spectaculair media evenement: beroemdheden uit de film- en muziekindustrie, Vips en bekende ontwerpers uit de game-industrie en een menigte *Halo*-fans waren aanwezig op wat Microsoft ‘the biggest entertainment event of the year’ noemde.²

Een dergelijk evenement illustreert dat de game-industrie zich tegenwoordig gemakkelijk kan meten met de andere branches van de entertainment-industrie. De game-industrie is de laatste jaren letterlijk en figuurlijk volwassen geworden. In de eerste plaats groeit de omzet wereldwijd exponentieel: in 2003 was de omzet meer dan negen miljard dollar en daarmee overtrof de game-industrie Hollywood’s filmindustrie (Newman 2004: 3). In 2006 werd er in de Verenigde Staten alleen al ruim dertien miljard dollar omgezet – meer dan in de muziekindustrie³ – en tegenwoordig staat er wereldwijd jaarlijks meer dan dertig miljard euro op de teller.⁴ Dat de game-industrie niet langer in de kinderschoenen staat, blijkt echter niet alleen uit de omzetcijfers: ook de spelers zelf zijn volwassen geworden. In 2006 was een overgrote meerderheid van de spelers boven de achttien jaar en de gemiddelde leeftijd schommelt momenteel zo tussen de 35 en 40 jaar.⁵ De meeste spelers die in

hun kindertijd met computerspellen in aanraking kwamen, blijven in hun volwassen leven spelen. 'Gaming' is daarmee een volwaardig en volwassen tijdverdrijf geworden. Er bestaat tegenwoordig dan ook een uiterst gevarieerd aanbod aan computergames: consumenten kunnen kiezen uit talloze *consoles*, zoals de *XBox*, *PlayStation* of *Wii*, en uit verschillende genres, spellen en speelstijlen.

Ondanks deze toegenomen diversiteit is er in computergames een duidelijk aanwijsbare ontwikkeling te vinden richting grafisch steeds geavanceerdere en meer realistische omgevingen.⁶ Games zijn daarbij al lang niet meer de rigide en volledig gestructureerde omgevingen van de *arcade* computergames uit de jaren tachtig, zoals *Pong*, *Space Invaders* of *Pac Man*. Elke generatie games biedt meer technische opties, keuzemogelijkheden en interactiviteit voor de individuele speler en onbeperkte vrijheid lijkt dan ook de 'heilige graal' voor spelontwerpers in de game-industrie. Ook gamepsychologen benadrukken dat 'the intrinsic need for autonomy is what fuels the player's hunger for more freedom in games, and why games that provide freedom and open-ended game play are so highly valued' (Rigby en Ryan 2007: 3). Spelontwikkelaars en deskundigen hebben daarmee de boodschap van Johan Huizinga over de essentie van spel goed begrepen. 'Spel', zo stelt Huizinga namelijk in *Homo Ludens*, is boven alles '(..) vrij, het is vrijheid' (1951: 8). De vrije spelactiviteit vindt volgens Huizinga plaats binnen een afgegrensde ruimte in tijd en plaats – een 'tooverkring' of 'magische cirkel' waarbinnen de spelers tijdelijk de 'ernstige' plichten van het maatschappelijk leven kunnen ontvluchten. Immers: 'Het (spel) verwezenlijkt in de onvolmaakte wereld en het verwarde leven een tijdelijke, beperkte volmaaktheid' (ibid. 11).

In het cultuurhistorische deel van zijn analyse wijst Huizinga op de bedreiging van spel als afgebakende vrijplaats in de westerse cultuur: 'ernst wordt spel' en 'spel wordt weer ernst' (ibid.: 232). In het bijzonder zijn het voor hem de invloeden van markt, media en commercie die het spelkarakter ondermijnen. Spel raakt verbonden met 'materieel belang' en 'nut' en verliest het vrije en vrijblijvende karakter dat het kenmerkt of – in de ogen van Huizinga – zou moeten kenmerken (ibid. 204). De 'magische cirkel,' zo stelt Christopher Lasch in navolging van Huizinga, is 'infiltrated by industrial standards' en 'commercialization has turned play into work' (1991[1979]: 102). Bezien vanuit dit klassieke perspectief staan de vrijheid van de spelwereld en de commercialisering van deze laatste dus op gespannen voet met elkaar: commercie en commodificatie zouden de 'magische cirkel' en de vrijheid van het spel onontkoombaar ondergraven. Wij onderzoeken in dit artikel of dat waar is en willen dergelijke pessimistische beschouwingen met hun onderliggende dichotomie van 'echt' en 'vals' spel dus niet *a priori* aanvaarden of verwerpen.

Wij richten ons op één van de nieuwste generaties games: de *Massively Multiplayer Online Role Playing Games* (*MMORPG*'s) – door het realistische en grootschalige karakter ook wel 'virtuele werelden' (Bartle 2004) of 'syntheti-

sche werelden' (Castronova 2005) genoemd. Behalve vanwege hun onmiskenbare populariteit – wereldwijd spelen miljoenen mensen deze games (Woodcock 2008) – kiezen wij vooral ook voor MMORPG's omdat ze, meer dan welke andere spellen dan ook, hun spelers volop autonomie bieden en als zodanig exemplarisch zijn voor de jacht op ongeëvenaarde spelersvrijheid in de game-industrie. Wij richten ons op twee van de meest populaire virtuele werelden van dit moment: *World of Warcraft* en *Second Life*. Waar *World of Warcraft* – ondanks de grote autonomie van de spelers – nog regels handhaaft die de vrijheid inperken, kent *Second Life* nauwelijks nog restricties en is de verbeelding van spelers letterlijk leidend geworden voor wat er gebeurt. Door de afwezigheid van regels ontstijgt *Second Life* daarmee, strikt genomen, de definitie van spel (vgl. Caillois 1961[1958]; Huizinga 1951[1938]). Wij baseren onze analyse op verschillende bronnen: zeventien kwalitatieve diepte-interviews (acht met spelers/bewoners van *World of Warcraft* en negen met spelers/bewoners van *Second Life*; alle afgenomen in de twee virtuele werelden zelf); een inhoudsanalyse van discussiefora op het internet; presentaties van en interviews met spelontwerpers; en inzichten verkregen door participerende observaties in beide virtuele werelden.

Onallegaagse verleidingen in virtuele spelwerelden

'A world awaits...'

Dankzij de snelle technologische ontwikkelingen in de computergame-industrie zijn de virtuele werelden die MMORPG's hun spelers voorschotelen inmiddels nauwelijks nog van 'echt' te onderscheiden. Het zijn sociale omgevingen (zij worden wereldwijd door miljoenen mensen tegelijkertijd gespeeld); zij zijn persistent (de driedimensionale omgevingen zijn vierentwintig uur per dag beschikbaar en blijven ook bestaan als mensen niet spelen) en, belangrijker, zij bevatten dikwijls een unieke cultuur, sociale structuur, economie en ecologie die voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Hoewel het inmiddels technisch gezien mogelijk is om pseudo-realistische virtuele werelden te creëren, gaat het bij het overgrote deel van de MMORPG's, opmerkelijk genoeg, om imaginaire, mythische en buitenwereldlijke universa.

Of ze nu gebaseerd zijn op het genre van *science fiction* (zoals *The Matrix Online* of *Star Wars Galaxies*) of op dat van *fantasy* (zoals *Ultima Online*, *Dark Age of Camelot*, of *World of Warcraft*), zodra men de fantasiewerelden van de MMORPG's binnentreedt, heeft men het gevoel de alledaagse wereld te verlaten. *World of Warcraft*, bijvoorbeeld, bestaat uit twee fictieve planeten met een middeleeuws aandoend karakter, genaamd 'Azeroth' en 'Outland'. Het spel zit vol met (verwijzingen naar) oude legendes en mythische helden en de geavanceerde technologie zorgt ervoor dat spelers volledig worden onder-

gedompeld in een visueel verbluffende wereld vol magie, mysterie en betovering. Dit is dan ook precies het verkooppraatje van de spelontwikkelaars: ‘A world awaits... Descend into the World of Warcraft and join thousands of mighty heroes in an online world of myth, magic and limitless adventure (...) An infinity of experiences awaits. So what are you waiting for?’⁷

De makers van World of Warcraft hebben naar hartelust geknipt en geplakt met oude beschavingen, populaire mythen en mysterieuze artefacten, wat heeft geresulteerd in een weidse en betoverende wereld vol wonderschone natuur, aantrekkelijke vergezichten en pittoreske dorpjes – een wereld die bijzonder aantrekkelijk blijkt voor veel van onze tijdgenoten, die hun ‘gewone’ levens leiden in door regels, verplichtingen en andere beperkingen doordrenkte generationaliseerde samenlevingen (Aupers 2007). Zoals *Ultima Online*, de eerste MMORPG, al in 1998 beloofde: ‘There is much to do, many choices, so many lands to explore, houses to design and build, quests to complete, rare treasures to hunt for, exotic creatures to tame, and an almost infinite array of characters to build.’⁸ En inderdaad: het staat de spelers vrij om te gaan en te staan waar zij willen en te doen wat hen goeddunkt. Men kan bijvoorbeeld op verschillende manieren door het uitgestrekte universum van World of Warcraft reizen. Behalve uiteraard gewoon lopend, kan men zich ook verplaatsen op de rug van een dier, of dat nu een paard, een wolf of één of ander mythisch dier is. Men kan via een ondergronds treinsysteem ook met het ‘openbaar vervoer’ reizen; over zee met de boot; of door de lucht met reusachtige vlermuizen, adelaars of de zeppelin.

Deze keuzemogelijkheden maken reeds duidelijk dat het er in World of Warcraft niet simpelweg om gaat zich van punt A naar punt B te verplaatsen: ‘Flying gives you an entirely different view of the world. If you think you know your way around, wait until you see Azeroth by air! The flight paths are specifically designed to delight passengers with entertaining sights and glimpses of new regions, such as dangerous high-level areas that you might not be ready to explore yet. You can also get a clear view of other players adventuring on the ground and see some of the monsters that you’ll be encountering later in the game.’⁹ Virtuele werelden als World of Warcraft, zo onderstreept Castronova (2006: 68) ‘represent a technology that allows deeper and richer access to the mental states invoked by play, fantasy, myth and saga, states that have immense intrinsic value to the human person.’

Vrijheid, vrijheid, vrijheid

De betoverende virtuele werelden die MMORPG’s als World of Warcraft hun spelers voorschotelen, ontlenen hun aantrekkingskracht bovenal aan de mogelijkheid om ze vrijelijk te exploreren met een zelfgekozen karakter, een zogenaemde ‘avatar.’ Ofschoon men natuurlijk ook op allerlei andere manieren aan de alledaagse werkelijkheid kan ontsnappen (denk aan het kijken

van films of het lezen van boeken), verschillen virtuele spelwerelden hiervan doordat ze actieve participatie vereisen. In plaats van louter passief stimuli te ervaren, is men hier deel van een interactief spel, waarvan men zelf het verloop kan beïnvloeden. De zelf te spelen rol is bovendien door de ontwerpers van opeenvolgende generaties MMORPG's voorzien van steeds meer vrijheidsgraden. Het is thans aan de speler zelf om te bepalen wie hij of zij wil zijn en wat hij of zij wil doen. Spelers worden actief aangemoedigd om hun identiteit uit te drukken via een keuze uit de vele mogelijkheden die zij tot hun beschikking hebben: *If you've ever felt like you wanted to step out of yourself, your life, into one that was full of fantasy and adventure – virtual worlds offer you this opportunity. (...) You choose your own virtual life and immerse yourself into the mystical, medieval world of Britannia (...) Ultima Online is the place where you can be whatever you want to be.*

Dit soort advertentieteksten illustreert de belofte van eindeloze vrijheid, die spelers in staat stelt de hinderlijke belemmeringen van het echte leven te overstijgen. En inderdaad: spelers kunnen in alle MMORPG's hun avatars creëren aan de hand van een groot aantal verschillende rassen (zoals elven, dwergen en 'gewone' mensen), klassen (zoals magiërs, krijgers en jagers) en persoonlijke kenmerken. Aldus wordt het hen mogelijk gemaakt hun ideale *ingame* personage vorm te geven. In *World of Warcraft* kunnen spelers bijvoorbeeld hun avatar samenstellen uit tien verschillende rassen en negen verschillende klassen,¹⁰ elk met hun eigen onderscheidende eigenschappen. Spelers kunnen bovendien kiezen uit verschillende beroepen om bijvoorbeeld wapenrustingen op maat te kunnen maken, grondstoffen of kostbare mineralen te kunnen ontginnen, of gewassen te kunnen oogsten. En arbeid loont in *World of Warcraft*, want door de verkoop van deze goederen aan andere spelers kan men geld verdienen, wat dan weer verdere vooruitgang in het spel mogelijk maakt.

De makers van MMORPG's als *World of Warcraft* proberen elkaar de loef af te steken door hun aspirant-spelers meer vrijheden te beloven dan hun concurrenten doen. Zij scheppen daarbij op over de ongekende mogelijkheden om een 'echt unieke' en 'bij de persoon passende' avatar aan te maken. Gameontwikkelaars streven aldus steevast naar virtuele werelden met steeds meer ruimte voor *agency* voor de spelers. Richard Bartle, ontwerper van de *Multi User Dungeons* uit de jaren tachtig, die de basis vormen van de huidige generatie MMORPG's, laat hierover geen enkele twijfel bestaan: *'I always knew what virtual worlds promised: freedom. Freedom to do, to be, to realize'* (2006: 33). Precies via de belofte van veel meer vrijheid onderscheiden hedendaagse MMORPG's zich van hun meer primitieve voorgangers en van meer 'verhalende' media.¹¹ Een gameontwikkelaar zegt hierover: *'There is an immediate conflict between the demands of a story and the demands of a game. Divergence from a story's path is likely to make for a less satisfying story; restricting a player's freedom of action is likely to make for a less sat-*

isfying game.’¹² In Bartle’s woorden: ‘Good simulations allow people to do whatever they want to do. Good virtual worlds allow people to be whatever they want to be’ (2004: 174).

Gameontwikkelaars benadrukken steevast dat hun virtuele werelden hun spelers zoveel mogelijk vrijheid moeten toekennen, omdat zonder deze laatste een volledige onderdompeling in de spelwereld niet goed mogelijk is, hoe visueel aantrekkelijk en betoverend deze werelden verder ook mogen zijn. Bartle stelt bijvoorbeeld dat zonder voldoende *agency* ‘the virtual world may be immense, beautiful and finely crafted, but (remains) just a shell’ (2004: 466). Hoewel MMORPG’s dus wel degelijk de vertrouwde plots, karakters en andere onderdelen van traditionele verhalen bevatten, onderscheiden ze zich hiervan volgens gameproducenten door de ongekende vrijheden die ze hun spelers verschaffen. En uitgerekend in die vrijheden zou de grote aantrekkingskracht van MMORPG’s schuilen.

De geïnterviewde spelers van World of Warcraft en Second Life bevestigen de juistheid van deze ideeën van gameontwikkelaars over de aantrekkingskracht van MMORPG’s. Zij benadrukken dat zij in deze virtuele werelden minstens evenveel en vaak zelfs meer kunnen doen dan in het ‘echte’ leven en zij benadrukken hoe aantrekkelijk zij dat vinden. ‘The appeal of the virtual worlds is the feeling of freedom they offer, allowing to interact with others and shape their environment,’ zo vat een van onze respondenten de *communis opinio* hieromtrent samen. Dat deze virtuele werelden het mogelijk maken om allerhande beperkingen die inherent zijn aan het ‘echte’ leven gewoon links te laten liggen, speelt hierbij een belangrijke rol: ‘One of the great joys of a virtual world like Second Life is the ability to indulge in a fantasy limited only by your own patience and skills with the tools,’ zo stelt bijvoorbeeld een respondent, terwijl een ander zijn fascinatie uit over ‘the exploration of a new world and experiencing the sort of things you can’t really “do” in real life.’ De geïnterviewde spelers bevestigen dus dat MMORPG’s hen een uniek platform verschaffen om dingen te doen die in het echte leven onmogelijk zijn. Desalniettemin benadrukken zij dat deze virtuele werelden niet *beter* zijn dan de ‘echte’ werkelijkheid, maar gewoon *anders*, waarbij beide hun eigen kenmerken en voor- en nadelen hebben. Twee typerende uitspraken van onze respondenten zijn ‘Virtual life is significantly different from real life on a number of levels’ en ‘There are things you can do in both (worlds) that are fairly exclusive to that particular medium; they are realities, which I consider neither positive nor negative.’

De aantrekkingskracht van deze virtuele werelden, zo concluderen wij, schuilt in de mogelijkheid om onalledaagse en buitenwereldlijke universa vrijelijk te verkennen op manieren die ‘in het echt’ onmogelijk zijn. Deze mogelijkheid staat niet alleen centraal in de marketingstrategieën van de gameproducerende bedrijven, en jaagt bijgevolg hun onderlinge concurrentie en het ontwerpproces aan, maar is ook volgens de spelers verantwoorde-

lijk voor de grote aantrekkingskracht van de hedendaagse MMORPG's. Vrijwel onbeperkte vrijheid in een onalledaagse en fascinerende toverwereld is thans voor iedereen bereikbaar – voor vijftien euro per maand uiteraard...

Commercialisering van virtuele spelwerelden

Eerste-orde commercialisering: vrijheid te koop

Het vrijheidsminnende ethos van de hedendaagse MMORPG's heeft zijn wortels in de tegencultuur van de jaren zestig en zeventig, de formatieve periode van veel gameontwerpers. Recente genealogieën hebben de diepgaande invloed van *fantasy* fictie (vooral Tolkiens *Lord of the Rings*), van diverse oudere *role-playing games* (*Dungeons & Dragons*, 1972; *Adventure*, 1976), en met name van de onderliggende jaren-zestig dromen over bevrijding, verlossing en speelsheid op de huidige generatie MMORPG's op overtuigende wijze aangetoond (Aupers 2007; Bartle 2004; King en Borland 2003).

Net als andere voorlopers van MMORPG's als *World of Warcraft* waren de *Multi User Dungeons* vrije en anarchistische speelruimtes, door computerhackers gecreëerd op het Arpanet, de oerversie van het internet. Het waren virtuele vrijplaatsen, waarop de makers zelf geen enkele wettelijke, economische, technische of culturele aanspraak wilden maken. Dit karakter is sinds de jaren negentig echter in hoog tempo veranderd. De virtuele spelwerelden van vandaag de dag belichamen weliswaar nog dezelfde dromen over persoonlijke vrijheid, maar zijn desondanks van tegenculturele vrijplaatsen veranderd in lucratieve melkkoeien binnen de hedendaagse *experience economy* (Pine en Gilmore 1999; Rifkin 2000). De productie van deze virtuele werelden is tegenwoordig dan ook geen vrijblijvende bezigheid meer, maar is inmiddels ter hand genomen door grote multinationals als *Sony* (*Everquest*), *Microsoft* (*Asheron's Call*; *Halo*), *Blizzard Entertainment* (*World of Warcraft*) en *Linden Lab* (*Second Life*). Gezien de torenhoge kosten die met hun ontwikkeling gemoeid zijn – vaak meer dan 100 miljoen euro voor één enkel spel – en de noodzaak om deze terug te verdienen, moeten de spellen aan miljoenen consumenten worden verkocht, wat vereist dat hun wereldwijde distributie, marketing en verkoop in goede banen wordt geleid. Om een indicatie van de bedrijfsmatige productie en het commerciële succes van bijvoorbeeld *World of Warcraft* te geven: het gaat om niet minder dan 2.700 medewerkers, 14 miljoen actieve geabonneerden die elk 15 euro per maand betalen en een jaarlijkse omzet van 1,3 miljard euro. Hoewel MMORPG's hun spelers nog steeds mythische, onalledaagse en betoverende speelruimtes bieden, onbesmet door de ondeugden van het alledaagse kapitalisme, zijn deze virtuele werelden kortom onmiskenbaar verhandelbare artikelen geworden en zijn hun spelers bijgevolg veranderd in consumenten.

Hoewel veel erop wijst dat het commerciële succes van deze spellen voor een belangrijk deel berust op antikapitalistische sentimenten en een romantisch verlangen naar een 'pure,' mythische en voormoderne wereld, is in werkelijkheid dan ook bepaald geen sprake van geïsoleerde eilanden in een oceaan van kapitalisme.¹³ Het gaat hier immers welbeschouwd om niets anders dan commerciële producten, die bovendien zonder deze commercialisering niet eens zouden kunnen bestaan. Wanneer niet zulke grote winsten te behalen zouden zijn geweest met de productie van MMORPG's en de verkoop van toegang tot deze virtuele werelden, dan zou de technologie waarop ze zijn gebaseerd immers nooit zo'n hoge vlucht hebben kunnen nemen. Wij duiden de hieruit voortgekomen commodificatie van virtuele spelwerelden aan als *eerste-orde commercialisering*. Dit is het proces waarin spel verandert in een commercieel product: de spelers zijn, nu zij betalen voor toegang tot het spel, consumenten geworden, terwijl de producenten en exploitanten er winst mee maken. Het is belangrijk om te onderstrepen dat de virtuele spelwereld en de alledaagse wereld bij deze eerste-orde commercialisering desondanks volledig van elkaar gescheiden blijven. Via een soort van officieel 'tolhuis,' geëxploiteerd door de producent, kan men de overtocht naar de virtuele spelwereld maken, waar dan vervolgens slechts de regels van het spel gelden en de alledaagse werkelijkheid, inclusief de daar bestaande marktverhoudingen en sociaal-economische ongelijkheden, buiten de deur wordt gehouden. Bij zo'n tolhuis dient men dan ook alle 'echte' eigendommen achter te laten: het binnensmokkelen van goederen en bezittingen uit de 'echte' wereld wordt door de exploitanten van het spel niet getolereerd.

Men kan dan ook niet stellen dat louter door de commerciële exploitatie van de virtuele spelwerelden de balans van spel naar ernst verschuift, waarbij het spelkarakter aan belang inboet. Dit blijkt reeds uit het feit dat gameontwikkelaars, noch spelers de status van virtuele werelden onder condities van eerste-orde commercialisering problematisch vinden. Huizinga's 'tijdelijke, beperkte volmaaktheid' van het spel blijft onaangetast en de 'magische tooverkring' blijft intact: de alledaagse wereld en de spelwereld worden ervaren als verschillend, wederzijds uitsluitend en zelf-referentieel, zowel door gameontwikkelaars als spelers. Het bijzondere karakter van spel, door Huizinga (1951: 14) getypeerd als 'een vrije handeling, die als 'niet gemeend' en buiten het gewone leven staande bewust is,' wordt door eerste-orde commercialisering kortom niet bedreigd. Men kan zelfs nog een stap verder gaan en stellen dat de huidige generatie MMORPG's zonder dit type commercialisering niet eens tot ontwikkeling had kunnen komen.

Tweede-orde commercialisering

In de alledaagse praktijk van de MMORPG's gaat de commercialisering echter wel degelijk verder dan deze eerste-orde commercialisering. De grens tussen

de alledaagse wereld en de spelwereld blijkt namelijk in de praktijk een stuk poreuzer dan de bedoeling is. De 'tooverkring' en het karakter van het vrije spel worden bedreigd doordat virtuele goederen wel degelijk het spel binnendringen na door spelers te zijn aangeschaft op de markt van de 'echte' wereld. Magische helmen, betoverde zwaarden, en valuta uit de virtuele spelwereld (zoals bijvoorbeeld de goudstukken uit *World of Warcraft*) worden voor echt geld verhandeld op eBay en andere virtuele marktplaatsen. Deze handel, aangeduid als *Real Money Trade* (RMT), is ongekend populair, hoezeer hij ook in strijd is met de regels van deze spellen, zoals vastgelegd in de *Terms of Service* (ToS) en de *End User License Agreement* (EULA). Dagelijks verwisselen op deze manier miljoenen euro's en een grote hoeveelheid virtuele goederen van eigenaar. Hoewel deze handel ooit begon met individuen die hun in de spelwereld verworven eigendommen op één van de vele virtuele marktplaatsen doorverkochten, is hij mettertijd meer geprofessionaliseerd geraakt. Er zijn zelfs gespecialiseerde commerciële bedrijven ontstaan, die zich specifiek op deze markt richten. Ter illustratie: op basis van de *Real Money Trade* van spelers van *Everquest* heeft econoom Castronova (2005) het Bruto Nationaal Product van Norrath, de planeet van *Everquest*, berekend. Volgens hem verdienen spelers van *Everquest* ongeveer drie en een halve dollar per uur, waarmee het totale bruto nationaal product van Norrath tot de top dertig procent van de echte economieën behoort (volgens Castronova ergens tussen Bulgarije en Rusland – aanzienlijk meer dan menig Afrikaans land).

Naast het simpelweg verhandelen van in het spel verworven attributen, verkopen sommige spelers zelfs hun avatar voor enorme bedragen, variërend van enkele honderden euro's tot bijna 11.000 dollar voor het sterkst bewapende en meest geavanceerde spelkarakter.¹⁴ Bedrijven als IGE.com en MOGS.com bieden virtuele spullen aan voor praktisch elke MMORPG en worden daarom wel de 'Walmarts van virtuele goederen' genoemd.¹⁵ Een andere florerende handel is het zogenoemde 'virtual real estate': de verkoop voor grof geld van virtuele huizen, eilanden en andere projecten, met als hoogtepunt het 'Asteroid Space Resort' uit *Project Entropia* voor niet minder dan 100.000 dollar (Dibble 2006: 12). Het meest opmerkelijk zijn echter de nieuw gegroeide handelsbetrekkingen tussen het rijke Westen en de lagelonenlanden in het Verre Oosten. In Azië is een ware bedrijfstak ontstaan, *goldfarming* genoemd, waarin jongeren de in het Westen meest populaire MMORPG's spelen om de bij elkaar gespeelde attributen te kunnen verkopen aan westerlingen, die zelf geen tijd of zin hebben om alle daarvoor benodigde repetitieve handelingen in het spel te verrichten. Een gerelateerde dienst is het zogenoemde *powerleveling*. Hierbij wordt iemands avatar tegen betaling een tijdje overgenomen door een zeer bekwame speler om hem een tijdje later in betere staat (dus: met een hoger *level*) weer terug te krijgen. *Goldfarming* en *powerleveling* vinden plaats in wat ook wel '21e eeuwse *sweatshops*' worden genoemd: 'speelfabrieken,' waar 24 uur per dag wordt gewerkt door jongeren die op elkaar gepakt

12 uur per dag 'spelletjes spelen.' De 200 dollar per maand die zij hiermee kunnen verdienen mag voor Europeanen en Noord-Amerikanen dan een schijntje zijn (McDonald's betaalt al meer); in een land als China is dit een aantrekkelijk inkomen. Daar zijn dan ook meer dan 100.000 jongeren in deze sector werkzaam, die samen voor meer dan 1,8 miljard dollar per jaar aan omzet realiseren (Dibble 2007: 1).

De virtuele spelwerelden van de MMORPG's zijn kortom in toenemende mate verbonden geraakt met de 'echte' economie, waardoor de grens tussen beide steeds poreuzer is geworden. Wij spreken hier van *tweede-orde commercialisering*, gekenmerkt door het ontstaan van allerhande verbindingen tussen de virtuele spelwerelden en de 'echte' economie. Het ontstaan van dergelijke 'economische bruggen' tussen beide werelden betekent niet alleen dat 'commodification brings reality into virtuality' (Bartle 2006: 48), maar het omgekeerde is ook waar: binnen de 'echte' economie ontstaat een levendige handel in virtuele goederen. Men kan zich niet alleen 'vooruit kopen' in het spel – een invloed van de 'echte' wereld op de spelwereld –, maar men kan ook 'echt' geld verdienen met de handel in virtuele goederen en diensten – een invloed van de spelwereld op de 'echte.' Dit economische tweerichtingsverkeer gaat dus een beslissende stap verder dan de eerder behandelde eerste-orde commercialisering, waarbij geen sprake is van 'smokkel' tussen beide werelden, maar beide keurig van elkaar gescheiden blijven. Als gevolg van tweede-orde commercialisering veranderen de virtuele werelden van de MMORPG's in een soort schaduweconomieën, waardoor het spel niet langer 'buiten het gewone leven' staat en evenmin nog 'met geen direct materieel belang (verbonden is)' (Huizinga 1951: 14). Anders dan in het geval van eerste-orde commercialisering vindt aldus een vertroebeling van het spelkarakter van de virtuele werelden van MMORPG's plaats en een erosie van Huizinga's 'magische tooverkring.'

De exploitanten van de games hebben deze grensoverschrijdingen tussen de alledaagse wereld en de virtuele spelwerelden weliswaar verboden, maar slagen er in de praktijk nauwelijks in om de spelgrenzen afdoende te bewaken en markt en commercie buiten de deur te houden. Zij hebben dit probleem bovendien zelf gecreëerd door de structuur van deze spellen steeds 'losser' te maken in hun streven om steeds meer vrijheden toe te kennen aan de spelers. De tweede-orde commercialisering valt dus ironisch genoeg moeilijk te bestrijden zonder te tornen aan deze vrijheden, die zoals gezegd verantwoordelijk zijn voor het commerciële succes van deze spellen. Bijgevolg kunnen de exploitanten weinig anders doen dan 'valsspelers' die het al te bont hebben gemaakt incidenteel bestraffen door hen uit het spel te gooien en hun account te verwijderen. Dat dit weinig meer is dan symboolpolitiek, blijkt niet alleen uit de talrijke economische verbindingen die inmiddels zijn ontstaan tussen spelwerelden en de 'echte' economie, maar ook uit de gevolgen die een en ander binnen de spelwerelden zelf heeft.

Dat de game-exploitanten de tweede-orde commercialisering met argusogen bezien, komt uiteraard doordat zij vrezen dat dit proces afbreuk doet aan de kwaliteit van de spelervaring en zo hun klanten wegjaagt. Ons onderzoek laat zien dat deze vrees terecht is, want spelers storen zich inderdaad aan dergelijke malversaties, die zij beschouwen als ‘vals spelen.’ ‘It’s just cheating! It’s changing the rules of the game because you’re just not that good.’ Onze respondenten nemen dit vooral de rijke westerlingen kwalijk en benadrukken het in hun ogen nogal absurde karakter van praktijken als *powerleveling*: ‘It cheapens the experience: imagine paying for Disneyland and then *paying* someone to ride the rides for you – it makes no sense.’ Dergelijke verschijnselen zetten de verhoudingen tussen ‘eerlijke spelers’ en ‘betalende valsspellers’ dan ook onder druk: ‘It makes the game less appealing. I don’t want to play in a game where the people playing don’t know what they are doing.’ Iemand anders zegt: ‘They don’t ‘get’ the game! For instance, buying a level 70 character on eBay, in full ‘super-elite’ gear, isn’t going to make you a better player. In most cases, you will be laughed at, and pointed out that the character is bought.’ Soms ontaarden de spanningen hieromtrent zelfs in groepsgewijze aanvallen op Chinese *goldfarmers*, waarbij de laatsten dit in bepaalde gevallen met de dood hebben moeten bekopen.¹⁶

Spelpuriteinen die hun onvrede uiten over het binnendringen van ‘valsspellers’ in de ‘tooverkring’ benadrukken hoezeer tweede-orde commercialisering het spel verandert en minder aantrekkelijk maakt. Een geïnterviewde World of Warcraft speler stelt bijvoorbeeld dat ‘valsspellers’ ‘destabilize and ruin the whole (game) economy.’ Net als veel andere ‘eerlijke’ spelers maakt hij zich hierover ongerust; want, zoals een ander stelt: ‘It’s no longer just skill, but money as well.’ De betrokkenen verafschuwen de toegenomen invloed van rijkdom uit de ‘echte’ werkelijkheid, waardoor de daar bestaande economische ongelijkheid steeds meer wordt gereproduceerd binnen de virtuele spelwerelden. Zij vrezen dat het niet lang meer zal duren voordat degenen met het meeste geld de beste virtuele spullen en uitrustingen kunnen kopen en daardoor de hoogste *levels* zullen domineren. Daarnaast uiten zij hun bezorgdheid over zogenoemde *Mudflation*:¹⁷ ‘I have to spend ten times as long doing something to achieve the exact same result as I did six months ago and a hundred times as long as a year ago.’ Dergelijke verschijnselen worden met afkeer bezien door spelers die benadrukken dat ‘normal people wouldn’t be able to buy (...) normal things like semi-normal armor etc., because the (inworld) prices have been pushed too high. The economy in games is (now) driven by greed.’ Tot ontsteltenis van velen blijkt de ‘tijdelijke, perfecte volmaaktheid’ van het spel kortom niet goed bestand tegen de krachten van het kapitalisme uit de ‘echte’ werkelijkheid.

Second Life: tussen artistieke zelfexpressie en commercie

Derde-orde commercialisering

'These MMORPG's are cool, but what do we do next?,'¹⁸ zo vroegen de makers van Second Life zich af, zich volledig bewust van de noodzaak om aan spelers steeds meer vrijheden toe te kennen. Zij hebben met Second Life een virtuele wereld gecreëerd die de problemen die ontstaan door tweede-orde commercialisering beoogt te overwinnen door ze simpelweg tot een centraal onderdeel van het spel zelf te maken: de 'magische cirkel' zelf is omgetoverd in een vrije markt en wij spreken in dit verband van *derde-orde commercialisering*.

Het resultaat is een implosie van commercie en spel in een virtuele wereld met meer vrijheid dan welke voorganger dan ook. De makers van Second Life beschouwen hierbij 'the need to create' als de menselijke trek bij uitstek (Ondrejka 2005). Technisch gesproken is Second Life, zoals eerder opgemerkt, dan ook nauwelijks nog een spel. Een spel bestaat immers bij de gratie van zijn regels. In Second Life is echter sprake van vrijwel onbeperkte vrijheid om de eigen identiteit, de eigen wereld en de eigen fantasieën vorm te geven, waarbij dit alles dan ook nog eens kan worden verkocht. Er is geen enkel vooropgezet plan, doel of structuur, zodat het spel hier niets anders is dan de mogelijkheid om vrijelijk verbindingen aan te gaan met anderen, uitvindingen te doen, te experimenteren en goederen te verhandelen. Waar bij World of Warcraft de vrijheid van de spelers nog werd ingeperkt door de noodzaak te kiezen uit de voorgegeven elementen, zijn in Second Life zelfexpressie en handel cruciale bestanddelen van het spel geworden. Second Life presenteert zich met het motto 'Your World, Your Imagination' dan ook als een virtuele wereld waar praktisch alles wat men maar kan bedenken mogelijk is.

Hoewel realistisch gebouwd, is Second Life een imaginaire fantasiewereld vol bruisend entertainment (discotheken, bioscopen, concertzalen), een groot aanbod aan detailhandel, vele winkelcentra, opleidingscentra en universiteiten, maar ook rustige parken, mooie stranden en middenklasse huizen. Te veel om op te noemen, kortom, temeer daar Second Life oneindig kan groeien; enige tijd geleden was deze virtuele wereld al net zo groot als de Republiek Singapore (Ondrejka 2007: 30) – bijna net zo groot als de provincie Utrecht. Second Life is gebouwd rondom drie thema's: 'the World,' 'the Creations' en 'the Marketplace.' 'The World' is de uitgestrekte digitale omgeving met een oneindige variatie aan plaatsen en personen; 'the Creations' zijn de met krachtige en uiterst flexibele instrumenten tot leven gebrachte verbeeldingen, voorstellingen en fantasieën. De belangrijkste technische man van *Linden Lab* benadrukt dat in Second Life 'creativity proceeds at a pace shocking to the real world' (Ondrejka 2007: 32), uiteraard dankzij de evidente voordelen van virtuele creatie en productie.¹⁹ In Second Life is men omgeven door de meer of minder artistieke creaties van anderen: kleding, accessoires, muziek,

kunst, gebouwen en nog heel veel meer. En omdat de spelers de IP-rechten van hun creaties mogen behouden,²⁰ kunnen zij ze verkopen op 'the Marketplace' – de allegorie van het kapitalistische fundament van Second Life: hier is *alles* een goed met een commerciële waarde geworden.

Ondanks dit kapitalistische fundament wordt Second Life door *Linden Lab* nadrukkelijk van een meer ideologisch profiel voorzien: 'Welcome to the Second Life world. We are a global community working together to build a new online space for creativity, collaboration, commerce, and entertainment. We strive to bridge cultures and welcome diversity. We believe in free expression, compassion and tolerance as the foundation for community in this new world.'²¹ Men stelt dus niet alleen dat fantasie dankzij de gebruikte digitale technologie werkelijkheid kan worden, maar suggereert ook dat dit streven daadwerkelijk wordt gedeeld door allen die zich binnen deze virtuele wereld bewegen. En in zekere zin is dat ook wel zo, zoals blijkt uit de volgende ontboezeming, die onze respondenten in uiteenlopende varianten ventileerden: 'I love being able to meet people from all over the globe (...) smart, creative, intelligent (...) communicating with people from other countries, sharing ideas and expanding my knowledge (...) it's the people that make this place good.'

Opmerkelijk is vooral dat de geïnterviewden het kapitalistisch fundament van Second Life niet problematiseren en zelfs noodzakelijk achten voor zijn aantrekkingskracht. Commercie en winstbejag gaan hier volgens de betrokkenen vreedzaam en probleemloos samen met spel en creativiteit. 'Second Life is a new outlet for self expression and is used extensively for creative and expressive purposes,' zoals een van de geïnterviewden onderstreept. Waar Caillois (1961[1958]: 5) spel nog karakteriseerde als 'an occasion of pure waste: waste of time, energy, ingenuity and skill (since) it creates no wealth or goods', bewijst Second Life kortom het tegendeel. Zij die zich met enige regelmaat binnen Second Life bewegen, zijn enthousiast over de mogelijkheid hun fantasie werkelijkheid te laten worden en benadrukken dat 'the flexibility and ease of collaborative creation leads to tremendous variety and experimentation' (Ondrejka 2005: 11). *Homo faber* en *homo ludens* hebben een gelukkig huwelijk in Second Life, waar menige speler iedere spanning tussen spel en commercie ontkent. 'I do like the way you can make something and share it with others in a controlled way, and go exploring in what others have made,' zo stelt de een; 'Second Life gives me an instant audience,' meent een ander. Winstbejag is in Second Life niet alomtegenwoordig en één van de geïnterviewden beweert zelfs dat '(none) of us are purely driven by the profit motive,' maar van een principiële veroordeling van commercie en winst maken is evenmin sprake. 'The capitalistic foundation of SL is not what bothers me,' zo stelt een geïnterviewde uitdrukkelijk, terwijl een ander nuchter vaststelt: 'Everything you see is somebody's personal creation, and you buy these items, so the creators get a reward for their creativity.'

Huizinga's (1951: 14) karakterisering van spel als een activiteit 'waaraan geen direct materieel belang verbonden is of nut verworven wordt,' is duidelijk niet van toepassing op Second Life. Het is zelfs precies het vervagen van de grenzen tussen de 'ernstige' alledaagse wereld van commercie en arbeid enerzijds en de frivole spelwereld met bijna onbeperkte mogelijkheden voor creatieve expressie anderzijds, die verantwoordelijk is voor zijn grote aantrekkingskracht (Ondrejka 2007: 33). Waar tweede-orde commercialisering, zoals wij hebben gezien, in de virtuele wereld van World of Warcraft serieuze bedreigingen voor het spel opleverde, heeft de radicale incorporatie van commercie in Second Life dergelijke gevolgen niet. Of beter gezegd: zij had dergelijke gevolgen in eerste instantie niet, want mettertijd heeft Second Life's implosie van spel, werk en commercie wel degelijk onvoorziene gevolgen opgeroepen, die de geest van het spel bedreigen.

Vierde-orde commercialisering

Terwijl Second Life in de afgelopen drie jaar exponentieel groeide, heeft het volgens onze geïnterviewden ook een deel van zijn progressieve, innovatieve en creatieve charme verloren ('When it becomes mainstream, it loses some of its magic') en zij betreuren dit uitdrukkelijk: 'Look at us... I'm wearing wings and Qiar has a frog head... (but) ... I've noticed a curious trend: When I go looking for live music events here, I am often the only 'non-human' around.' Creatieve en fantasievolle verbeeldingen hebben in Second Life in toemende mate plaats moeten maken voor simulaties van het 'echte' en daarbij speelt geld onontkoombaar een belangrijke rol. In de interne economie van Second Life wordt jaarlijks voor meer dan 500 miljoen dollar aan virtuele goederen en dienstverlening verhandeld. De belangrijkste en langst bestaande verbinding met de 'echte' economie is de officiële beurs van Second Life, de *Linden Stock Exchange* of *LindeX*. Hier kan men zijn Linden dollars, het officiële betaalmiddel binnen Second Life, inwisselen voor echte Amerikaanse dollars, en omgekeerd uiteraard. Ter indicatie: elke maand wordt op deze beurs voor meer dan zes miljoen Amerikaanse dollars omgewisseld (Ondrejka 2007: 31).

Veel van Second Life's oudgedienden betreuren het tegenwoordige winstbejag: 'If you wander around in SL nowadays, you can see the dollar signs in many eyes.' Iemand anders zegt: 'Many newbies ask where they can work, how they can earn money.' Nu steeds meer betrokkenen (riant) 'in het echt' kunnen leven van hun verdiensten in Second Life, vervult commercie steeds minder de oorspronkelijke rol van 'driving competition and rewarding innovation' (Ondrejka 2005: 18). Er zijn binnen Second Life bijvoorbeeld vele consultancy bedrijven opgericht, die belangstellenden voor veel geld kunnen uitleggen hoe men in deze wereld uitstekende zaken kan doen. Om marketing-technische redenen hebben ook multinationals als *IBM*, *Nissan*, *Toyota*,

Nike en de *ING*-groep er hun intrede gedaan. *IBM* is onder meer eigenaar van een heel eiland in *Second Life*, waar vergaderingen, brainstormsessies en feestjes worden gehouden; *Nissan* en *Toyota* laten geïnteresseerden er hun nieuwste auto's uitproberen; *ING* opende er *OurVirtualHolland*, een plek om ondernemerschap en creativiteit te stimuleren.

In tegenstelling tot *World of Warcraft*, waar manifestaties van tweede-orde commercialisering strikt verboden zijn, heeft *Second Life* bewust alle mogelijke verbindingen met de echte economie geopend. Omdat een strikte scheiding van de twee werelden naar het oordeel van zijn makers te veel beperkingen voor vrijheid en spelervaring opleverde, hebben zij Huizinga's 'tooverkring' doorlaatbaar en dus kwetsbaar gemaakt. Castronova (2005: 147) rept van een 'membraan' dat beide werelden scheidt: 'The membrane is actually quite porous (...) people are crossing it all the time in both directions, carrying their behavioral assumptions and attitudes with them.' De economische verbindingen tussen beide werelden zijn als paddestoelen uit de grond geschoten, met de geleidelijke kapitalistische inkapseling van de spelwereld als gevolg. Dit heeft geresulteerd in wat wij hier *vierde-orde commercialisering* noemen: de openlijke, legitieme en onverbloemde 'kolonisatie' van virtuele spelwerelden door echte economische machten. Bij dit type commercialisering valt dus eigenlijk geen onderscheid meer te maken tussen de echte en de virtuele spelwereld.

De geïnterviewde bewoners van *Second Life* zijn zich zeer van deze dynamiek bewust. Zij vrezen de homogeniserende en rationaliserende gevolgen van het binnendringen van de kapitalistische 'giants of flesh and steel.'²² Zo stelt een respondent: 'Virtual realities should allow us far greater freedom than we have in real life, but corporations will eat away at those freedoms.' Men maakt zich zorgen dat de creatieve expressies van artistieke individuen onder de kapitalistische invasie zullen lijden: 'We will encounter the same problems as in real life. [The corporations] will be able to buy stores far easier; they have far greater resources than an individual; they will be able to sell their products cheaper; they will most certainly not give things out for free and they will not allow their products to be modified. More conformity and similarity will be the result and slowly all the independent creators will disappear or be bought out and self expression will be limited again.' De angst betreft kortom niet zozeer de prominente aanwezigheid van bedrijven zelf (er zijn immers altijd wel vrijplaatsen te vinden in virtuele werelden als *Second Life*), maar vooral de *McDonaldisering* waartoe hun aanwezigheid leidt (Ritzer 1993).

Een aantal deelnemers aan *Second Life* heeft zich zelfs verenigd in een politieke beweging, de *Second Life Democratic Movement*.²³ Deze beweging is gericht op het tegengaan van de kapitalistische invasie en het bewerkstelligen van democratische rechten voor iedereen die deel uitmaakt van *Second Life*. Zij hekelen het autocratische bestuur door Linden Lab en het daaruit voortvloeiende onvermogen iets te ondernemen tegen het steeds verder oprukkende en

ongebreidelde kapitalisme. Naast het organiseren van protestbijeenkomsten en vreedzame demonstraties heeft de *Second Life Democratic Movement* ook laten zien meer radicale protesten niet te schuwen: 'The bomb hit the ABC's headquarters, destroying everything except one digital transmission tower. Just weeks before, a group of terrorists flew a helicopter into the Nissan building, creating an inferno that left two dead. Then a group of armed militants forced their way into an American Apparel clothing store and shot several customers before planting a bomb outside a Reebok store.'²⁴ Maar hoewel een zekere verwantschap met links-radicalen bewegingen in de 'echte' wereld niet valt uit te sluiten, ontkennen door ons geïnterviewde verantwoordelijken dat zij uit zuiver anti-kapitalistische motieven handelen: 'I am not against big companies as a matter of principle, but I have been seeing the Lindens start to funnel newbie orientation landmarks to favor the large companies.' Het is precies deze bevoordeling van grote commerciële bedrijven, die hen zorgen baart, omdat *Second Life's* unieke mogelijkheden voor expressie, creativiteit en zelfontplooiing volgens hen niet moeten worden ingeperkt, maar juist gekoesterd en beschermd, opdat *Second Life* zijn onalledaagse aantrekkelijkheid kan behouden.

Dit soort protesten brengt Linden Lab, de eigenaar van *Second Life*, in een lastig parket. Enerzijds ziet men zich genoodzaakt om aan de wensen en eisen van de grote multinationals tegemoet te komen, vooral omwille van de aandacht, publiciteit en inkomsten die deze met zich meebrengen. Anderzijds is Linden Lab sterk afhankelijk van de creatieve expressies van de artistiekelingen die *Second Life* maken tot de wondere fantasiewereld die zij is. Men dient er dus ook voor te waken laatstgenoemden niet tegen zich in het harnas te jagen door alle poorten te openen voor de multinationals. Linden Lab staat hiermee voor een bijna onoplosbaar dilemma: kiezen voor het grote geld en bijgevolg voor uniformiteit of kiezen voor bescherming van de innovatieve en creatieve broedplaats die men destijds voor ogen had? De geïnterviewden zijn zich zeer bewust van dit dilemma en vrezen het ergste, temeer daar Linden Lab deze beslissing helemaal alleen kan nemen: 'So that's what I'm holding my breath for right now... Will they cave in and sanitize the grid to avoid bad media, scaring away big business? Or will they stick to a vision of a creative world where the residents make what they want, in their own corners and cliques?' Het zal wellicht niet lang duren voordat hun 'distinct fear that LL is 'cleaning up' SL to a Disneyland image, so no big companies will be offended' zal worden bewaarheid.

Game over?

Spel vindt volgens Huizinga plaats binnen een afgegrensde ruimte in tijd en plaats – een 'tooverkring' of 'magische cirkel' waarbinnen de spelers tijdelijk

de ‘ernst’ van het maatschappelijk leven kunnen ontvluchten. Spel zou niet verbonden zijn met materieel belang of ander nut en, boven alles, een ervaring van vrijheid bieden. Kijken we naar hedendaagse virtuele spelwerelden, in het bijzonder World of Warcraft en Second Life, dan blijkt een zoektocht naar ongelimiteerde vrijheid het leidende motief voor spelontwerpers *en* spelers. Paradoxaal genoeg is het juist de technische realisatie van zo’n grote mate van spelersvrijheid waardoor de poorten van virtuele werelden zich openen voor commercialisering en commodificatie – een ontwikkeling die door Huizinga beschouwd werd als een bedreiging van de ‘magische cirkel.’ Er zou daarmee onvermijdelijk een ‘ontgoocheling’ of ‘ontnuchtering’ van de spelwereld plaatsvinden (1951: 22) – een stelling die inhoudelijk verwantschap vertoont met de these van Max Weber (1919) over een door economische, wetenschappelijke en technologische rationaliteit voortgedreven ‘onttovering van de wereld.’

De vraag is dan: ondermijnt de oprukkende commercialisering inderdaad de gevoelens van vrijheid in populaire spelwerelden als World of Warcraft en Second Life? Zijn wij getuige van een ‘onttovering 2.0’ (Aupers 2008)? De econoom Edward Castronova laat hier in elk geval geen twijfel over bestaan:

‘As their status as play spaces erodes, the laws, expectations and norms of contemporary Earth society will increasingly dominate the atmosphere. When Earth’s culture dominates, the play will be over; the fantasy will be punctured; the illusion will be ended for good. Taxes will be paid. The rich and poor will dance the same macabre dance of mutual mistrust that they do on Earth, with no relief, no chance to opt out and start again (...) Living *there* will no longer be any different from living *here*, and a great opportunity to play the game of human life under different rules will have been lost’ (2006: 76, cursief in origineel citaat).

Uit onze analyse blijkt dat het eenduidige beeld van *de* commercialisering als een bedreiging voor de ‘magische cirkel’ problematisch is; zij behoeft nuancering en differentiatie. Spelvrijheid en commercie sluiten elkaar soms uit, zoals Huizinga en andere speltheoretici beweren, maar vaak ook voeden en veronderstellen zij elkaar. Zo fungeert de markt, in de eerste plaats, als aanjager voor de groei en bloei van virtuele spelwerelden die, paradoxaal genoeg, een buitenwereldlijke ervaring bieden voor de speler. Is onderdompeling in die werelden te begrijpen als een tijdelijke bevrijding uit de ‘alledaagse’ moderne wereld? Of juist als een kolonisering en commodificatie van het individuele bewustzijn – een radicaal voorbeeld van ‘warenfetisjisme’ (Kline et al. 2003)? Nemen we de verhalen en ervaringen van spelers serieus, dan betekent deze eerste-orde commercialisering geenszins een inperking van de vrijheden van het spel. Integendeel: zij maakt vrijheid voor spelers juist mogelijk en spelontwerpers en aanbieders van games als World of Warcraft

trachten de ‘magische cirkel’ daarbij ‘zuiver’ te houden door economische invloeden van buitenaf, de tweede-orde commercialisering van handelaars in virtuele goederen, te weren. Deze tweede-orde commercialisering, zo laat onze analyse zien, vormt inderdaad wel degelijk een bedreiging voor de vrijheid van het spel.

De derde-orde commercialisering getuigt daarentegen van de meest intieme verstrengeling van commercie en spelersvrijheid. In Second Life is commercie intrinsiek onderdeel van het spel geworden – de ‘magische cirkel’ is hier gekleurd door vrije handel van goederen en een huwelijk tussen *homo ludens* en *homo faber* staat aan de basis van het spel. Dat commercie en spel elkaar hier niet uitsluiten is niet verwonderlijk als we kijken naar het type commercie: bewoners van Second Life hebben alle productiemiddelen in handen en werken, ondernemen en onderhandelen in volledige vrijheid. Second Life lijkt hiermee een realisering van de ideale samenleving van de jonge Karl Marx – waar werk vrijwillig is en in het teken staat van zelfontplooiing – en omarmt daarbij het klassieke *laissez-faire* liberalisme van onder andere John Locke, David Hume en Adam Smith. We hebben hier te maken met de vrije markt – of liever: het ‘vrije spel der maatschappelijke krachten’ van Smith in de meest letterlijke en zuivere vorm. De triangulatie van spel, vrije arbeid en creativiteit in Second Life creëert volgens de bewoners nieuwe, uitdagende condities, waarbij creatief en innovatief ondernemerschap zich spelenderwijs ontwikkelt in domeinen als kunst, design, software ontwikkeling en architectuur. Maar zoals het klassieke liberalisme de verstikkende werking van machtsblokken en monopolies verafschuwt, zo blijkt ook de virtuele vrije markt van Second Life hinder te ondervinden van de kolonisatie door grote economische machten uit de ‘echte’ wereld. Deze vierde-orde commercialisering dreigt in de ogen van de bewoners van Second Life een einde te maken aan de vrijheid van het spel: McDonaldisering, standaardproducten en standaardprocedures grijpen om zich heen en verorberen creativiteit en liberale arbeidsprincipes. Waar zeker niet alle vormen van commercialisering het spel bedreigen, is het spel met de opmars van deze vierde-orde commercialisering bijna uit, als we onze respondenten mogen geloven.

Het belang van onze analyse is dus in de eerste plaats gelegen in een nuancering en differentiatie van het dichotome denken over commercie en vrijheid. Deze dichotomie informeert niet alleen de klassieke speltheorie van Huizinga, maar is diep ingebed en ingesleten in de sociale wetenschappen waar commercialisering en commodificatie binnen allerlei maatschappelijke domeinen *a priori* worden verbonden met vervreemding, dehumanisering en een bedreiging van de individuele leefwereld (zie bijvoorbeeld Slater 1997). Of dat inderdaad het geval is, zou een open vraag moeten zijn, waarbij het er dan bovendien niet om gaat of commercialisering *altijd wel of altijd niet* bedreigend is voor de vrijheid. Zo’n vraag is te algemeen, want houdt rekening met het bestaan van verschillende vormen van commercialisering, noch met

verschillen tussen contexten. Als zodanig is zo'n vraag welbeschouwd niet eens empirisch beantwoordbaar en dient zij dus te worden vervangen door de vraag onder welke condities en op welke wijzen uiteenlopende vormen van commercialisering ervaringen van vrijheid of juist onvrijheid oproepen. Wij hopen met onze analyse van processen van commercialisering binnen de nieuwe generatie computerspellen een eerste bescheiden aanzet in deze richting te hebben gegeven.

Noten

1 De auteurs danken de deelnemers aan de paperbesprekingen van de Rotterdamse *LOBOCOP*-groep en de redactie van *Sociologie* voor hun waardevolle commentaren op een eerdere versie van dit artikel.

2 <http://www.xbox.com/en-US/games/h/halo3/news/0921-spikehalo3coverage.htm>;
<http://www.ecommercetimes.com/story/57416.html>.

3 <http://www.npd.com>.

4 <http://www.theesa.com/facts/pdfs/VideoGames21stCentury.pdf>.

5 <http://www.theesa.com/facts/index.asp>.

6 Met uitzondering van Nintendo, die een omgekeerde richting is opgegaan met juist simpele, meer interactieve spellen.

7 Verpakking van het spel *World of Warcraft* (Blizzard Entertainment)

8 http://guide.wo.com/start3d_welcome.html.

9 <http://www.worldofwarcraft.com/info/basics/publictransportation.html>

10 De verschillende rassen zijn verdeeld over twee partijen, die elkaars tegenstanders zijn, de *Alliance* en de *Horde*. De *Alliance* bestaat uit Humans, Night Elves, Dwarves, Gnomes and Draenei; de *Horde* uit Orcs, Tauren, Undead, Trolls and Blood Elves. De klassen zijn Druid, Hunter, Mage, Paladin, Priest, Rogue, Shaman, Warlock and Warrior. Klassen zijn niet helemaal onafhankelijk van rassen; Night Elves, bijvoorbeeld, kunnen alleen maar Druids, Hunters, Priests, Rogues of Warriors zijn.

11 Narrativisten als Murray and Manovich benadrukken dat computerspellen op andere nieuwe media lijken, omdat ze ook 'verhalende' functies hebben.

12 <http://www.costik.com/gamnstry.html>.

13 Auteurs als Castronova (2006), Bartle (2006) refereren aan virtuele werelden als buitenwereldlijke vrijplaatsen, geheel losstaand van (kapitalistische) invloeden uit de echte wereld.

14 Volgens dit online game magazine (<http://www.pcgamespecial.nl/?itemid=6883>) was dit waarschijnlijk het grootste bedrag dat ooit werd betaald voor een World of Warcraft karakter. Toen Blizzard Entertainment zich dit realiseerde, werd deze avatar voorgoed uit het spel verwijderd.

15 Volgens Ge Jin: <https://netfiles.uiuc.edu/dtcook/www/CCCnewsletter/7-2/jin.htm>.

16 http://www.nytimes.com/2007/06/17/magazine/17lootfarmerst.html?pagewanted=4&_r=1.

17 *Mudflation* is uiteraard een samentrekking van *MUD* (*Multi User Dungeon*, voorloper van de *MMORPG*'s) en *inflation*.

18 <http://download.microsoft.com/download/9/4/1/94138e2a-d9dc-435a-9240-bcd985bf5bd7/Jim-Cory-SecondLife.wmv>.

19 De kosten voor met name onderzoek en ontwikkeling, scholing, reproductie, afwikkeling van transacties en opstarten van nieuwe creaties zijn marginaal in vergelijking met 'echte' productie.

20 Waar Second Life oorspronkelijk verkondigde dat alle creaties 'bedacht, gecreëerd en in het bezit' zijn van de spelers zelf (Ondrejka 2007: 30; SecondLife.com), is dit meer recent veranderd in 'bedacht en gecreëerd.' Of dit een fundamentele verandering is, zal nog moeten blijken, maar dat kwesties rond intellectueel virtueel eigendom verwarrend, ambigu en onopgelost zijn, staat als een paal boven water. Zie verder: http://terranova.blogs.com/terra_nova/2007/10/residents-no-lo.html.

21 <http://secondlife.com/community/>.

22 John Perry Barlow, ooit tekstschrjver van Grateful Dead, gebruikte deze aanduiding in zijn fameuze *A Declaration of the Independence of Cyberspace* oorspronkelijk om te verwijzen naar overheden, maar later werd zij ook vaak gebruikt voor multinationals. <http://homes.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html>.

23 Deze beweging is voortgekomen uit het Second Life Liberation Army.

24 <http://www.theaustralian.news.com.au/story/0,25197,22161037-28737,00.html>.

Literatuur

- Aupers, S. (2008) Online gamer: Tussen zelfexpressie en dwang. In: Marguerite van den Berg, Corien Prins en Marcel Ham (red.) *In de greep van de technologie: Nieuwe toepassingen en het gedrag van de burger*. Jaarboek rss, Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken, Amsterdam: Van Gennep, 231-246.
- Aupers, S. (2007) 'Better than the Real World.' On the Reality and Meaning of Online Computer Games. In: T. Meder (red.) *Narratives, Roles and Beliefs in the New Age Era. Homo Narrans – Homo Ludens – Homo Religiosus*, Book edition *Fabula*, 48 (3/4) 250-269.
- Bartle, R.A. (2004) *Designing Virtual Worlds*. Berkeley: New Riders Publishers.
- Bartle, R.A. (2006) Virtual Worldliness. In: J. Balkin en B.S. Noveck (red.) *The State of Play: Law, Games and Virtual Worlds*, New York: New York University Press, 31-54.
- Caillois, R. (1961[1958]) *Man, Play and Games*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Castronova, E. (2005) *Synthetic Worlds: The Business and Culture of Online Worlds*, Chicago: University of Chicago Press.
- Castronova, E. (2006) The Right to Play. In: J. Balkin en B.S. Noveck (red.) *The State of Play: Law, Games and Virtual Worlds*, New York: New York University Press, 68-85
- Dibble, J. (2006) *Play Money: Or, How I Quit My Day Job and Made Millions Trading Virtual Loot*, New York: Basic Books.
- Dibble, J. (2007) *The Life of the Chinese Gold Farmer*, New York Times, <http://www.nytimes.com/2007/06/17/magazine/17lootfarmers-t.html?pagewanted=all>
- Huizinga, J. (1951[1938]) *Homo ludens: Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem: Tjeenk Willink.
- King, B. en J. Borland (2003) *Dungeons and Dreamers: The Rise of Computer Game Culture – From Geek to Chic*, New York/Chicago: McGraw-Hill.
- Kline, S., Dyer-Witheford, N. en G. de Peuter (2003) *Digital play: The Interaction of Technology, Culture, and Marketing*, Montreal & Kingston/Londen: McGill-Queen's University Press.
- Lasch, C. (1991[1979]) *The Culture of Narcissism: American Life in an Age of Diminishing Expectations*, New York/ Londen: W.W. Norton & Company.
- Newman, J. (2004) *Videogames*, Londen / New York: Routledge.

- Ondrejka C. (2005) *Changing Realities: User Creation, Communication and Innovation in Digital Worlds*, <http://ssrn.com/abstract=799468>
- Ondrejka C. (2007) Second Life: Collapsing Geography. *Innovations: Technology, Governance & Globalization* 2 (3) 27-55.
- Pine II, B.J. en J.H. Gilmore (1999) *The Experience Economy: Work Is Theater and Every Business Is a Stage*, Boston (MA): Harvard Business School Press.
- Rifkin, J. (2001[2000]) *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-For Experience*, New York: Putnam
- Rigby, S. en R. Ryan (2007) *Rethinking Carrots: A New Method For Measuring What Players Find Most Rewarding and Motivating About Your Game*, http://www.gamasutra.com/features/20070116/rigby_01.shtml
- Ritzer, G. (1993) *The McDonaldization of Society*, Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Slater, D. (2008[1997]) *Consumer Culture & Modernity*, Oxford/ Cambridge: Polity Press.
- Weber, Max, (1948 [1919]) Science as a Vocation. In: H.H. Gerth and C. Wright Mills (red.) *From Max Weber: Essays in Sociology*, Londen: Routledge, 129-156.
- Woodcock, J. (2008) *An Analysis of MMOG Subscription Growth: Version 21.0*, <http://www.mmogchart.com>.

DE VIRTUALISERING VAN BURGERSCHAP EN DE PATERNALISTISCHE STAAT

Burgerschap is een begrip dat in hedendaags beleid meer en meer opgerekt wordt. Van een nadruk op de formele kanten van burgerschap komen de morele kanten ervan centraal te staan. Wanneer ‘integratie’ vervolgens gezien wordt als ‘burgerschap’, leidt dat tot een quasi-opheffing van het burgerschap van veel burgers in de formele zin. De staat probeert dus via aanpassingen van het burgerschapsbegrip een discours te promoten dat duidelijk maakt wie wel en wie niet bij de gedroomde samenleving hoort.

Inleiding: hedendaagse aandacht voor burgerschap

Inmiddels sinds enkele decennia staat ‘burgerschap’ hernieuwd in de aandacht van sociale wetenschap, politieke filosofie en beleid (cf. Kymlicka en Norman 1994; Van Gunsteren 1998; Shafir 1998; Schinkel 2007b). De reden die doorgaans aangevoerd wordt voor de academische populariteit van het burgerschapsbegrip is dat met het proces van ‘globalisering’ burgerschap hernieuwd relevant wordt (zie bijv. Brubaker 1989; Van Gunsteren 1998; Hall 2002). Tegelijk is het zo dat burgerschap een centrale beleidsterm is geworden, met name in het integratiebeleid. Daarin wordt ‘actief burgerschap’ geproblematiseerd – en aangezien het ‘integratie’beleid betreft, vindt die problematisering vooral bij ‘migranten’ plaats. Aan de hand van een bespreking van dat beleid wil ik betogen dat de problematisering van burgerschap tegenwoordig veelal een vorm van civilisering betreft die de grens tussen ‘samenleving’ en ‘buiten de samenleving’ helpt uitkristalliseren. Dat gebeurt via een accentverschuiving van de formele aspecten van burgerschap naar de morele aspecten daarvan. Die accentverschuiving vindt met name bij ‘migranten’ plaats.

In de volgende paragraaf maak ik duidelijk wat ik versta onder het onderscheid tussen *formeel* en *moreel* burgerschap. In de daarop volgende paragraaf ga ik de ontwikkeling van het denken over integratie en burgerschap in Nederland na. Ik laat zien hoe ‘integratie’ langzaamaan gelijkgesteld is aan ‘burgerschap’, hoe dat met name de morele aspecten van burgerschap

betreft en hoe dat gevolgen heeft voor de in- en exclusie waar burgerschap een mechanisme voor is. Bij die personen die formeel burger zijn maar ‘niet (voldoende) geïntegreerd’ zijn, vindt bij gelijkstelling van ‘integratie’ aan ‘burgerschap’ een *virtualisering van burgerschap* plaats – burgerschap wordt virtueel in plaats van actueel, en het wordt een *virtus*, een individuele deugd. Tot slot interpreteer ik de virtualisering van burgerschap bij ‘migranten’ in het licht van de verhouding tussen de staat en de samenleving in een tijd van globalisering. Waar modern burgerschap in de eerste plaats een mechanisme van in- en exclusie in de natiestaat was, gaat de staat nu middels een moralisering van burgerschap de in- en exclusie van de samenleving controleren. De staat krijgt, als paternalistische staat, een hernieuwde oriëntatie in de moralisering van burgers.

Formeel en moreel burgerschap

Van oudsher wordt benadrukt dat burgerschap de inclusie in een staat betreft. Even oud is een moralisering van burgerschap in die zin dat de *echte burger* een *actieve burger* is. Dat is te vinden in de oudste thematisering van burgerschap die we kennen, te weten de door Thucydides verhaalde grafrede van Pericles. Pericles maakt daarin duidelijk dat de passieve burger, dat wil zeggen de burger die zich niet met hart en ziel inzet voor de *polis*, eigenlijk helemaal geen burger is (Thucydides 1954: 119). ‘Actieve burger’ is een pleonasme. Datzelfde geldt bijvoorbeeld voor Aristoteles, voor wie de goede (democratische) burger iemand is die actief meeregeert (*Politics*: 1275a-1277b). Voor de Griekse politieke denkers is burgerschap een *ethos*. Voor Romeinen als Cicero wordt het een *virtus*. Dergelijke benaderingen, die aan burgerschap zowel een formeel als een moreel aspect toekennen, blijven gedurende de geschiedenis van het politieke denken bestaan¹ en hebben nog steeds invloed op het denken over burgerschap (Bosniak 2006). Met de betekenisvol genaamde *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* (1789), waarin ‘mens’ van ‘burger’ wordt onderscheiden (zie over de consequenties daarvan: Agamben 1996), wordt een onderscheid tussen ‘actief’ (*citoyen*) en ‘passief’ (*homme*) herhaald (Schinkel 2007b).

Ik maak daarom onderscheid tussen twee aspecten van burgerschap die te benoemen zijn als *formeel burgerschap* en *moreel burgerschap* (vgl. Kymlicka en Norman 1994: 353; Habermas 1998; Van Dixhoorn 2005). Formeel burgerschap heeft zowel betrekking op de *juridische status* als *lidmaatschap* van een juridisch-politieke orde (een staat), als op *sociale rechten*. Datgene wat dus wel ‘social citizenship’ genoemd is en wat betrekking heeft op sociale rechten (Marshall 1963; Fraser en Gordon 1998) valt in dit onderscheid samen met ‘civic citizenship’ en noem ik formeel burgerschap (voor een soortgelijke categorisering onder ‘state citizenship’, zie: Stewart 1995). In beide gevallen gaat

het namelijk om juridisch verankerde rechten die van staatswege verleend worden. Bij moreel burgerschap gaat het om een *buiten-juridische normatieve invulling* van wat de goede burger is of moet zijn en doen. In dat geval kan het gaan om 'democratisch burgerschap' (Stewart 1995) of om 'actief burgerschap' (Nederland kent zelfs een bijzondere leerstoel 'actief burgerschap'). Dat wil niet zeggen dat formeel burgerschap geen morele aspecten kent, en andersom. Bij formeel burgerschap is echter sprake van gestolde moraal, van moraal in gecodificeerde zin. Omgekeerd is het heel goed mogelijk dat moreel burgerschap de *discursieve herhaling* vormt van formele aspecten van burgerschap. De selectieve nadruk op bijvoorbeeld het niet mishandelen van kinderen (iets dat op zich juridisch gecodificeerd is) binnen beleidsteksten die een culturistisch-assimilationistisch integratiedenken als subtext hebben, kan wel degelijk onderdeel van een moralisering van burgerschap zijn. Het is voorts geenszins het geval dat formeel burgerschap (in het onderscheid dat van Gunsteren (1998) maakt tussen liberale, communitaristische en republikeinse burgerschapsnoties) alleen betrekking heeft op liberaal burgerschap, terwijl moreel burgerschap alleen voorkomt binnen communitaristische of republikeinse vormen van burgerschap. Ook een liberaal burgerschapsconcept kent morele aspecten, zij het dat de morele aspecten van burgerschap in een dergelijke opvatting minder centraal staan dan binnen communitaristische of republikeinse opvattingen. De driedeling tussen liberale, communitaristische en republikeinse burgerschapsopvattingen doet te weinig recht aan de hedendaagse complexe verschuivingen in de theorie en praktijk van burgerschap. Allerhande theoretische noties van burgerschap zijn ontwikkeld die zich niet (laten) associëren met deze drie tradities (zie, om er enkele te noemen: Wexler 1990; Bauböck 1994; Bhabha 1994; Kymlicka en Norman 1994; Soysal 1994; Stewart 1995; Agamben 1996; Bussemaker en Voet 1998; Lister 1998; Habermas 1998; Isin en Wood 1999; Münch 1999; Dower 2000; Hall 2002; Falk 2003; Balibar 2004; Benhabib 2004; Bosniak 2006; Duyvendak en Uitermark 2006; Holland 2006). Bovendien laat de praktijk, zoals hieronder besproken, zien dat burgerschapsnoties in beleid zich niet zonder meer door dergelijke gecanoniseerde tradities laten informeren, maar dat hybride vormen geconstrueerd worden.

'Actief burgerschap' heeft veelal betrekking gehad op politieke participatie. De goede burger zou dan, net als bij Pericles en Aristoteles, diegene zijn die zich actief inzet voor de politiek, die minstens stemt en liefst lid is van een politieke partij. Die opvatting sluit bij een republikeinse traditie aan, maar een dergelijk relatief gewicht van de morele aspecten van burgerschap is evenzeer te vinden in meer communitaristische benaderingen. Eerder heb ik bijvoorbeeld geïllustreerd hoe zowel (de liberaal) Rawls als (de communitarist) Walzer uitgaat van een moreel burgerschap en hoe dat bij hen samenhangt met een scheiding tussen een 'samenleving' en een residuele omgeving daarvan (Schinkel 2007b: 79-81). De invulling van 'actief burgerschap' als 'politiek

burgerschap' werd in de 20ste eeuw in de jaren twintig en dertig als 'politieke educatie' (Merriam 1931) en in de jaren vijftig en zestig als 'politieke socialisatie' gethematiserd en die opvatting is nog steeds courant (zie bijv. Van Gunsteren en Andeweg 1994; Van Gunsteren 1998; Verhoeven 2006). Op die invulling ga ik hier verder niet in. Ik richt me met name op de meer recente moralisering van burgerschap (zie ook: Schinkel 2007a).

De virtualisering van burgerschap: 'burgerschap' als 'integratie'

In deze paragraaf geef ik een bespreking van de plaats van 'burgerschap' en 'integratie' in het beleidsdiscours. De functie van deze bespreking is tweeledig. Enerzijds wil ik duidelijk maken tot welke discursieve voorstelling van de 'burger' de connectie tussen 'burgerschap' en 'integratie' leidt, met name bij n-de generatie migranten (Schinkel 2007a). Anderzijds wordt ermee duidelijk dat, omdat het een beleidsdiscours betreft, de staat zich relatief meer bezig is gaan houden met de invulling van de morele aspecten van burgerschap die te maken hebben met de veronderstelde culturele scheidslijn tussen 'de samenleving' en de 'niet geïntegreerden' die voorgesteld worden als zijnde 'buiten de samenleving'.

'Integratie' wordt 'burgerschap'

Twee processen hebben bijgedragen aan de huidige relatieve moralisering van burgerschap: 1) de toegenomen nadruk op 'cultuur' en op 'waarden en normen', zowel in het integratiedebat als in de integratiewetenschap; 2) de toegenomen nadruk op burgerschap in het integratiedebat. Het eerste punt wordt duidelijk in de verschillende fasen die het integratiedebat in Nederland doorlopen heeft. Van een pluralistische fase en een achterstandsfase is begin jaren negentig een omslag gemaakt naar een culturistische fase (zie: Schinkel 2007a: h. 4), waarin 'cultuur' als verklarende variabele voor achterstanden verschijnt en waarin 'cultuur' intrinsiek problematisch want incompatibel met 'dominante cultuur' is. In de culturistische fase van het integratiedebat worden waarden en normen sterk benadrukt (zie ook: Van Meeteren 2005; Driouchi 2007; WRR 2007). Aan het begin van de culturistische fase krijgt 'burgerschap' een meer centrale plaats in het integratiedebat: het wordt 'het leidende beginsel voor de nieuwe visie op de aanwezigheid van personen uit diverse culturen in Nederland' (TK, geciteerd in: Driouchi 2007: 25). Burger-
schap gaat daarmee een 'keuze' betekenen voor 'deelname in de Nederlandse samenleving' (in: Driouchi 2007: 26). Wat met de thematisering van burger-
schap sterker naar voren komt is enerzijds een cultuurgericht denken – de praktijken die de 'actieve burger' kenmerken zijn dominant genormeerde praktijken – en anderzijds een loyaliteitsdenken – de 'goede burger' heeft

'loyaliteit' naar 'de samenleving' (vgl. Vermeulen 2007: 54). De *gelijkstelling* tussen 'integratie' en 'burgerschap' is met name het gevolg van de invoering van de door Van der Zwan en Entzinger gegeven adviezen hieromtrent in hun *Beleidsopvolging Minderhedendebat: Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken* (1994). De gelijkstelling tussen 'integratie' en 'burgerschap' is politiek gezien in de liberale hoek gepromoot en wordt verwoord in de vvd 'Beleidsnotitie van niet-westerse migranten in Nederland' (1994), alwaar in reactie op de integratieopvatting van de commissie Blok gesteld wordt: '...de geïntegreerde immigrant is een *burger* geworden, in de ruimste zin des woords. Zo bezien valt "integratie" samen met het klassieke begrip "burgerschap".'² En in de eveneens uit 1994 stammende *Contourennota Integratiebeleid Etnische Minderheden*, wordt bijvoorbeeld gesteld: 'De primaire doelstelling van het integratiebeleid is (...) de realisering van het activerend burgerschap van personen uit etnische minderheidsgroepen.'³ In een brief van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie uit 2003 en in de *Miljoenennota* van 2004 is de inburgering van het burgerschapsconcept in het integratiedebat compleet. In 2003 wordt 'integratie' gedefinieerd als 'gedeeld burgerschap'.⁴ En in 2004 als: 'gedeeld burgerschap van minderheden en allochtonen'.⁵ Ook de staatsgesponsorde 'meting' van 'integratie' gaat in 2006 van een dergelijk idee uit: 'Integratie kan worden beschouwd als een proces van het verwerven van burgerschap en het participeren in de samenleving, van allochtonen in een drietal maatschappelijke domeinen' (CBS en WODC 2006: 3).⁶ Meer afstandelijke analyses kunnen evenzeer 'citizenship regimes' gelijkstellen aan 'integration regimes' (cf. Koopmans en Statham 2001). Zo is 'burgerschap' een cruciale term geworden in het denken over 'integratie'. Dat heeft tot gevolg dat burgerschap vooral daar geproblematiseerd wordt waar 'integratie' geproblematiseerd wordt. Met andere woorden: wie niet of gebrekkig 'geïntegreerd' is, vertoont gebrekkig 'burgerschap'.

Qua beleid brengt de recente *Integratienota 2007-2011* een accentverschil maar ook continuïteit op twee punten: 1) 'burgerschap' blijft het dominante accent van beleid; 2) de neoliberale thematisering van de 'eigen verantwoordelijkheid' blijft. De nota stelt bijvoorbeeld (in de paragraaf na 'Actief burgerschap is nu nodig') over de doelen van de nota: 'maatschappelijke emancipatie en sociale integratie, met daarin een sterk accent op actief burgerschap'.⁷ De ondertitel van de nota, *Zorg dat je erbij hoort!*, benadrukt het belang dat gehecht wordt aan de 'eigen verantwoordelijkheid'. In de nota doet het kabinet dan ook 'een appèl op alle burgers om mee te doen in de samenleving op basis van wederzijdse acceptatie en gelijkwaardigheid'.⁸ Daarmee wordt verondersteld dat het mogelijk is om *niet* 'deel te nemen aan de samenleving': 'Net zoals van autochtonen wordt van allochtonen verwacht dat ze hun best doen om zich een plaats in die samenleving te veroveren, door de taal te leren, een opleiding te volgen en af te maken, een inkomen te verwerven, verantwoordelijkheid te nemen voor de opvoeding van hun kinderen. Het

gaat ook om nieuwsgierigheid naar het reilen en zeilen van de Nederlandse samenleving en de leefwereld van (autochtone) medeburgers, dat geldt in het bijzonder voor de Nederlandse cultuur en geschiedenis. Door mee te doen in de samenleving wordt het mogelijk je daarmee in toenemende mate te identificeren.⁹ Het kabinet ‘richt zich met zijn burgerschapsbeleid op alle burgers van ons land. Het spreekt mensen niet aan op hun anders-zijn maar op hun actieve betrokkenheid bij, en gedeelde verantwoordelijkheid voor de samenleving.’¹⁰ Daarom worden ‘burgerschapspraktijken’ ondersteund, komt er een ‘Handvest Verantwoordelijk Burgerschap’, is de canon van Nederland gepresenteerd en is het initiatief genomen tot een Nationaal Historisch Museum.¹¹ Natuurlijk wordt in de nota direct duidelijk dat het met name ‘allochtone’ burgers zijn die ‘aangesproken worden’ op hun ‘actieve betrokkenheid’ bij ‘de samenleving’. Zoals ook duidelijk wordt dat het samengaan van ‘burgerschap’ met ‘canon’ en ‘Nationaal Historisch Museum’ geen Chinese classificatie betreft, maar een classificatie die met een veronderstelde *culturele* scheidslijn te maken heeft.

Over de opmars van het burgerschapsconcept in het integratiedebat stellen ook Van Huis en De Regt: ‘Burgerschap is een belangrijke term geworden in het integratie- en het inburgeringsbeleid. Daaronder verstaat men dat nieuwkomers bepaalde plichten moeten nakomen, verantwoordelijkheden op zich moeten nemen, moeten participeren in en blijf moeten geven van actieve betrokkenheid bij de samenleving’ (Van Huis en De Regt 2005: 396). Dat kan bijvoorbeeld gerelateerd worden aan een gepercipieerd ‘falen’ van het integratiebeleid (Vermeulen 2007: 71). Van ‘burgerschap’ wordt een ‘brugfunctie’ verwacht¹² – maar omdat burgerschap vooral een zaak van individuele verantwoordelijkheid is (zoals het ‘goed opvoeden van kinderen’ of het ‘zorgen dat je erbij hoort’), wordt het overbruggen van de conflictieve scheiding aan de kant van de zich-verbeterende-burgers gelegd (vgl. Schinkel 2007a).

Burgerschap wordt gevirtualiseerd

De resultaten van de twee bovengenoemde processen – de toegenomen nadruk op ‘cultuur’ en de toegenomen nadruk op ‘burgerschap’ – zijn tweeledig: 1) burgerschap wordt steeds sterker gezien als *moreel burgerschap*; 2) burgerschap wordt *gevirtualiseerd*. Het eerste wil zeggen dat de discursieve benadrukking van burgerschap met name een benadrukking van het morele aspect van burgerschap behelst. Het tweede wil zeggen dat burgerschap daarmee van een *actualiteit* (een juridische status) steeds meer een *virtualiteit* (een mogelijke maar afwezige actualiteit) wordt.¹³ Het wil tevens zeggen dat burgerschap meer een *virtus* ofwel een deugd is geworden. Ik buit de syntactische gelijkens tussen ‘virtus’ en ‘virtueel’ opzettelijk uit om beide processen in één term te vatten. ‘Moreel burgerschap’ behelst de discursieve voorstelling dat men pas *echt* burger is als men ook *actief* burger is. Het samenvallen van ‘inte-

gratie' en 'burgerschap' leidt tot een *virtualisering van burgerschap* omdat nu ook het burgerschap (dat discursief in ongespecificeerde zin gebruik wordt) *van diegenen die formeel burger zijn maar als niet of onvoldoende 'geïntegreerd' te boek staan, gereduceerd wordt van actualiteit tot virtualiteit*. Niet alle 'migranten', en dus ook niet alle personen die lijdend voorwerp van het 'integratiebeleid' zijn, zijn in het bezit van formeel burgerschap. Zo is er het verschil tussen de juridische statussen 'burgerschap' (*citizenship*) en 'bewonerschap' (*denizenship*) onder migranten (zie bijv.: Snel en Engbersen 1999: 276). Maar cruciaal is dat er een grote groep is voor wie wel geldt dat zij in het bezit is van formeel (nationaal) burgerschap maar voor wie tevens geldt dat de 'integratie' voorwerp van reflectie is – ofwel dat geen dispensatie van integratie verkregen is en dus dat lidmaatschap tot 'de samenleving' geproblematiseerd wordt (Schinkel 2007a: 332). De nadruk op moreel burgerschap kan als gezegd altijd tot codificering leiden (zie bijv.: Vermeulen 2007) en in formeel burgerschap vertaald worden. Daarmee verdwijnt de moralisering niet, maar verschijnt ze in juridische vorm opnieuw. Dan krijgen de formele aspecten van burgerschap een wellicht sterkere morele invulling. Dat is echter iets anders dan de niet-formele maar discursieve moralisering van burgerschap die tegenwoordig waar te nemen is. Tot nog toe is van een formalisering van cultuристisch-morele burgerschapsnoties bovendien nog weinig sprake – dat is precies waarom aandacht voor de *discursieve* thematisering van de morele aspecten van burgerschap zo belangrijk is.

Vermeulen heeft de accentverschuiving van formeel naar moreel burgerschap scherp verwoord in een analyse van veranderingen in het minderhedenrecht:

'Burgerschap is niet een enkel juridisch begrip – nationaliteit – maar verwijst ook naar een socio-moreel begrip. Voorheen werd voorondersteld, dat als de migrant maar gelijke rechten had verkregen – in juridische zin burger was geworden – hij zich in de loop van de tijd ook aan de Nederlandse maatschappij zou verbinden en een burger in de morele zin zou worden. Eerst moest er juridisch burgerschap zijn, dan zouden sociale integratie en politieke participatie als vanzelf volgen. Deze volgorde is nu aan het veranderen. De dominante opvatting is geworden dat de migrant eerst tot een burger in de sociaal-psychologische zin dient te evolueren – moet integreren in de maatschappij – voordat hij een burger in de juridische zin kan worden. Hij zal zijn recht om binnen te mogen komen, zijn aanspraken op een permanent verblijf en zijn nieuwe nationaliteit moeten *verdienen*, door zijn beheersing van de Nederlandse taal en zijn aanvaarding van de fundamentele gemeenschappelijke normen van de Nederlandse samenleving aan te tonen' (Vermeulen 2007: 101).

Sociologisch gezien is het mogelijk hier enkele relevante constatering en aan toe te voegen. *Ten eerste* een platitude die de moeite van het herhalen waard

is: formeel burgerschap en moreel burgerschap zijn sociale constructies. Het zijn contingente uitkristallisaties waarvan de een juridisch geconstrueerd is en de ander buiten-juridisch geconstrueerd is.

Ten tweede: omdat wat Vermeulen het 'socio-moreel begrip' van burgerschap noemt minder institutioneel verankerd (want niet juridisch gecodeerd zoals formeel burgerschap) is, betekent dit dat het diffuser en veranderlijker is en dat het strategisch ingezet kan worden om *niet afdwingbare eisen* op te leggen. Het feit dat voorbij het naleven van de wet eigenlijk niet in formele zin iets geëist kan worden van 'migranten', werd bijvoorbeeld in de Tweede Kamer verwoord door Rouvoet: 'wij moeten accepteren dat er grenzen zijn aan wat wij onder de noemer van gedeeld burgerschap kunnen afdwingen...' (geciteerd in: Driouchi 2007: 37). Die grenzen betekenen dat alles wat als moralisering van burgerschap bestaat en van de staat uitgaat een diffuse hybride vormt tussen dwang en drang. Gezien de macht van de staat ten opzichte van de burger wiens moreel burgerschap geproblematiseerd wordt, is de moralisering van burgerschap een vorm van *niet-afdwingbare dwang*. Voor die paradox kunnen oplossingen gevonden worden door toevlucht te nemen tot quasi-juridische praktijken, zoals de Rotterdamse Interventieteams, die dan als 'experiment' of als 'bestuurlijke innovativiteit' vóór de juridische codering uitlopen (zie: Van den Berg 2008).

Ten derde moet geconstateerd worden dat de moralisering van burgerschap die Vermeulen beschrijft ten aanzien van nieuwe 'inburgeraars' tegelijk plaatsvindt ten aanzien van n^{de} generatie migranten *waarvan velen reeds formeel burger zijn*. Voor die personen geldt in het geheel niet dat moreel burgerschap een voorwaarde is voor het worden van burger in de juridische zin. Integendeel: voor hen geldt dat hun formele burgerschap nu als *niet genoeg* wordt geconstrueerd. Dat is waarom hier gesproken kan worden van een discursieve opheffing van burgerschap door formeel burgerschap ondergeschikt te laten zijn aan moreel burgerschap. Dat is niet alleen paradoxaal omdat voor het functioneren en het 'participeren' formeel burgerschap in de praktijk natuurlijk van groter belang is dan moreel burgerschap. Het is tevens paradoxaal omdat, nu moreel burgerschap als voorwaarde gezien wordt voor formeel burgerschap (en nu formeel burgerschap daarmee als het ware de 'prijs' is die de moreel correcte burger verdient) een tweeledig proces waarneembaar is. Enerzijds wordt aan nieuwe inburgeraars formeel burgerschap ontzegd omdat ze eerst moreel burgerschap dienen te verkrijgen. Dat krijgen ze door middel van een sterk symbolisch cultureel initiatieritueel waarin ze 'de Nederlandse waarden en normen' aangeleerd krijgen (Verkaaik 2008). Anderzijds wordt aan diegenen die formeel burgerschap hebben, gecommuniceerd dat ze nu dan nog moreel burgerschap dienen te verkrijgen. Dat is hoe 'moreel burgerschap' strategisch ingezet kan worden door iedereen waarvan vermoed wordt dat hij of zij toch niet tot 'de samenleving' behoort in de fuik van 'moreel burgerschap' gevangen te houden. De dominante rich-

ting voor nieuwe migranten mag die zijn volgens welke formeel burgerschap volgt op moreel burgerschap, waardoor eerst moreel burgerschap aan bod komt. Maar de richting van dat proces wordt 180 graden omgedraaid waar het personen betreft die formeel burger zijn. Het komt er op neer dat al diegenen die niet correct 'aangepast' zijn aan 'de samenleving' geciviliseerd worden via de problematisering van hun moreel burgerschap. Dat het tegenwoordig de staat is die daarin het voortouw neemt, heeft belangrijke gevolgen voor de positie van de staat ten opzichte van 'de samenleving'.

De geregionaliseerde virtualisering van burgerschap

De virtualisering van burgerschap vindt aldus plaats binnen een staatsdiscours van 'integratie'. Daarbij is zowel het nationale als het lokale niveau van belang. De in het bovenstaande besproken beleidsveranderingen hebben betrekking op het nationale niveau. Tegelijk vindt een *regionalisering van burgerschap* plaats (zie: Schinkel 2007a: 395-396) waarin over 'lokaal burgerschap' wordt gesproken (zie bijv.: Hortulanus en Machielse 2002; Duyvendak en Uitermark 2006; vgl. Holston en Appadurai 1999), maar waarin ook op lokale wijze invulling gegeven wordt aan beleid gericht op de 'bevordering' van ('goed' of 'actief') burgerschap. Dat is enerzijds een regressieve tendens omdat burgerschap ooit het inwonerschap van een 'burg' door *burghers* betrof (of van *citizens/citoyens* in een *city/cité*) (zie bijv.: Stevin 2001 [1590]: 35; Prak 1997). Anderzijds past het bij het diffuser worden van de grenzen tussen nationaal en lokaal beleid dat een kenmerk is van 'governance' (Rhodes 1997). Een typische casus hiervoor is Rotterdam, maar omdat die stad sterk het karakter van beleidslaboratorium heeft (bijvoorbeeld in een weinig reflexieve analyse als: Tops 2007), is het ter illustratie nuttig om een andere stad te nemen. Ik werk hieronder kort een aantal kenmerken uit van het beleidsdiscours in de gemeente Den Haag.

Gegeven de geleidelijke gelijkschakeling tussen integratie en burgerschap in nationaal beleid, wordt het nu voor beleidsmakers ook mogelijk 'integratie' door 'burgerschap' te vervangen en te stellen, zoals de gemeente Den Haag doet: 'De term 'integratie' heeft de afgelopen jaren een negatieve bijmaak gekregen. Veel mensen denken bij integratie aan de nieuwe Hagenaars die zich moeten aanpassen aan de samenleving. De term 'burgerschap' houdt gelijkwaardigheid in. En dat geeft ook een beter beeld, want we zijn immers allemaal burgers.'¹⁴ De universalistische taal die met 'burgerschap' gewonnen wordt, verhuult het verdelende element in de benadrukking van burgerschap. De reden dat burgerschap gethematiseerd wordt, is immers dat 'integratie' een term is die een negatieve bijmaak gekregen heeft en de term vervangt 'integratie' maar problematiseert daarom dezelfde groepen. De *Nota Burger-schap* (2006) stelt uitdrukkelijk dat iedereen burger is, ongeacht 'cultuur'.¹⁵ Daarom worden termen als 'integratie' en 'allochtonen' vermeden.¹⁶ Interes-

sant in dat verband is dan echter de paragraaf waarin ingegaan wordt op de meting van bereikte resultaten met de maatregelen en activiteiten rond burgerschap:

‘In het kader van ‘burgerschap’ is iedereen gelijkwaardig. Maar we moeten kijken of iedereen de bagage heeft om burger te kunnen zijn. (...) Om dat te doen vormen we de oude Allochtonenmonitor om tot een Monitor Burgerschap. Zo blijft zicht bestaan op de positie van Hagenaars met een immigratie-achtergrond, uitgesplitst naar herkomstland, leeftijd en sekse.’¹⁷

Het idee dat ‘we allemaal burgers zijn’ wordt bovendien, in de *toelichting* daarop aan het begin van de *Nota*, meteen teruggenomen: ‘We willen allemaal een schone, mooie en veilige stad. We hebben een mening die we willen uiten. We willen allemaal een stad waarin het goed wonen, werken en leven is. Daarom is burgerschap een opdracht aan iedereen.’ Nu is burgerschap een *opdracht* en daarmee ondergaat het een overgang van actualiteit naar virtualiteit. Vandaar de vraag: ‘Burger: ben je dat of word je dat?’¹⁸ De gemeente ziet haar rol vervolgens als volgt: ze ‘wil burgers stimuleren om verantwoordelijkheid te nemen voor de kwaliteit van wonen en (samen)leven in onze stad.’ Voorts wordt duidelijk dat burgerschap – hier verwoord als ‘goed burgerschap’ – niet blijft bij het je mede-eigenaar van je straat voelen, het je houden aan wetten en regels, het volgen van onderwijs, het werken of op een andere manier bijdragen aan de stad, bijvoorbeeld door je kinderen goed op te voeden, in te burgeren of een maatschappelijke stage te volgen. ‘Goed burgerschap’ betekent in Den Haag ook: ‘samen vorm en kleur geven aan Den Haag’. In de *Nota Burgerschap* (2006) van dezelfde gemeente is weer een andere definitie van ‘burgerschap’ te vinden:

‘Er zijn veel definities van burgerschap. Wij houden het simpel. Burgerschap betekent voor ons dat mensen zich betrokken voelen: hun inzet om zelf bij te dragen aan het verbeteren van het sociale klimaat en ook verantwoordelijkheid te nemen voor hun sociale omgeving, dat noemen we burgerschap. Een burger voelt zich mede-eigenaar van zijn straat en zijn buurt. De school van zijn kinderen is zijn school, de boom voor zijn huis is zijn boom. De openbare ruimte is de huiskamer van de stad, waar je elkaar ontmoet. Waar je steun bij elkaar zoekt en waar je je ervaringen met elkaar deelt. Een burger beseft dat sociale kwaliteit geen recht en geen cadeau is, maar iets dat je met elkaar moet maken, elke dag weer opnieuw.’¹⁹

Den Haag ‘houdt het simpel’: voor ‘burgers’ is ‘sociale kwaliteit’ geen ‘recht’. Bovendien is de publieke ruimte gemodelleerd naar de private ruimte (de ‘huiskamer’) – de *polis* is *oikos* geworden – en dat legitimeert een paternalistisch discours dat het private publiek probeert te maken. Wie in de publieke

huiskamer geen goed burger is, doet het in de private huiskamer (het in dit verband paternalistisch benadrukte 'goed opvoeden van kinderen', et cetera) natuurlijk ook niet goed. Sterker: de gebreken in de private huiskamer zijn debet aan de gebreken in de publieke huiskamer. En dat maakt de *private* huiskamer een *publieke* zaak. Het gaat bovendien om 'eigen verantwoordelijkheid'. Het is hier de lokale *overheid* die stelt, zoals de ondertitel van de nota luidt: '*burgers* maken het verschil!' (mijn cursivering). Het onderscheid tussen formeel en moreel burgerschap komt hier scherp naar voren:

'Burger zijn is een recht. Wie actief is krijgt er geen rechten bij, wie zich afzijdig houdt verspeelt er geen. Maar burgerschap is behalve een juridisch begrip ook een levenshouding. We hebben het in deze kadernota niet over burgers in de betekenis van dragers van burgerrechten, maar over burgerschap als manier om in het leven te staan, om zin te geven aan het eigen bestaan door sociale verantwoordelijkheid te nemen.'²⁰

Tegelijk worden consequenties verbonden aan het in gebreke blijven van 'burgerschap als levenshouding'. De associaties die daarbij gemaakt worden betreffen 'anti-burgerschap', 'hufferigheid' en 'onmaatschappelijkheid'. Het gaat dan om 'niet-willers'.²¹ De maatschappij is een 'society of the willing' en net als in Rousseau's *volonté générale* valt de 'niet-willende' buiten het contractueel verband. De 'afzijdige burger' is weliswaar burger in de formele zin des woords, maar blijft 'onmaatschappelijk', niet participierend en dus buiten het conflictieve verband dat natuurlijk pas *met* en *in* dit discours over 'burgerschap' mede gevormd wordt: 'samenleving'.

Tot slot wil ik hierbij iets langer stilstaan. 'Samenleving' is een performatief die mede via de thematisering van 'integratie', en daarom tegenwoordig van 'burgerschap' gestabiliseerd wordt. Omdat een *beleids*discours daarin een belangrijke rol speelt, vraagt de discursieve thematisering van de morele aspecten van burgerschap om een reflectie op de hedendaagse verhouding tussen staat en samenleving. De 'samenleving' is niet een tevoren bestaand geheel dat voorwerp van discussie wordt binnen het burgerschapsdiscours; met de verschuiving van het integratiedebat naar een moraliserende thematisering van burgerschap, wordt 'samenleving' mede een discouseffect van het burgerschapsdiscours. Samenleving, als fictie (de fictie van een bepaald 'samen') kent geen formeel-juridische grenzen. Sterker nog: het is *juist* mogelijk om het lidmaatschap van de samenleving van diegenen die binnen de juridische grenzen van de natiestaat vallen te problematiseren. De sortering van wie wel en niet onder 'de samenleving' valt, is onderwerp van een niet afdwingbare dwang – precies het soort dwang dat het moraliserende burgerschapspaternalisme kenmerkt. De omcodering van 'integratie' tot 'burgerschap' reproduceert dezelfde mechanismen van 'samenleving'/'buiten de samenleving'-constructie (zie: Schinkel 2007a). Maar omdat 'burgerschap'

hierin een accentverschuiving ondergaat, is het relevant de relatie tussen 'integratie-als-burgerschap' en de staat te bezien.

Staat/samenleving differentiatie

Burgerschap is van oudsher een mechanisme van in- en exclusie van staten (Aristoteles 1941; Thucydides 1954; Brubaker 1992). Burgerschap is in de naoorlogse periode de moderne democratische vorm van politiek lidmaatschap geweest. In de klassieke formulering van T.H. Marshall (1963; vgl. Matheson 1897) betrof dat een juridisch omschreven set rechten en plichten. De burger was in het West Europa van na de oorlog op te vatten als een bundel van die rechten en plichten. Dit model sluit past goed bij een min of meer naadloze overlap van natie en samenleving. 'Samenleving' werd daarbij opgevat als etnisch of nationaal homogeen geheel dat om die reden grotendeels samen viel met de 'natie'. In dat denken bewaakt de staat de territoriale grenzen van de maatschappij, en maatschappij en (natie-)staat zijn zo gedifferentieerd dat ze gescheiden maar op elkaar passende domeinen vormen. Luhmann spreekt in dit verband wel van een 'geregionaliseerd' maatschappijmodel (Luhmann 2005). Cruciaal is dat zo'n model in een tijd van vergaande globalisering aan plausibiliteit verliest. De 'samenleving' is in zo'n tijd veel moeilijker territoriaal te lokaliseren (Urry 2000; Bauman 2002; Schinkel 2007a) en ze valt bovendien niet langer min of meer naadloos samen met de natie. Het is überhaupt de vraag of dat ooit het geval geweest is, maar het *idee* dat dat zo zou kunnen zijn laat zich tegenwoordig moeilijker communiceren. Dat heeft gevolgen voor de rol van burgerschap. Want waar burgerschap in de 'Marshalliaanse tijd' een mechanisme van in- en exclusie van de natiestaat was, was het, gegeven de overlap tussen natie en samenleving, tegelijk een mechanisme van in- en exclusie van de samenleving. 'Burgerschap' volstond tot ver in de 20ste eeuw om politiek lidmaatschap *en* lidmaatschap van de samenleving te hebben, maar in een tijd waarin mondiale migratiestromen permanent bestaan, is dat niet langer plausibel.²² Politiek lidmaatschap betekende, praktisch gezien, ook alleen lidmaatschap van de samenleving voor diegenen die door geboorte met staat en natie, en dus met de samenleving, verbonden waren (Jacobson 1996: 14-15). John Rawls gaat (in wat hij 'ideal theory' noemt) nog uit van een dergelijk model: 'a democratic society, like any political society, is to be viewed as a complete and closed social system (...) we are not seen as joining society at the age of reason, as we might join an association, but as being born into a society where we will lead a complete life' (Rawls 1993: 41). Op het moment dat andersgesocialiseerden politiek lidmaatschap verkrijgen, ontstaat een scheur in de naadloze match tussen staat en natie, en daarmee tussen staat en samenleving. Dat wil zeggen dat de moderne staat/samenleving differentiatie, die beide gecontroleerd op afstand

hield en samenbond, aan kracht verloren heeft. Dat het burgerschapsbegrip tegenwoordig niettemin ook van staatswege een ongekennde populariteit kent, heeft te maken met die verschoven posities van staat en samenleving. In de accentverschuiving van formeel naar moreel burgerschap is een verschuiving zichtbaar van de functie van de staat.

De virtualisering van burgerschap en de nieuwe positie van de staat

De verschuiving van formeel naar moreel burgerschap betekent kortweg dat de staat zich relatief meer is gaan bemoeien met morele issues. De moralisering van burgerschap betreft om die reden dan ook niet inclusie in de natiestaat, maar inclusie in 'de samenleving'. De rol van de staat in de regulering van burgerschap is verschoven in de richting van *het bewaken van de grenzen van 'de samenleving'*. Daarmee is een meer diffuus en met name discursief proces op gang gekomen. Want waar in- en exclusie in de natiestaat juridisch verankerd is, is in- en exclusie in 'de samenleving' per definitie een discursieve aangelegenheid die zich niet juridisch laat coderen. De 'samenleving' is een lege betekenaar die steeds opnieuw een hegemoniale invulling krijgt (Laclau en Mouffe 2001; Schinkel 2007b). Wat voor 'samenleving' door gaat laat zich dus niet vastleggen – zeker niet juridisch. Nu 'burgerschap' gelijkgesteld is aan 'integratie', is het een term geworden die een belangrijke rol speelt in de door de staat gestuurde discursieve definitie van de samenleving. Dat is maar één definitie van 'samenleving', maar gezien de articulatiemacht van de staat is die niet gering. Hierbij benadruk ik met opzet het 'discursieve' aspect van de definitie van de samenleving, omdat 'samenleving' gestalte krijgt binnen een discours dat een binnen scheidt van een buiten. Het is dat discours waarbinnen bijvoorbeeld duidelijk wordt welke vorm van economische inclusie of van politieke participatie individuen kwalificeert als 'lid' van 'de samenleving'. En de besproken aandacht voor moreel burgerschap is onderdeel van een discours, dat dwingend werkt zonder te kunnen afdwingen. Wanneer de staat dus een actief discours bezigt dat moreel burgerschap thematiseert, bemoeit ze zich met de definitie van de samenleving en dus met de in- en exclusie daarvan. In de tijd, na de Tweede Wereldoorlog, waarin het 'Marshalliaanse' burgerschapsbegrip operationeel was (de tijd van de na-oorlogse uitbouw van de verzorgingsstaat), was dat, gegeven de relatieve overlap tussen natie en samenleving, niet nodig ten aanzien van culturele diversiteit.

Deze relatieve verschuiving van de rol van de staat heeft alles te maken met de destabilisering van de moderne staat/samenleving differentiatie. De staat, die altijd impliciet en als vanzelf de inclusie van de samenleving reguleerde door de in- en exclusie in de natiestaat te reguleren gegeven een overlap van natie en samenleving, moet nu op twee fronten opereren. Hij moet de in- en exclusie in de natiestaat reguleren en doet dat op juridisch basis

via formeel burgerschap. Maar omdat de natie en de samenleving niet meer min of meer overlappen, is het nu aantrekkelijk ook moreel burgerschap te reguleren. Zo gaat de staat zich expliciet bemoeien met de vraag wie er bij 'de samenleving' horen. Voor de staat betekent dat het aanboren van *een nieuw functiepotentieel* nu zijn positie als gevolg van globaliseringsprocessen problematisch geworden is (zie bijv.: Mann 1997; Robinson 1998; Bauman 2002; Beck 2002; Sassen 2006; Schinkel 2008). Dat wil zeggen dat de moralisering van burgerschap één mogelijke maar contingente reactie van de staat op veranderende omstandigheden is. Voor de strijd om de legitieme definitie van 'de samenleving' betekent dat een ontdemocratisering als gevolg van een verschuiving van articulatiemacht in de richting van de staat. De staat wordt speler in het veld van de voortdurende (re)productie van maatschappelijke zelfobservaties. Hij doet dat door de morele criteria te formuleren die lidmaatschap van de samenleving beperken tot 'goede' ofwel 'actieve burgers'. Sociologisch gezien is het uiterst merkwaardig enerzijds 'passieve burgers' te zien als niet behorend tot 'de samenleving', en anderzijds van bepaalde groepen burgers te stellen dat ze eigenlijk geen echte burgers zijn. Die aandacht voor moreel burgerschap past bij de opkomst van een paternalistische staat, zoals die door verscheidene auteurs de laatste jaren gesignaleerd is.

De paternalistische staat

Concluderend wil ik stellen dat we momenteel getuige zijn van een ontwikkeling in de richting van een *paternalistische staat* die zich enerzijds minder effectief kan laten gelden in de economie (Mann 1997; Beck 2002) waar hij zich sinds eind 19e eeuw in toenemende mate mee ging bemoeien (Donzelot 1991), en die zich anderzijds richt op het in toenemende mate binnendringen van de *oikos*, het huishouden, in de klassieke zin. Het afgelopen decennium is vaker gewezen op de opkomst van een nieuw soort moralisme en paternalisme. In Nederland is de (ironisch getitelde) bundel *Handboek moraliseren* (Tonkens et al. 2006) daar een goed voorbeeld van. In de Verenigde Staten is het (zeer politieke) *The New paternalism* (Mead 1997) te noemen. Een politiek bestel dat met een grootscheepse verplaatsing van de politiek (Lacoue-Labarthe en Nancy 1983; Bovens et al. 1995) te maken heeft en dat een staat bestiert die onder invloed van neoliberalisering steeds minder directe economische invloed heeft (Mann 1997; Beck 2002; Harvey 2005), vindt juist in een moraliserende normen-en-waarden retoriek een nieuwe grond. Dat is waarom een paternalistische moralisering perfect samen gaat met een managerial staat (Clarke en Newman 1997) en met een marktmodel op het gebied van de inburgering (vgl. Tonkens et al. 2006; Ossewaarde 2006). We zijn momenteel getuige van een politiek die zich hernieuwd richt op een ideële werkelijkheid die tegenwoordig steeds meer onder de noemer van 'cultuur'

aangeduid wordt (Schinkel 2007a). Hernieuwd, want de disciplinerende en civiliserende van arbeiders (De Regt 1984), de bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' (Dercksen en Verplanke 1987) en de overheidsbemoeienis met de positie van migranten (Rath 1991) zijn te zien als eerdere 20e-eeuwse vormen hiervan. Een thematisering die 'burgerschap' expliciet verbond met arbeid en nieuw paternalisme (in de vorm van 'workfare') kwam begin jaren 90 op (zie: Dercksen en Engbersen 1992). Hedendaags paternalisme bestaat bijvoorbeeld uit de poging van beleidsuitvoerders om 'achter de voordeur' te komen. De opheffing van de publiek/privaat differentiatie die daarin voorgesteld wordt, gaat gepaard met een populistisch-technocratische probleemoplossingsretoriek die al enkele jaren bestaat (zie bijv.: De Meere en Davelaar 2005; Cornelissen en Brandsen 2007), die de afgelopen jaren politiek aanhang heeft gewonnen²³ en die momenteel een paternalistische politiek informeert. Het gaat daarin om het steeds vroeger socialiseren of civiliseren van mensen. Men wil *in* het hoofd, *achter* de voordeur en soms zelfs *in* de buik binnenkomen om problemen op te lossen of – en het cliché zegt dat dat beter is dan 'genezen' – te voorkomen. Want de problemen beginnen soms al in de buik, of ook: 'echte problemen zitten achter de voordeur.'²⁴ Om een 'integratie'problematiek aan te pakken wordt gepleit voor een 'integrale' benadering (zie bijv.: Cornelissen en Brandsen 2007: 7). De paternalistische staat neemt het oude politieke model van de *pater familias* als voorbeeld en ziet zichzelf als hoofd van een familie die de plicht heeft ook, en zelfs juist, 'achter de voordeur' voor zijn familie te zorgen. Uit naam van het welzijn van mensen, in het bijzonder van vrouwen en kinderen, kiest de staat een bellicose koers die past bij zijn geweldsmonopolie: er moet een beschavings-offensief komen, er moet worden geïnvesteerd in de *frontlinie*, in de *slagkracht* van beleid en dat gebeurt onder meer door middel van *interventieteams* en, in geval van Rotterdam bijvoorbeeld, *Stadsmariniers*. De praktijk van de Rotterdamse interventieteams illustreert dat dit niet slechts retoriek is (zie: Van den Berg 2008). De moralisering van burgerschap waarin de nadruk verschoven is van formeel burgerschap naar moreel burgerschap, is in lijn te zien met dergelijke vormen van nieuw paternalisme. Een nadruk op de morele aspecten van burgerschap levert het discursieve raamwerk waarbinnen paternalistische beleidsinitiatieven zich ontploegen. De paternalistische staat vindt hernieuwde bestaansgrond in de cultivering van de 'goede' en 'actieve burger'.

Loïc Wacquant heeft gewezen op de dubbele beweging van (relatieve) *laissez faire* aan de 'bovenkant' en paternalisme aan de 'onderkant' (Wacquant 2006). Een recent WRR-rapport adviseert dat expliciet (WRR 2005: 57-57, 68-72, 83-85). De nadruk op de *oikos* – op de *private* variant van de Haagse 'huiskamer' – is bedoeld om mensen 'eigen verantwoordelijkheid' te leren en 'zelfredzaam' te maken. De onafdwingbare dwang tot zelfdwang wordt, met de vermenging van het eigen verantwoordelijkheidsdenken en het integratiebeleid, natuurlijk selectief ingezet en met name in geval van 'allochtonen' van

stal gehaald²⁵ – een burgerschapsnota moet natuurlijk duidelijk stellen dat ‘burgerschap’ tegenover ‘radicalisering’ staat²⁶ – en bij gebrek aan stipulatieve definitie is de definitie per negativum helder genoeg. Een formulering (in de *Integratienota 2007-2011*) als: ‘net zoals van autochtonen wordt van allochtonen verwacht dat ze hun best doen om zich een plaats in die samenleving te oververen’, maakt het cruciale *verschil* duidelijk, en wel verpakt in universalistisch jasje. Uiteindelijk betekent dat ten aanzien van ‘allochtonen’ niets anders dan: uit de staatsbemoeienis met de economie stappen, weg van verzorgingsstaat-arrangementen naar het neoliberal burgerschap (ongeacht economische uitgangspositie). De simultane terugtrekking van de staat uit de economie en de toenadering van de staat tot de *oikos* is zo een zichzelf versterkend proces: om mensen zo veel mogelijk uit de traditionele overheidsbemoeienissen met de economie weg te krijgen, moet in een opvoeding tot zelfstandigheid voorzien worden. Het is de staat die burgers in de formele zin transformeert tot gebrekkige burgers die zich buiten het verband van ‘de samenleving’ bevinden, en het is de staat die de potentie (*potestas*) heeft burgerschap te virtualiseren door nieuwe beleidsdefinities te hanteren en te communiceren.

Het paternalisme dat daarin (en elders) naar voren komt, is tegelijk een parochialisme. Inburgeringscursussen die zogenaamd zouden voorbereiden op een post-Fordistische economie benadrukken de exclusiviteit van de Nederlandse taal,²⁷ voorzien niet in communicatieve vaardigheden of computervaardigheid en breken de ambities van inburgeraars om banen in die post-Fordistische economie te bereiken (zie: Bjornson 2007; vgl. Van den Berg 2007). Bjornson (2007: 74) illustreert onder meer, gebaseerd op Sassen (2001), Steijn et al. (2000) en Burgers en Musterd (2002), hoe de ‘mismatch-gedachte’ – volgens welke lager opgeleiden in de post-Fordistische economie afhaken – niet strookt met de realiteit van de Nederlandse economie. Burgerschapsnoties worden gedreven door een neoliberale benadrukking van de ‘eigen verantwoordelijkheid’ (Ossewaarde 2006) die past bij een gedeeltelijke afbouw van rechten in de naoorlogse verzorgingsstaat (Van der Veen 1999; Green-Pedersen 2003). De ontwikkeling naar een paternalistische staat is geenszins uniform, maar verloopt parallel aan de vorming van een veiligheidsstaat (Bauman 2008), een straffende staat (Wacquant 2008; vgl. Van Swaaningen 2005) en een monitoring staat (Noordegraaf en Noordegraaf-Eelens 2008). De nieuwe configuratie van staatspraktijken die is ontstaan in het licht van toegenomen mondiale verving leidt dus niet zozeer tot een Leviathan als wel tot een Scylla met vele gezichten (zie: Schinkel 2008).

Het proces waarin de universalistische Cultuur wint van de barbarij der particularistische culturen (Schinkel 2007a; zie ook: Eagleton 2000: 53), en waarin de staat, middels ‘inburgering’, zijn bijdrage levert, is een burgerproductie die de burger fabriceert als sediment van inburgering, van civilisering en van socialisatie. Het moderne subject is een restant dat achterblijft nadat de juiste ‘inburgering’ de particularistische lagen heeft afgepeld. De univer-

salistische belofte is daarbij dat onder de dikke modder van de primitief-particularistische culturele sedimenten een uiteindelijk neutrale bodem ligt die beloond zal worden met Cultuur – met als bewijs van goed gedrag: ‘actief burgerschap’.

Noten

1 Zie bijvoorbeeld uit de vroege Republiek Simon Stevin in *Het burgerlijk leven* (1590): ‘De hiervoor beschreven wetten en algemene regels waaraan de staat van burgers haar structuur ontleent, worden “het voor de burgers geldend recht” genoemd. En degene die zich binnen dit kader zodanig gedraagt dat zijn bestaan voor de gemeenschap de meeste rust en welzijn met zich meebrengt, heet een “burger”’ (Stevin 2001 [1590]: 37).

2 vvd (1994): *Beleidsnotitie van niet-westerse migranten in Nederland*, p. 4.

3 Ministerie van Binnenlandse Zaken (1994): *Contourennota Integratiebeleid Etnische Minderheden*. Den Haag, p. 19.

4 Zie: CBS en WODC (2006): *Integratiekaart 2006*. Den Haag: WODC, p. 1.

5 *Miljoenennota 2004*, VI Justitie, 3-6: Asiel, migratie en integratie, beleidsart. 6.4: Integratie minderheden, p. 178.

6 Let vooral op het protosociologische schema met dikke pijl tussen ‘INDIVIDU’ en ‘SAMENLEVING’.

7 VROM (2007): *Integratienota 2007-2011. Zorg dat je erbij hoort!* Den Haag: Ministerie van VROM/WWI, p. 7.

8 Ibid., p. 6.

9 Ibid.

10 Ibid., p. 98.

11 Ibid.

12 Ibid., p. 6.

13 Voor een bespreking van de filosofische connotaties van de notie ‘virtualiteit’, zie: Deleuze 1994, p. 260 e.v.

14 ‘Wat is burgerschap?’, op: <http://www.dehaagseontmoeting.nl/index.php?s=28enl=02>, 31 januari 2008.

15 Gemeente Den Haag (2006): *Samen stad zijn. Burgers maken het verschil! Beleidskader Burgerschap*, p. 2.

16 Ibid.

17 Ibid., p. 25.

18 Ibid., p. 7.

19 Ibid.

20 Ibid.

21 Ibid., p. 8.

22 Dat wil niet zeggen dat eerder geen grootschalige migratiestromen bestonden. In de 20e eeuw is met name te denken aan de grootschalige migraties na WO I, die bijvoorbeeld in Oost Europa mede op gang kwamen als gevolg van grootschalige denationalisaties (zie: Arendt 1978).

23 Toenmalig PvdA Tweede Kamerlid Nebahat Albayrak, nu staatssecretaris van justitie, stelde in november 2006: ‘Het leven van een kind begint in de buik van de moeder. Daarom vindt de PvdA dat consultatiebureaus een meldplicht zouden moeten hebben, dan kan de overheid in een vroeg stadium ondersteuning bieden, om zo problemen op latere leeftijd te voorkomen.’ Maxime Verhagen stelde: ‘Met de meeste kinderen in Nederland gaat het goed. Dat komt doordat zij opgroeien in een stabiele omgeving. Het CDA ziet zorg

daarom het liefst zo dicht mogelijk bij huis. Voor de 5% kansarme kinderen in dit land nemen we extra maatregelen (...) Ik vind dat we nu te vaak pas optreden als het te laat is. Daarom pleit ik voor het elektronische kinddossier. Daarmee kunnen we werken aan een meer integrale aanpak.' Zie: http://www.weekvanjongnl.nl/nl/Verslaglegging/slotmanifestatie/Politiek_debat.

24 Tokmetzis, D. (2007): 'Echte problemen zitten achter de voordeur. Verloedering in de Utrechtse wijk Overvecht moet door bewoners zelf worden bestreden'. *NRC Handelsblad*, 6-7 januari, p. 3.

25 Zo bijvoorbeeld ook met betrekking tot het onderwijs. Zie: Inspectie van het Onderwijs (2006): 'Toezichtkader actief burgerschap en sociale integratie'. *Staatscourant* 128, p. 13. En over het 'toezicht op burgerschap': Inspectie van het Onderwijs (2008): 'Herziening Normering Toezichtkader Actief burgerschap en sociale integratie'. *Staatscourant* 21, p. 24.

26 Zo ook in de besproken Haagse casus: Gemeente Den Haag (2006): o.c., p. 8. En in de *Integratienota 2007-2011*: § 3.9.

27 Zie in de besproken casus bijvoorbeeld: Gemeente Den Haag (2006): o.c., p. 19. In de *Integratienota 2007-2011*: p. 6, 7, 14, 16, 17, 22, 23, 25, et cetera.

Literatuur

- Agamben, G. (1996) *Beyond Human Rights*. In: P. Virono en M. Hardt (red.) *Radical Thought in Italy. A Potential Politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 159-164.
- Aristoteles (1941) *Politics* (vertaald door W. Ellis). Londen: Dent & Sons.
- Arendt, H. (1978) *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt & Brace.
- Balibar, E. (2004) *We, the People of Europe. Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press.
- Bauböck, R. (red.) (1994) *From Aliens to Citizens: Redefining the Status of Citizens in Europe*. Avebury: Aldershot.
- Bauman, Z. (2002) *Society Under Siege*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2008) Uncertainty and Other Liquid-Modern Fears. In: W. Schinkel (red.) *Globalization and the State. Sociological Perspectives on the State of the State*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Beck, U. (2002) *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Benhabib, S. (2004) *The Rights of Others. Aliens, Residents and Citizens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berg, M.A. van den (2007) *Dat is bij jullie toch ook zo? Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Berg, M.A. van den (2008) 'Rotterdamse interventieteams zetten rechtvaardigheid op het spel. Boeventuig of vernieuwers?' *TSS* 1-2.
- Bhabha, H.K. (1994) *The Location of Culture*. Londen: Routledge.
- Bjornson, M. (2007) 'Speaking of Citizenship: Language ideologies in Dutch citizenship regimes'. *Focaal. European Journal of Anthropology* 49, 65-80.
- Bosniak, L. (2006) *The Citizen and the Alien. Dilemmas of Contemporary Membership*. Princeton, Princeton University Press.
- Bovens, M. et al. (1995) *De verplaatsing van de politiek. Een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: wbs.
- Brubaker, R. (1989) *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and America*. Lanham: University Press of America.

- Brubaker, R. (1992) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bussemaker, J. en R. Voet (1998) Citizenship and gender: theoretical approaches and historical legacies. *Critical Social Policy* 18 (56) 277-307.
- CBS en WODC (2006) *Integratiekaart 2006*. Den Haag: WODC.
- Clarke, J. and J. Newman (1997) *The Managerial State: Power, Politics and Ideology in the Remaking of Social Welfare*. Londen: Sage.
- Cornelissen, E. en T. Brandsen (2007) *Handreiking 'Achter de Voordeur'. Een verkennend onderzoek naar zeven grootstedelijke 'Achter de Voordeur' projecten*. Rotterdam: sev.
- Deleuze, G. (1994) *Difference and Repetition*. Londen: Continuum.
- Dercksen, A. en L. Verplanke (1987) *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel: Boom.
- Dercksen, W.J. en G. Engbersen (1992) Arbeid en sociaal burgerschap. In: H.R. van Gunsteren en P. den Hoed (red.) *Burgerschap en praktijken. Deel 1*. Den Haag: WRR, 99-157.
- Dixhoorn, A. van (2005) Goed burgerlijk leven in de Nederlandse Republiek. In: P. Dekker en J. de Hart (red.) *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: SCP, 20-32.
- Donzelot, J. (1991) The Mobilization of Society. In: G. Burchell et al. (red.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: University of Chicago Press, 168-179.
- Dower, N. (2000) 'The idea of global citizenship – a sympathetic assessment. *Global Society* 14 (4) 553-567.
- Driouichi, F. (2007) *De casus Inburgering en Nationaliteitswetgeving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Duyvendak, J.W. en J. Uitermark (2006) *Ruimte maken voor straatburgerschap. Sociale Integratie... strataanpak in de praktijk. Essay Mensen Maken de Stad*. Rotterdam: Project Sociale Integratie.
- Eagleton, T. (2000) *The Idea of Culture*. Oxford: Blackwell.
- Falk, R. (2003) Recasting Citizenship. In: R. Robertson en K.A. White *Globalization: Critical Concepts in Sociology, Volume 111: Global Membership and Participation*. Londen: Routledge, 93-106.
- Fraser, N. en L. Gordon (1998) Contract versus Charity: Why Is There No Social Citizenship in the United States? In: G. Shafir (red.) *The Citizenship Debates. A Reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 113-127.
- Green-Pedersen, C. (2003) *The Politics of Justification. Party Competition and Welfare-State Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982-1998*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gunsteren, H. van en R. Andeweg (1994) *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burger en politiek*. Haarlem: Aramith.
- Gunsteren, H.R. van (1998) *A Theory of Citizenship. Organizing Plurality in Contemporary Societies*. Boulder: Westview Press.
- Habermas, J. (1998) *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Hall, S. (2002) Democracy, Globalization, and Difference. In: O. Enwezor et al. (red.) *Democracy Unrealized. Documenta11_Platform1*. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 21-35.
- Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Holston, J. en A. Appadurai (1999) Introduction: Cities and Citizenship. In: J. Holston (red.) *Cities and Citizenship*. Durham: Duke University Press.
- Hortulanus, R.P. en J.E.M. Machielse (red.) (2002): *Modern burgerschap*. Den Haag: Elsevier.

- Huis, I. van en A. de Regt (2005) Tussen dwang en dialoog. Maatschappijoriëntatie in inburgeringscursussen. *Sociologie* 1 (4) 382-406.
- Holland, E.W. (2006) Nomad Citizenship and Global Democracy. In: M. Fuglsang en B.M. Sørensen (red.) *Deleuze and the Social*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 191-206.
- Isin, E.F. en P. Wood (1999) *Citizenship and Identity*. Londen: Sage.
- Jacobson, D. (1996) *Rights across borders: immigration and the decline of citizenship*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Koopmans, R. en P. Statham (2001) How national citizenship shapes transnationalism. A comparative analysis of migrant claims-making in Germany, Great Britain and the Netherlands. *Revue Européenne des Migrations Internationales* 17 (2) 63-100.
- Kymlicka, W. en W. Norman (1994) Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory. *Ethics* 104 (2) 352-381.
- Laclau, E. en C. Mouffe (2001) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London en New York: Verso.
- Lacoue-Labarthe, P. en J.-L. Nancy (red.) (1983) *Le retrait du politique*. Parijs: Galilee.
- Lister, R. (1998) Vocabularies of Citizenship and Gender: the UK. *Critical Social Policy* 18 (56) 309-331.
- Luhmann, N. (2005) *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Heidelberg: Carl Auer.
- Mann, M. (1997) Has globalisation ended the rise and rise of the nation-state?. *Review of International Political Economy* 4 (3) 472-496.
- Marshall, T.H. (1963) Citizenship and Social Class. In: S.M. Lipset (red.) *Class, Citizenship, and Social Development. Essays by T.H. Marshall*. New York: Doubleday, 71-134.
- Matheson, P.E. (1897) Citizenship. *International Journal of Ethics* 8 (1) 22-40.
- Mead, L. (red.) (1997) *The New Paternalism: Supervisory Approaches to Poverty*. Washington: Brookings Institution Press.
- Meere, F. de en M. Davelaar (2005) *Tot achter de voordeur. Leren van buurtgerichte initiatieven ter versterking van sociale relaties*. Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut.
- Meeteren, M. van (2005) *Discoursen van integratie. De omslag in het politieke debat over integratie in Nederland*. Master scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Merriam, C.E. (1931) *The Making of Citizens*. Chicago: University of Chicago Press.
- Münch, R. (1999) Europäische Identitätsbildung. Zwischen globaler Dynamik, nationaler und regionaler Gegenbewegung. In: H. Willems en A. Hahn (red.) *Identität und Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 465-486.
- Noordegraaf, M. en L. Noordegraaf-Eelens (2008) 'He Monitoring State and Financial Markets. In: W. Schinkel (red.) *Globalization and the State. Sociological Perspectives on the State of the State*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Ossewaarde, R. (2006) *Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing?* Amsterdam: SWP.
- Prak, M. (1997) Burghers into citizens: Urban and national citizenship in the Netherlands during the revolutionary era (c. 1800). *Theory en Society* 26 (4) 403-420.
- Rath, J. (1991) *Minorisering. De sociale constructie van etnische minderheden*. Amsterdam: Sua.
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Regt, A. de (1984) *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel: Boom.
- Rhodes, R. (1997) *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Buckingham: Open University Press.
- Robinson, W.I. (1998) Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies. *Sociological Forum* 13 (4) 561-594.
- Sassen, S. (2006) *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*. Princeton: Princeton University Press.

- Schinkel, W. (2007a) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Schinkel, W. (2007b) Tegen actief burgerschap. *Justitiële Verkenningen* 33 (8) 70-90.
- Schinkel, W. (red.) (2008) *Globalization and the State. Sociological Perspectives on the State of the State*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Shafir, G. (red.) (1998) *The Citizenship Debates. A Reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Snel, E. en G. Engbersen (1999) Openheid en geslotenheid van de Nederlandse verzorgingsstaat. Over oude en nieuwe vormen van sociale ongelijkheid. In: W. Trommel en R. Van der Veen (red.) *De Herverdeelde Samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University press, 261-290.
- Stevin, S. (2001 [1590]) *Het burgerlick leven (Vita Politica)*. Utrecht: Bijleveld.
- Stewart, A. (1995) Two Conceptions of Citizenship. *British Journal of Sociology* 46 (1) 63-78.
- Soysal, Y.N. (1994) *The Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Swaaningen, R. van (2005) Veiligheid in Nederland en Europa. Een sociologische beschouwing aan de hand van David Garland. In: G.J.N. Bruinsma, W. Huisma en R. van Swaaningen *Basisteksten in de criminologie 11: gevolgen en reacties*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers, 102-109.
- Thucydides (1954) *The Peloponnesian War* (vert. R. Warner). Londen: Penguin.
- Tonkens, E., J. Uitermark en M. Ham (red.) (2006) *Handboek moraliseren. Burgerschap en ongedeelde moraal*. Amsterdam: Van Genneep.
- Tops, P. (2007) *Regimeverandering in Rotterdam. Hoe een stadsbestuur zichzelf opnieuw uitvond*. Amsterdam: Atlas.
- Verhoeven, I. (2006) Alledaags politiek burgerschap en de overheid. In: P.L. Meurs, E.K. Schrijvers en G.H. de Vries, *Leren van de praktijk. Gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 119-144.
- Urry, J. (2000) *Sociology Beyond Societies. Mobilities for the Twenty-First Century*. Londen: Routledge.
- Veen, R.J. van der (1999) De ontwikkeling en recente herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat. In: W. Trommel en R. Van der Veen (red.) *De Herverdeelde Samenleving. Ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Amsterdam University press, 23-47.
- Verkaaik, O. (2008) 'Painless Conversion'. Paper gepresenteerd op de conferentie *Shifting Politics: Transnationalism, Power en Politics*, Groningen, 7-8 maart.
- Vermeulen, B.P. (2007) *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap. Over verschuivende fundamente van het Nederlandse minderhedenrecht en -beleid: immigratie, integratie, onderwijs en religie*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Wacquant, L. (2006) *Straf de armen. Het nieuwe beleid van de sociale onzekerheid*. Antwerpen: EPO.
- Wacquant, L. (2008) The New Mission of the Penal State. In: W. Schinkel (red.) *Globalization and the State. Sociological Perspectives on the State of the State*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Wexler, P. (1990) Citizenship in the Semiotic Society. In: B. Turner (red.) *Theories of Modernity and Postmodernity*. Londen: Sage, 164-175.
- WRR (2005) *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zwan, A. van der en H. Entzinger (1994) *Beleidsopvolging Minderhedendebat: Advies in opdracht van de Minister van Binnenlandse Zaken*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.

DE STILLE KRACHT VAN PRAGMATISCHE PREVENTIE

Een analyse van verschuivingen in het woonwagenebeleid

Garlands invloedrijke theorie helpt om beleid ten aanzien van woonwagenebewoners te analyseren. Maar een studie van beleidsveranderingen in Dordrecht laat ook zien dat Garlands theorie op een aantal punten moet worden herzien. Anders dan hij voorspelt, probeert de overheid niet alleen met de harde aanpak deviantte groepen in het gareel te krijgen. In Dordrecht wordt sinds de jaren negentig veel meer gebruikgemaakt van pragmatische preventie en die strategie is veel effectiever dan repressie.

Inleiding

In de media worden woonwagenekampen bij voortduring als 'vrijstaten' neergezet, waar geen belasting wordt betaald, op grote schaal wietteelt plaatsvindt en buitenstaanders vijandig tegemoet worden getreden. Grootschalige repressieve interventies lijken de geëigende reactie op zulke situaties. Niet alleen omdat die als effectief worden gezien, maar ook omdat 'hard ingrijpen', los van de effectiviteit ervan, geboden is om zichtbaar te maken dat situaties waarin basale normen met voeten getreden worden, niet getolereerd worden. Grootschalige repressie heeft, met andere woorden, ook een belangrijke symbolische functie. Omdat woonwagenebewoners zich in veel gevallen minstens ernstig gediscrimineerd voelen door dergelijke acties, verzetten zij zich soms hevig. De confrontatie tussen overheid en woonwagenebewoners krijgt daarmee bijna het karakter van een militair conflict, zoals het geval was bij woonwagenekamp 'Vinkenslag' in Maastricht in het voorjaar van 2004. De bewoners van dat woonwagenekamp kregen te maken met een inval van honderden politieagenten. Die inval, waarbij onder meer shovels werden ingezet, was voor een deel een reactie op een urenlange blokkade van de autosnelweg A2 bij Maastricht door bewoners van het kamp.

Het woonwagenebeleid is een interessante casus in het licht van recente wetenschappelijke discussies met betrekking tot deviant gedrag en als afwijkend beschouwde groepen. Een centraal argument daarin is dat allerlei vor-

men van resocialisatie sterk aan belang hebben ingeboet en zijn vervangen door controle, repressie en uitsluiting (vgl. Smith 1996; Waquant 2006). Tegelijkertijd wordt er in verschillende studies gewezen op het toenemende belang van niet-strafrechtelijke middelen om risicovolle situaties te beheersen (vgl. Crawford 1997; Van de Bunt en Van Swaaningen 2004). In zijn invloedrijke (vgl. Young 2002; Van Swaaningen 2004) studie heeft de socioloog Garland (2001) deze beide veranderingen in onderlinge samenhang beschreven en verklaard. Hij betoogt dat er sprake is van een verschuiving van een op achterstandsbestrijding gebaseerd beleid naar een beleid met betrekking tot deviant of crimineel gedrag dat vooral op controle is gericht en waarbij het accent op repressie en preventie ligt. Garlands analyse is erg vruchtbaar voor het beschrijven en in grote lijnen begrijpen van het lokale woonwagengebeleid, zoals we in het volgende zullen laten zien. Omgekeerd is het mogelijk om op grond van het lokale woonwagengebeleid enkele belangrijke aanvullingen te geven op Garlands theorie van het criminaliteitsbeleid waardoor die een grotere geldigheid en wijdere strekking krijgt.

Als empirische casus gebruiken we het woonwagengebeleid van de gemeente Dordrecht. Behalve dat we in Dordrecht de mogelijkheid hadden toegang te krijgen tot alle relevante actoren – niet in de laatste plaats tot woonwagebewoners zelf – is de Dordtse casus belangwekkend omdat het woonwagengebeleid in deze gemeente betrekkelijk laat tot ontwikkeling kwam. Daardoor kon men leren van ervaringen elders, in het bijzonder van de geringe effectiviteit die uitgaat van het louter opsplitsen van grote in kleine woonwagenvelden. Voor de analyse van het Dordtse woonwagengebeleid is studie gemaakt van beleidsdocumenten (jaren 60 – heden) en krantenberichten (jaren 90 – heden). Verder zijn er 22 diepte-interviews gehouden met (voormalig) woonwagebewoners en (voormalig) beleidsmakers en uitvoerende ambtenaren die bij verschillende fasen van het beleid betrokken waren.¹

De opbouw van dit artikel is als volgt. We beginnen met een beschrijving van Garlands theorie van het criminaliteitsbeleid. Die gebruiken we vervolgens bij de analyse van het Dordtse woonwagengebeleid. Deze analyse zal ten slotte leiden tot een substantiële aanvulling op en specificatie van Garlands beleidstheorie.

Garlands theorie van het criminaliteitsbeleid

In zijn, zoals opgemerkt, invloedrijke studie ‘The culture of control. Crime and social order in contemporary society’ beschrijft Garland (2001) hoe het denken over afwijkend gedrag zich in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw heeft ontwikkeld in vooral de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Hij schetst een verschuiving van beleid gericht op het wegwerken van sociaaleconomische achterstanden, naar beleid dat gericht is op ofwel het

louer bestraffen van uitingen van cultureel anders-zijn (een repressieve aanpak), ofwel het inperken van de mogelijkheden om normafwijkend gedrag te vertonen (een preventieve aanpak).

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werd crimineel gedrag volgens Garland in hoofdzaak teruggevoerd op allerlei vormen sociale en relatieve deprivatie. Het centrale verklaringsschema daarbij was dat: 'Individuals became delinquent because they were deprived of proper education or family socialization, or job opportunities, or proper treatment of their abnormal psychological disposition' (Garland 2001: 15). Deze zienswijze was sterk verbonden met de uitbouw van de verzorgingstaat in diezelfde periode en gebaseerd op het idee van de verbeterbaarheid van mensen waarvoor de staat dan de noodzakelijke voorzieningen verschafte. Een verbetering van de maatschappelijke kansen van bepaalde bevolkingsgroepen zou uiteindelijk leiden tot een afname van afwijkend gedrag. Maar volgens Garland wordt criminaliteit vanaf het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw steeds meer verbonden met allerlei vormen van controle in plaats van met deprivatie. Dat heeft ook beleidsconsequenties: 'Where the older criminology (die van de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat mvb/jb) demanded more in the way of welfare and assistance, the new one insists upon tightening controls and enforcing discipline' (idem). Daarbij is er sprake van een schizofrene reactie in het criminaliteitsbeleid waarbij normovertredend gedrag enerzijds wordt gezien als iets van 'de ander' en anderzijds als iets van 'onszelf'.

Volgens Garland wordt criminaliteit tegenwoordig in toenemende mate verklaard vanuit diepgewortelde culturele kenmerken van de dader. Het wegwerken van mogelijke achterstanden is in die benadering niet het juiste instrument. De oorzaken van crimineel gedrag worden immers gezien als cultureel bepaald van aard en vragen om bestrijding door middel van verboden en straffen (vgl. Wilson 1996: 158). De overheid probeert haar autoriteit te bevestigen of te herwinnen door met veel machtsvertoon te laten zien dat bepaalde praktijken niet worden getolereerd. Als bekend voorbeeld hiervan noemt Garland de Amerikaanse *War on Drugs*, die feitelijk het karakter van *a war against minorities* had (2001: 132).

Hoewel volgens Garland culturele verklaringen voor afwijkend gedrag belangrijker worden en de daarop toegespitste maatregelen meer repressief van aard zijn, betekent dit niet dat deze benadering van criminaliteit een monopoliepositie inneemt. Garland signaleert tegelijkertijd de opkomst van een visie waarbij een dader niet wordt gezien als een cultureel afwijkende 'vreemdeling', maar als een calculerend individu dat, zoals ieder weldenkend mens, gebruik maakt van mogelijkheden die hem geboden worden (Garland 2001: 137). Ook bij het tegengaan van deze vorm van criminaliteit staat 'controle' centraal. Door allerhande preventieve maatregelen te treffen probeert de overheid om de berekenende burger zo min mogelijk kansen te bieden regels te overtreden. Hierbij doet de overheid ook een beroep op andere,

publieke en private partners om normovertredend gedrag terug te dringen (zie ook Crawford 1997). Garland noemt deze gedeeltelijke overdracht van verantwoordelijkheden aan andere actoren *responsibilization* (Garland 1996; 2001: 124).

Deze twee verschillende benaderingen van criminaliteit met bijbehorende beleidsstrategieën komen volgens Garland tegelijkertijd voor (2001: 138). De reden daarvoor is dat we beide opvattingen in verschillende politiek administratieve sferen tegenkomen. De *criminology of the other*, met haar vooral op emoties terug te voeren harde aanpak door politie en justitie, is volgens Garland vooral dominant bij politici en bestuurders en wordt in de eerste plaats gevoed door de publieke opinie en populistische sentimenten. De *criminology of the self* treedt criminaliteit daarentegen op een meer routinematige, rationele wijze tegemoet. Volgens Garland is deze opvatting dominant bij ambtelijke diensten en uitvoerende functionarissen, de *street level bureaucrats*, kortom bij degenen die bij voortduring in aanraking komen met allerlei vormen van criminaliteit en er meer naar neigen een 'praktische' benadering te ontwikkelen. Garland suggereert dat de repressieve aanpak vooral wordt ingezet bij groepen met een als afwijkend beschouwde cultuur, terwijl de preventieve aanpak zich meer richt op de cultureel 'neutrale' – beter: dominante – meerderheid.

De in de inleiding beschreven grootscheepse invallen van de politie in woonwagenvakanties sluiten aan bij Garlands observatie dat een als afwijkend bestempelde groep met repressieve middelen wordt tegemoet getreden. Een nadere analyse van het lokale Nederlandse woonwagenvakantiebeleid laat echter zien dat meer recent ook een pragmatische preventieve aanpak wordt toegepast om het gedrag van woonwagenvakantiebewoners te beheersen.

Het lokale woonwagenvakantiebeleid: van het wegwerken van achterstanden naar controle en beheersing

Het bewonen van wagens wordt van oudsher in verband gebracht met allerlei problemen op het gebied van de openbare orde. Over de oorsprong van de woonwagenvakantiebevolking in Nederland bestaat veel onduidelijkheid, maar op basis van historische gegevens en overlevering kan ervan worden uitgegaan dat er vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw halfgevestigde en trekkende groepen gebruik gingen maken van een wagen als woning (Van Ooijen 1993: 8).² Deze 'reizigers' waren veelal werkzaam als seizoensarbeider of verrichtten ambachten als mandenvlechter, stoelenmatter, scharenslijper en ketellapper. Ze speelden hiermee in op de behoeften van bewoners op het platteland die vaak geïsoleerd leefden van allerlei voorzieningen. Toch werden de woonwagenvakantiebewoners vaak met de nek aangekeken; van rondtrek-

kende beroepsbeoefenaren werd al snel beweerd dat ‘ze zich expres aan loonarbeid onttrokken en liever lui dan moe waren’ (Cottaar et al. 1995: 14). Een extreem voorbeeld van deze visie op woonwagengewoners als afwijkende en ongewenste groep zijn de uitspraken van L.A. van Doorn, die tijdens en na de Tweede Wereldoorlog meewerkte aan het Nederlandse woonwagengebeleid.³ Zo scheef hij:

‘Bedelarij, verkapt en openlijk, strooperij, landlooperij, misbruik van openbare, kerkelijke en particuliere armenzorg. Ziehier in enkele woorden het bestaan van den woonwagengewoner. De doorsnee-woonwagengewoner behoort tot het a-sociale type. Hij leeft zijn vrij en ongebonden leven. Hij betaalt geen belastingen, hij bekommert zich niet om leerplichtwet, hij aanvaardt geen gemeenschapsplichten. Hij leeft onder en boven de wet. Hij voedt zijn nakomelingschap op in hetzelfde leven om t.z.t. zijn plaats in te nemen. Zoo gaat en ging het van geslacht op geslacht’ (Van Doorn 1940, geciteerd in Van Ooijen 1993: 156).

Bijna zeventig jaar na dato worden woonwagengewoners nog altijd geassocieerd met normovertredend gedrag alleen zijn bedelarij, strooperij en landlooperij vervangen door handel in gestolen goederen, gebruik van geweld en, niet te vergeten, het telen van wiet. Over de oorzaken van de marginale positie van woonwagengewoners verschillen de meningen. Waar Penninx (2001: 106) het groepsgerichte overheidsoptreden als de belangrijkste oorzaak noemt, is bij Bovenkerk (2001) een milde variant van de visie van Van Doorn terug te vinden. Volgens deze auteur duidt de gebrekkige sociale mobiliteit van woonwagengewoners vooral op een cultureel bepaalde voorkeur voor een leven in de marge van de maatschappij (Bovenkerk 2001: 256-257).

Maar of het overheidsbeleid nu gezien wordt als oorzaak van het ontstaan van de woonwagenproblematiek of, omgekeerd, als reactie op de van generatie op generatie overgedragen woonwagencultuur, in beide gevallen is de dominante opvatting in de sociaalwetenschappelijke literatuur dat overheidsinmenging door de jaren heen eerder geleid heeft tot verslechtering dan verbetering als het gaat om de integratie van de woonwagengewoners (vgl. Khonraad 2000; Penninx 2001; Bovenkerk 2001). Vooral de grootscheepse repressieve politieacties worden gezien als een teken van onmacht. Khonraad (2000: 132) en Bovenkerk (2001: 257) stellen vast dat de nationale en lokale overheid in reactie op deze onmacht steeds meer berusten in de problematiek en er zich feitelijk van afwenden.

De grootschalige repressieve acties mogen misschien voortkomen uit onmacht – met de kanttekening dat daarmee mogelijk voorbij wordt gegaan aan hun symbolische betekenis – de zienswijze dat de overheid het hoofd afwendt van de woonwagengewoners is niet in overeenstemming met de feiten. Het huidige lokale woonwagengebeleid kenmerkt zich niet door louter

repressie of berusting, maar ook door vergaande beheersing van het gedrag van woonwagenebewoners.

In grote lijnen is Garlands analyse van het criminaliteitsbeleid bruikbaar om de ontwikkelingen in het lokale Nederlandse woonwagenebeleid te beschrijven.

Het beleidsmodel gericht op resocialisatie door het wegwerken van achterstanden was dominant in het concentratiebeleid van de jaren zestig. Dit beleid was niet succesvol, maar had vooral onbedoelde en onvoorziene effecten, met name in de vorm van het versterken van deviant gedrag. Het model gebaseerd op controle door middel van repressie is een – per gemeente en tijdstip wisselende – combinatie van de deconcentratie van de grote kampen en het met harde hand optreden tegen het afwijkende gedrag dat eerder gedoogd werd. Omdat alleen het rigoureuus kleiner maken van de kampen niet vanzelf leidde tot het verminderen van ervaren problemen, werd het beleid gekenmerkt door afwisselend gedogen (Khonraad 2000: 123) en onderdrukken (Bovenkerk 2001: 203 e.v.). Bij die onderdrukking waren politie en de Mobiele Eenheid de belangrijkste instrumenten. Deze benadering genereerde veel aandacht, zowel in het maatschappelijke als het sociaalwetenschappelijke debat, maar leidde eerder tot een gewapende vrede met, dan tot een succesvolle ‘inburgering’ van de woonwagenebewoners.

Meer recent zien we de opkomst van een preventieve aanpak die, gemeten aan zulke criteria als de vermindering van uitkeringsafhankelijkheid, schooluitval en drugscriminaliteit (zie Van Bochove 2006), in zijn uitwerking veel effectiever is. Centrale randvoorwaarde is weliswaar ook de deconcentratie van de grote kampen, maar deze aanpak wordt verder vooral getypeerd door een integraal preventief beleid. In het volgende beschrijven we verschillende benaderingen van woonwagenebewoners in Dordrecht aan de hand van Garlands theoretisch schema.

Resocialisatie via het verkleinen van maatschappelijke achterstanden

De geschiedenis van de bemoeienis van de Nederlandse overheid met het doen en laten van woonwagenebewoners beslaat inmiddels meer dan honderd jaar. Waar het beleid zich aanvankelijk nog primair richtte op het reguleren van de fysieke standplaats van woonwagenebewoners, kwam er in de loop van de jaren vijftig van de vorige eeuw meer aandacht voor hun maatschappelijke positie (Van der Poel 2001: 124). Om de kloof met ‘gewone’ burgers op het gebied van inkomen, onderwijs en woonsituatie te overbruggen, werd een systematische onderwerping van woonwagenebewoners aan het overheidsbeleid noodzakelijk geacht.

De overheid dacht met de Woonwagenwet van 1968 een einde te kunnen maken aan de achterstandspositie van de trekkende bevolking. Onder Marga

Het woonwagenkamp aan de Wieldrechtse Zeedijk, onderaan een dijk net buiten de gemeente Dordrecht. (Foto Marianne van Bochove)

Klompé, Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk van 1966 tot 1971, werden woonwagenbewoners – eerst op vrijwillige basis, maar later ook gedwongen – verplaatst naar vaak geïsoleerd gelegen regionale woonwagencentra (Van Ooijen 1993: 222). Hier kwamen veel woonwagenbewoners voor het eerst in aanraking met voorzieningen als riolering en elektriciteit. Om het welzijn van de bewoners te verbeteren, werd het van belang geacht dat woonwagencentra werden uitgerust met voorzieningen voor maatschappelijk werk, gezondheidszorg en recreatie. Ook werden er op veel kampen schooltjes opgericht om ervoor te zorgen dat woonwagenkinderen zich niet konden onttrekken aan de leerplicht (Van der Poel 2001: 126). Het was de bedoeling dat er zo'n vijftig regionale kampen zouden komen, elk met plaats voor tussen de vijftig en tachtig woonwagens, om groepsgewijze emancipatie mogelijk te maken.

In Dordrecht werd in 1972 het besluit genomen tot de oprichting van een regionaal woonwagencentrum. Veel woonwagenbewoners waren blij met de komst van het nieuwe centrum: het oude kamp in de stad was te klein geworden en de elektriciteits- en sanitaire voorzieningen lieten veel te wensen over. Een nadeel – dat op grond van ervaringen elders in het land al werd voorzien tijdens de oprichting van het grote kamp in Dordrecht – was echter de afgelegen locatie van het nieuwe woonwagenkamp. Waar het oude kamp een centrale ligging had, vlakbij de winkels en de rest van de 'bewoonde wereld', lag het nieuwe kamp net buiten de stad, relatief ver verwijderd van allerlei

voorzieningen. Als gevolg hiervan speelde het leven van de bewoners – vooral van de vrouwen en kinderen – zich grotendeels op en om het kamp af. De uitstapjes die werden georganiseerd door het maatschappelijk werk en de geboden mogelijkheid voor vrouwen om hun rijbewijs te halen zorgden wel voor enige compensatie, maar konden niet voorkomen dat het woonwagenkamp een klein (maar steeds groter wordend) ‘dorp’ werd. Zo vertelt een voormalige bewoonster van het grote centrum aan de Wieldrechtse Zeedijk:

‘Je speelde met elkaar, je leefde met elkaar. Je was close, want je kwam bijna niet van het kamp af. Je was altijd met elkaar’ (vrouw, 44 jaar).

Het gemeenschapsgevoel onder de woonwagenbewoners was sterk, ondanks de onvermijdelijke onderlinge conflicten en de harde concurrentiestrijd in de sfeer van inkomensverwerving (vgl. Van der Poel 2001: 127). De bewoners vormden één front tegenover de buitenwereld, vooral wanneer zij het gevoel hadden dat hun leefomgeving en vrijheid werden bedreigd (vgl. Khonraad 2000: 137; zie ook Robinson et al. 2003: 162; Bott 1971: 133). Veel gemeenten waren niet in staat om tegenwicht te bieden aan het bewonerscollectief op de regionale centra. Er ontstonden problemen met de openbare orde, regels werden niet nageleefd en rekeningen niet betaald (vgl. Van der Poel 2001: 128).

Zoals ook in andere gemeenten waren er in Dordrecht speciale woonwagenambtenaren: een beperkt aantal medewerkers van verschillende gemeentendiensten die het kamp betraden en ervoor moesten zorgen dat de orde enigszins werd gehandhaafd. Het aantal wagens aan de Wieldrechtse Zeedijk breidde zich echter zo snel uit – van de oorspronkelijke vijftig à zeventig, tot naar schatting tussen de tachtig en honderd – dat alleen al daardoor de situatie op het kamp onhoudbaar werd.

Er was op de regionale centra weinig zicht op de inkomensverwerving van de bewoners. Waar woonwagenbewoners voorheen rondtrokken om spullen te verkopen en diensten te verlenen, leidden ze op de grote kampen een nagenoeg sedentair bestaan. Op verschillende centra werd speciaal voor de bewoners een sloofterrein aangelegd, om handel in auto’s en schroot mogelijk te maken (Van Ooijen 1993: 334). Een mogelijkheid die door verschillende families in Dordrecht werd aangegrepen om grof geld te verdienen aan de handel in chemisch afval. Daarnaast ontving een grote meerderheid van de huishoudens een uitkering; bij het verlenen van bijstand werd geen rekening gehouden met het individueel vastgestelde inkomen uit arbeid. Een uitkering werd door veel woonwagenbewoners dan ook als een basisinkomen beschouwd (vgl. Penninx 1988: 99; Willems en Cottaar 1989: 191; Overbekking et al. 1991: 207).

De regionale centra, die oorspronkelijk waren ingericht om een einde te maken aan de achterstandspositie van woonwagenbewoners, werden in de praktijk afgebakende en afgezonderde gemeenschappen waarbinnen de

bewoners volgens hun eigen wetten leefden. Tegen schoolverzuim, uitkeeringsfraude, schuldenproblematiek en criminele activiteiten op het kamp werd niet consequent opgetreden. Niemand wilde zijn vingers branden aan de steeds groter wordende problematiek. Na een lange periode van gedogen, leek harde repressie de enige uitweg.

De repressieve aanpak: harde actie tegen een diepgewortelde deviante cultuur

Net als in veel andere gemeenten (vgl. Khonraad 2000: 156; Bovenkerk 2001) werd het woonwagengebied van de gemeente Dordrecht gekenmerkt door een combinatie van gedogen en willekeur. Khonraad (2000: 121) spreekt van het ontstaan van *no go area's*, waar beheerders en politie zich afzijdig opstelden, totdat de zaak volledig uit de hand liep en de Mobiele Eenheid met veel machtsvertoon werd ingezet. In de jaren negentig vonden er tientallen van dergelijke politieacties plaats, zoals in het Dordtse kamp aan de Wieldrechtse Zeedijk in het voorjaar van 1996 (Bovenkerk 2001: 203).

De eerste grote inval in Dordrecht moest worden gestaakt toen woonwagebewoners tijdens huiszoekingen een politieman gijzelden en dreigden een loods in brand te steken als politie en Mobiele Eenheid niet zouden vertrekken. De politie was op zoek naar gestolen spullen en vuurwapens en was, na enkele incidenten in het verleden, uit voorzorg met een heel peloton naar het kamp gekomen (De Dordtenaar 1996a). Het werd als een groot probleem ervaren dat de bewoners elkaar niet verraadden; niemand deed zijn of haar mond open over wie betrokken was bij criminele activiteiten en het verzet tegen de politie. De bewoners zagen het als taak van de politie om erachter te komen wie de daders waren; wanneer leden van de verschillende families elkaar zouden aangeven zou vrede samenleven in de toekomst onmogelijk worden, zo vreesden zij.

Aangezien de mislukte politieactie niet zonder gevolgen kon blijven en de bewoners hun mond bleven houden, keerde de politie ruim een maand later met nog meer mankracht terug om het kamp te doorzoeken (De Dordtenaar 1996b). 's Ochtends vroeg drongen tweehonderd ME'ers, twee arrestatieteams en een aantal pantservoertuigen het woonwagencentrum binnen, om de actie tot een geslaagd einde te brengen. Verschillende toenmalig beleidsmedewerkers bestempelen de inval als een wraakactie, waarbij alle bewoners over één kam werden geschoren. Voormalige bewoners, jong en oud, reageren nog steeds verontwaardigd bij de herinnering aan de gebeurtenissen in 1996:

'We mochten niet naar school, niet naar het toilet als dat buiten de wagen was, dat was heel raar. Ze waren op zoek naar hennepkwekerijen en gestolen auto's. Ze moesten een paar families hebben, maar ze sloten gelijk het hele kamp af. Dat doen ze bij een woonwijk toch ook niet?' (vrouw, 19 jaar).

3 juli 1996: de ME valt het woonwagenkamp voor de tweede keer binnen. (Foto Roel Dijkstra)

‘Alsof het oorlog was gingen ze met pantserwagens het kamp op. Ze dachten: we pakken gelijk maar het hele zootje aan’ (vrouw, 41 jaar).

‘Een klein ploegje had het gedaan, en ze hebben het hele kamp aangepakt. Ze hebben iedereen door het slijk gehaald’ (man, 53 jaar).

‘Zo’n onderdrukking had ik nog nooit meegemaakt. Zelfs niet in de bezetting. Ik heb een week niet kunnen slapen’ (man, 76 jaar).

Hoewel de acties volgens de burgemeester en de politie noodzakelijk waren, zagen zij in dat een dergelijke aanpak geen structurele vermindering zou brengen van de problemen op het kamp. Om grootscheepse acties in de toekomst overbodig te maken, koos de gemeente Dordrecht voor een andere strategie. Zoals in andere gemeenten, ging men de onbeheersbare bewonersgroep op het afgelegen grote kamp verspreiden over kleinere overzichtelijke locaties in de stad. Maar daarenboven werd de repressieve aanpak vervangen door een intensief samenwerkingsverband tussen verschillende instanties en waarbij ook gewone burgers werden ingeschakeld. Bovendien werd onder leiding van een nieuwe politiechef geprobeerd een beter begrip te krijgen van de specifieke culturele achtergronden van de groep in kwestie om ook op die manier het beleid effectiever te maken.

De preventieve aanpak: inperken van de speelruimte

Al vanaf de jaren zeventig probeert het Rijk de negatieve gevolgen van het oprichten van de regionale woonwagencentra ongedaan te maken. Nog geen tien jaar na aanvang van het concentratiebeleid werd al gepleit voor deconcentratie: het opzetten van nieuwe kampjes, zoveel mogelijk in woonwijken geplaatst, om de afstand tussen woonwagenebewoners en burgers te verkleinen (Cottaar et al. 1995: 66). Lokale overheden kregen meer vrijheid dan voorheen bij de uitvoering van het landelijke beleid, waardoor er grote verschillen konden ontstaan tussen gemeenten.⁴

Aan het begin van de jaren negentig, toen de onbeheersbaarheid van het grote woonwagencentrum in Dordrecht steeds meer als een urgent probleem werd gezien, besloot de gemeente dus het kamp langzaam te ontmantelen en uiteindelijk op te heffen. De bewoners van het grote kamp zouden uiteindelijk allemaal naar kleinere locaties in de stad moeten worden verplaatst of in een huis moeten gaan wonen. De woonwagenebewoners hebben een jarenlange strijd gevoerd tegen dit besluit; het beeld van de gemeente als collectieve vijand werd door de ME-invalen bovendien verder versterkt. Toen het steeds duidelijker werd dat het de gemeente ernst was met de opheffing, kozen sommige families eieren voor hun geld. Uit angst om uiteindelijk gedwongen op een van de minst aantrekkelijke locaties geplaatst te worden, verhuisden later ook de grootste tegenstanders van het deconcentratiebeleid 'vrijwillig' naar een nieuwe locatie. De verhuizing bood overigens ook voordelen: de nieuwe kampjes waren ruimer van opzet, schoner en dichter bij allerlei voorzieningen. Daarnaast verzachtte de genereuze verhuisvergoeding voor velen iets van de pijn van het verlaten van het oude vertrouwde kamp.⁵ Zoals in veel andere gemeenten, leverden de plannen voor kleine woonwagencampen in woonwijken verzet op bij de omwonenden van de gekozen locaties. Er werden protestbijeenkomsten georganiseerd en diverse procedures gestart en bezwaarschriften ingediend, om de komst van woonwagencampjes tegen te houden (Willems en Cottaar 1989: 207).

Hoewel verschillende auteurs aangeven dat deconcentratie alleen geen voldoende middel is voor het veranderen van de leefomstandigheden op en om de woonwagencampen (vgl. Van Ooijen 1993; Khonraad 2000; Bovenkerk 2001), had de verplaatsing naar kleine locaties voor de woonwagenebewoners in Dordrecht direct merkbare gevolgen. Bewoners geven aan dat de sfeer op de kampen is veranderd. De contacten tussen families die voorheen naast elkaar stonden verwaterden na de deconcentratie en het gevoel deel uit te maken van een gesloten gemeenschap verdween door de aanwezigheid van de omringende huizen. Een vrouw die haar woonwagenestandplaats in een middenklasse woonwijk inmiddels heeft verruild voor een woning in een volksbuurt zegt:

‘Ik wil gewoon ’s ochtends op mijn blote voeten naar buiten kunnen gaan, in mijn nachtop, met mijn haren recht overeind. Maar die mensen in die huizen kijken vanaf hun balkon zo op je’ (vrouw, 41 jaar).

Het zichtbaarder maken van de woonwagenlocaties was een expliciet doel van het spreidingsbeleid. Door woonwagenbewoners in woonwijken te plaatsen zouden zij te maken krijgen met de sociale controle die uitgaat van omwonenden en passanten. De voormalig verantwoordelijk wethouder verwoordt deze visie als volgt:

‘De kampen zijn publieke plekken, als ze in buurten liggen gaan andere mensen er ook op letten dat ze toegankelijk blijven’.

De oplettendheid van gewone burgers moet er aan bijdragen dat de orde op de woonwagenkampen gehandhaafd blijft: hoe meer toezicht hoe beter. De woonwagenbewoners voelen zich echter bekeken; ze worden door veel voorbijgangers als een bezienswaardigheid beschouwd. Zo vertelt een jonge bewoonster van een van de grotere nieuwe kampen, gelegen in een villa-wijk:

‘We hebben al gezegd: we zetten een bordje bij het hek: Aapjes kijken voor vijf euro’ (vrouw, 19 jaar).

In het zicht geplaatst: uitzicht vanuit ‘burgerwoningen’ op een van de kleine woonwagenlocaties. (Foto Marianne van Bochove)

Niet alleen de informele controle is toegenomen op de nieuwe locaties, ook het formele toezicht van wijkagenten, de Sociale Dienst en verschillende andere gemeentediensten is geïntensiveerd. Nu de woonwagenbewoners zijn verspreid over toegankelijke locaties in de stad, is de drempel om de kampen te betreden voor ambtenaren lager geworden. Het collectief is opgedeeld, waardoor het veel van haar dreiging verloren heeft. Een tweetal buurtagenten is verantwoordelijk voor het toezicht op alle woonwagenlocaties in de stad; elke twee jaar wisselt dit team van samenstelling, om te voorkomen dat er een al te informele band ontstaat tussen de agenten en de bewoners. Grote politie-invalLEN zoals die in het verleden plaatsvonden komen niet meer voor, individuen worden zo gericht mogelijk op hun daden aangesproken. De voor-malige woordvoerder namens de woonwagenbewoners merkt op:

‘Ze hebben veel kennis van de bewoners. Als er een inval is, komt iedereen mee. Ze weten precies wie ze moeten hebben, dat heeft de gemeente slim bekeken’ (man, 61 jaar).

Naast de nieuwe aanpak van de politie komt deze grotere kennis van de samenstelling van de bewoners en hun activiteiten ook voort uit een toegenomen samenwerking tussen andere diensten in Dordrecht. Onder de term ‘normalisatie’ wordt gestreefd naar gelijke rechten en plichten voor woonwagenbewoners en andere stedelingen, op het gebied van onder meer onderwijs, inkomen en wonen. Vooral de Sociale Dienst heeft een punt proberen te zetten achter het jarenlange gedoogbeleid. Het ontvangen van een uitkering was voor woonwagenbewoners lange tijd vanzelfsprekend en de gemeente leek zich daarbij te hebben neergelegd. Er was nauwelijks zicht op de inkomensverwerving van woonwagenbewoners, waardoor het niet duidelijk was in hoeveel gevallen er onterecht een uitkering was verstrekt. Om orde op zaken te stellen zijn bij de Sociale Dienst gesprekken gehouden met individuele bewoners, zo vertelt een medewerker.

‘Ze zijn onder de loep genomen, er is op individueel niveau gekeken wat wel kan en wat niet. We hebben veel kennis over de verschillende families verzameld, en mensen uitgenodigd voor een gesprek. (...) Als we ze bellen voor een afspraak, dan zeggen ze de eerste keer af. Maar we blijven volhouden en dan komen ze op gesprek. We zien regelmatig dat ze uit eigen beweging hun uitkering opzeggen, want er komt allemaal gedoe van: al hun gegevens worden gecontroleerd en ze worden in trajecten geplaatst’.

Het percentage uitkeringsgerechtigden is sinds de individuele aanpak sterk gedaald: van bijna tachtig procent in 2003 naar minder dan vijftig procent in 2006 (Sociale Dienst Dordrecht 2006). Het normalisatiebeleid wordt dan ook als een succes beschouwd; op diverse terreinen zijn de verschillen tus-

sen woonwagenebewoners en andere burgers afgenomen (zie Van Bochove 2006). Waar verschillende overheidsdiensten de woonwagenebewoners in het verleden als één geheel benaderden, is er nu meer oog voor onderlinge verschillen, die waar mogelijk worden gebruikt om de bewoners tegen elkaar uit te spelen. Door het inschakelen van verschillende – publieke en private – partners, heeft de gemeente ervoor gezorgd dat de mogelijkheden tot het overtreden van regels sterk zijn ingeperkt. De huidige verantwoordelijk wethouder in Dordrecht maakt een vergelijking met normhandhaving in het verkeer:

‘Elke burger heeft volgens de wet gelijke rechten en plichten. Maar in het geval van de woonwagenebewoners hebben we daar als samenleving een tijd lang niet naar omgekeken. Dus dan kunnen we wel mopperen dat zij en masse de regels hebben overtreden, maar dat krijg je ervan als je er niet net als bij alle andere burgers voor zorgt dat een overtreding aangepakt wordt. (...) Als we zeggen: de komende tien jaar komen we niet meer op die kampen kijken, dan weet ik precies wat er gebeurt. Maar dat geldt ook voor een hoop mensen die in huizen wonen, eerlijk gezegd. Bijvoorbeeld met verkeersovertredingen: als je niet controleert op te hard rijden, dan denken mensen: er wordt niet gecontroleerd, we kunnen onze gang gaan. Dat is volgens mij een eigenschap van veel mensen’.

‘Controle’ is het toverwoord in de integrale aanpak van de woonwagenproblematiek in de gemeente Dordrecht. Het beleid dat gekenmerkt werd door uitsluiting, gedogen en repressief optreden, is voor een groot deel vervangen door beleid gericht op insluiting, normhandhaving en preventief toezicht. Diverse actoren worden ingezet in een uitgebreid netwerk van formele en informele sociale controle, om het gedrag van woonwagenebewoners optimaal te kunnen beheersen.

Conclusie: de hardnekkigheid van het resocialisatiebeleid

Het beleid met betrekking tot woonwagenebewoners is, zoals we in het voorgaande hebben laten zien, een verbijzondering van een algemene trend op het gebied van als normafwijkend beschouwd gedrag, zoals beschreven in Garlands theorie over criminaliteitsbeleid. Vooral de overgang van een beleid gericht op het opheffen van achterstanden naar een beleid gericht op verschillende vormen van controle was duidelijk waarneembaar. Maar het Nederlandse woonwagenbeleid biedt ook een mogelijkheid Garlands theoretisch model op een drietal punten nader aan te vullen en te corrigeren.

Het eerste punt betreft Garlands onderscheid tussen de repressieve *criminology of the other* en de preventieve *criminology of the self*. Garland suggereert dat het hierbij gaat om één dimensie, maar het zijn er bij nader inzien

twee. Garland betreft de repressieve aanpak op de ‘ander’ en de preventieve op het ‘zelf’. Hij ziet daarbij echter over het hoofd dat de pragmatische, preventieve strategie ook kan worden ingezet bij ‘afwijkende’ minderheidsgroepen, zoals we duidelijk gezien hebben in het geval van de woonwagendwoneers. Omgekeerd kunnen en worden repressieve strategieën natuurlijk ook gewoon ingezet bij groepen die in principe niet als ‘afwijkend’ worden gezien, maar die op enig moment in de tijd gedrag vertonen dat als bedreigend wordt gezien voor de openbare orde. Te denken valt bijvoorbeeld aan het optreden van de Mobiele Eenheid bij stakingen (vgl. de scholierenstakingen van eind 2007), grootschalige sportevenementen, feesten als Koninginnenacht en Oudejaarsavond et cetera. Anders gezegd: de ‘ander’ kan ook op een pragmatische manier tegemoet worden getreden, en het ‘zelf’ op een repressieve manier. Garland verbindt repressie dus te exclusief met afwijkende culturele groepen en preventie te exclusief met de dominante culturele groep en gaat in wezen uit van een ééndimensionale notie van criminaliteitsbeleid. Voor een beter begrip van het beleid moeten we een onderscheid tussen twee dimensies maken. Enerzijds de dimensie van *the self* en *the other*, dat wil zeggen, tussen de cultureel dominante groep en de cultureel afwijkende, anderzijds de dimensie van repressie en preventie.

Beeld van de ‘dader’

		‘Ander’	‘Zelf’
Beleidsstrategie	Repressief	Invallen Mobiele Eenheid in woonwagendwoneerskampen	Situatiegebonden inzet van politie en Mobiele Eenheid (zoals bij demonstraties, manifestaties)
	Preventief	Integrale aanpak specifiek gericht op woonwagendwoneers	Functionele beperkingen (zoals cameratoezicht, verkeersdrempels, snelheidscontroles) ⁶

Hoewel ‘culturalistische’ verklaringen voor afwijkend gedrag ook in Nederland in belang toenemen (Engbersen 2006; Snel 2003), zien we naast een repressieve aanpak hiervan echter ook een preventieve benadering. De door Garland (1996; 2001) beschreven ‘responsibiliserende’ aanpak – waarbij zo veel mogelijk actoren verantwoordelijk worden gemaakt voor het inperken van de mogelijkheden tot het plegen van overtredingen – wordt in het huidige woonwagendbeleid gebruikt om het gedrag van een als bijzonder en afwijkend bestempelde groep beter te kunnen beheersen. De specifieke woonvoorkeur van woonwagendwoneers vormt voor de gemeente Dordrecht een legitimeringgrond voor een uitgebreid geheel van controlemechanismen dat bij andere burgers niet wordt ingezet. Zo zijn speciale wijkagenten belast met de taak kennis te vergaren over de woonwagendwoneers en de orde op de

kleine kampen te bewaren, bijgestaan door de sociale controle van omwonenden. Ook de Sociale Dienst haalt alles uit de kast om normovertredingen te voorkomen: bij het terugdringen van het aantal onterecht ontvangen uitkeringen worden methoden gebruikt die in andere wijken met een hoge (zo niet hogere) uitkeringsdichtheid niet worden toegepast.

Ons tweede punt betreft het statische karakter van Garlands theorie. Waar de door Garland onderscheiden beleidsstrategieën en achterliggende beelden van de 'dader' een statisch karakter hebben, is de werkelijkheid meer dynamisch van aard. Garland wijst er op dat één en dezelfde groep door de tijd heen anders geïdentificeerd kan worden. In dat geval veranderen niet zozeer de kenmerken van de groep in kwestie, als wel de beoordeling daarvan. Maar het is ook mogelijk dat een groep van de ene in de andere categorie transformeert omdat de kenmerken van die groep ook daadwerkelijk veranderen. In het woonwagenebeleid zien we dit bijvoorbeeld wanneer een woonwagenebewoner van het kamp naar een burgerwoning verhuist. In de terminologie van het woonwagenebeleid is de 'normalisatie' dan voltooid. De beleidsinstrumenten die specifiek gericht zijn op de bewoners van wagens hebben dan hun doel bereikt en verliezen daarmee ook hun legitimeringsgrond. In die zin zijn veel woonwagenebewoners inmiddels daadwerkelijk 'genormaliseerd': ze hebben het kamp verruild voor een stenen woning. Het aantal 'genormaliseerden' zal in de toekomst verder stijgen, al is het alleen maar omdat het tekort aan standplaatsen de jongere generatie weinig andere keus biedt dan in een huis te gaan wonen.

Ons derde en laatste kritiekpunt betreft het feit dat Garland, althans als we kijken naar het Nederlandse woonwagenebeleid, te weinig oog heeft voor het belang van resocialisatie van cultureel als afwijkend beschouwde groepen. Hedendaagse reacties op deviant gedrag –expressieve repressie en pragmatische preventie – kenmerken zich volgens Garland (2001: 8) door een verminderd geloof in resocialisatie. Maar al hebben ook in Nederland veel beleidsinstrumenten een dwingend karakter, ze zijn en blijven toch voor een belangrijk deel gericht op heropvoeding (zie o.a. Van den Berg 2007; Uitermark en Duyvendak 2005). Er is dan sprake van 'sociale herovering' (Engbersen et al. 2005) of een 'beschavingsoffensief' (Uitermark en Duyvendak 2005). De deviante 'ander' kan op verdergaande disciplinerende rekenen, zoals we duidelijk hebben kunnen zien in het woonwagenebeleid. Die disciplinerende is ook geen nieuw verschijnsel, maar komt overeen met de 'beschavingsarbeid' die eerder werd verricht bij wat ooit 'a-socialen' of 'onmaatschappelijken' (vgl. Dercksen en Verplanke 1987) heetten en bij ongeschoolde industriearbeiders (vgl. De Regt 1984). Het gaat daarbij niet om emancipatie – in de zin van het slechten van maatschappelijke barrières die sociale stijging of acceptatie bemoeilijken – maar om 'verheffing', dat wil zeggen het onder strikte regie

en onder een dwingend regime bijbrengen van de in een samenleving dominante levenswijzen en gedragsvoorkeuren.

De vraag die zich naar aanleiding van deze constatering – gebaseerd op onze beschrijving en analyse van het lokale woonwagengebeleid – aan ons opdringt, is of we in Nederland te maken hebben met een situatie die afwijkt van die in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk of dat de auteurs die crimineel gedrag in deze landen geanalyseerd hebben en stellen dat de deviante ‘ander’ daar veel meer wordt geweerd, buitengesloten of opgesloten (vgl. Smith 1996; Wacquant 2006), mogelijk een te eenzijdig beeld schetsen.

Natuurlijk zien we ook in Nederland een opkomst van een politieke cultuur waarin een pleidooi voor een harde aanpak van criminaliteit en normovertredend gedrag een belangrijke rol speelt. Maar tot nu toe heeft die nog niet geleid tot een louter repressief en op uitsluiting gericht beleid, zelfs niet bij een groep die mogelijk tot de meest afwijkende wordt beschouwd, zoals woonwagebewoners. De verklaring hiervoor moet waarschijnlijk worden gezocht in het feit dat Nederland een lange traditie heeft op het gebied van het resocialiseren van deviante groepen. Die traditie bestaat niet louter uit een politiek vertoog, maar is, meer tastbaar, ook neergeslagen in een uitgebreid apparaat – binnen en buiten overheid – dat op die resocialisatie is ingericht. Er is, anders gezegd, sprake van een sterke padafhankelijkheid die radicale veranderingen in concreet beleid op korte termijn minstens nogal bemoeilijkt. Zoals Garland (2001: 77) zelf met nadruk stelt: ‘Our present-day choices are heavily path dependent, reflecting the patterns of earlier decisions and institutional arrangements, just as our habits of thought reflect the circumstances and problems of the periods in which they were first developed.’⁷ Verharding van het politieke discours impliceert niet automatisch of niet meteen een verharding van de alledaagse beleidspraktijk. De instrumenten die worden gebruikt mogen dan door de tijd heen verschillen in aard en de combinatie waarin ze worden ingezet, in het geval van de woonwagebewoners is het in ieder geval opvallend dat het streven naar ‘resocialisatie’ door de tijd heen richtinggevend is gebleven.

Noten

1 Het empirisch materiaal dat we in dit artikel presenteren is grotendeels gebaseerd op de eindschrijft *Verdeel en heers? De normalisatie van woonwagebewoners in Dordrecht* (2006) van Marianne van Bochove. Zij heeft een jaar lang intensief onderzoek verricht naar de ontwikkelingen in het woonwagenvraagstuk in de gemeente Dordrecht.

2 Nederland telt tegenwoordig ongeveer dertigduizend woonwagebewoners. Het gaat in grote meerderheid om autochtone Nederlanders, en dus niet om ‘zigeuners’ (zoals Roma en Sinti in de volksmond genoemd worden). Slechts een deel van de naar schatting zesduizend Roma en Sinti in Nederland leeft in een woonwagen (Rodrigues en Matelski 2004: 8).

3 Van Doorn sympathiseerde met nazi-ideeën en zag de ‘Nieuwe Orde’ onder de Duitse bezetters als het moment om af te rekenen met de deviante en criminele woonwagewoners; zie: Sitalsing 2004.

4 Deze verschillen tussen gemeenten uiteten zich vooral in de keuze voor het aantal woonwagens per woonwagenlocatie. Waar gemeenten als Utrecht en Deventer kozen voor het inrichten van woonwagenlocaties met rond de vier standplaatsen, besloot de gemeente Rotterdam het regionale centrum te renoveren en het aantal standplaatsen terug te brengen naar veertig (Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid 2005; Alsemgeest en Venneman 2005:12; Bestuurlijk Documentair Systeem Rotterdam 1997).

5 Veel woonwagewoners probeerden in de onderhandelingen met de gemeente zo veel mogelijk profijt te halen uit de verplaatsing naar een kleinere locatie. Dit komt overeen met de bevindingen uit onderzoek naar gedwongen verhuizingen. Wanneer mensen onvrijwillig hun woning moeten verlaten – bijvoorbeeld omdat de gemeente de samenstelling van een woonwijk wil veranderen – levert dit aanvankelijk vaak weerstand op bij de bewoners. Maar als blijkt dat er geen andere keus is, zullen de bewoners vaak proberen om maximaal te profiteren van de hun opgelegde situatie. Een gedwongen verhuizing wordt dan als een kans gezien om de woonsituatie te verbeteren (Kleinhans 2002).

6 Het gaat hierbij om middelen die de kans moeten verkleinen dat de dominante meerderheid regels overtreedt. Burgers (1990) wees al eens op het toenemende belang van mechanisch-fysieke sturing, die niet tot doel heeft specifieke groepen te ‘normaliseren’. Het inbouwen van beperkingen met een min of meer fysieke aard is op allerlei plaatsen terug te vinden. Een in het oog springend voorbeeld is de vervanging van verkeersborden door verkeersdrempels (Burgers 1990: 84). Minder dan voorheen wordt er beroep gedaan op ‘verinnerlijkte waarden en normen van sociabiliteit’; door het opwerpen van een fysiek obstakel doet het er niet toe of je het op basis van je eigen (levensbeschouwelijke, politieke, culturele e.d.) overtuiging eens bent met de gestelde norm, omdat overtreding ervan direct merkbare nadelige gevolgen heeft – zoals autoschade in het gegeven voorbeeld.

7 De vraag is of het beleid van resocialisatie van direct na de Tweede Wereldoorlog geen sporen heeft nagelaten in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk en of normafwijkend gedrag ook daar niet louter met uitsluiting en repressie tegemoet wordt getreden.

Literatuur

- Alsemgeest, F. en G. Venneman (2005) *Bevrijd van een stigma. De maatschappelijke effecten van het regionaal woonwagencentrum in Deventer voor zijn bewoners en voor de samenleving*. Deventer: Stichting de Kleine Woonwagenlocatie.
- Berg, M. van den (2007) *‘Dat is bij jullie toch ook zo?’ Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*. Amsterdam: Aksant.
- Bestuurlijk Documentair Systeem Rotterdam (1997) *Financiële verantwoording van de renovatie van het woonwagencentrum de Kievit*, februari 1997. (www.bds.rotterdam.nl/content.jsp?objectid=75331). Bezocht: 03/01/’06.
- Bochove, M. van (2006) *Verdeel en heers? De normalisatie van woonwagewoners in de gemeente Dordrecht*. Masterscriptie Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid. Rotterdam: Erasmus Universiteit
- Bovenkerk, F. (2001) *Misdaadprofielen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Bott, E. (1971) *Family and social network. Roles, norms, and external relationships in ordinary urban families*. Londen: Tavistock Publications.

- Bunt, H. van de en R. van Swaaningen (2004) Van criminaliteitsbestrijding naar angstmanagement. In: E. Muller (red.) *Veiligheid*. Deventer: Kluwer, 661-673.
- Burgers, J. (1990) De stad van de jaren '90: post-moderne nederzetting? *Sociologische Gids* 37 (2) 74-94.
- Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (2005) *Korte geschiedenis van de woonwagencentra, het beleid en ervaringen. Facts en figures woonwagenbeleid*, mei 2005. (http://www.hetccv.nl/binaries/toezicht/vrijplaatsen/woonwagencentra/rijksoverheid/normalisering/facts_and_figures.pdf). Bezocht: 02/04/'06.
- Cottaar, A., L. Lucassen en W. Willems (1995) *Mensen van de reis. Woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland (1868-1995)*. Zwolle: Waanders Uitgevers.
- Crawford, A. (1997) *The local governance of crime: appeals to the community and partner ships*. Oxford: Clarendon Press.
- De Dordtenaar (1996a) *Politie haalt bakzeil op woonwagenkamp Dordt*, 24 mei 1996.
- De Dordtenaar (1996b) *ME overrompelt woonwagenkamp*, 4 juli 1996.
- Dercksen, A. and L. Verplanke (1987) *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*, Meppel: Boom.
- Engbersen, G. (2006) *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (herziene druk). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005) *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Een verhaal over twee wijken*. Den Haag/Amsterdam: WRR/ Amsterdam University Press.
- Garland, D. (1996) The limits of the sovereign state: Strategies of crime control in contemporary society. *British Journal of Criminology* 36 (4) 445-71.
- Garland, D. (2001) *The culture of control. Crime and social order in contemporary society*. Oxford: University Press.
- Gemeente Dordrecht (1973) *Woonwagencentrum nabij de Tweede Tol*, 18 oktober 1973. Stadsarchief Dordrecht: Gemeente Dordrecht.
- Khonraad, S. (2000) *Woonwagenbewoners. Burgers in de risicomaatschappij*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Kleinhans, R. (2002) Displaced but still moving upwards in the housing career? Implications of forced residential relocation in the Netherlands. *Housing Studies* 18 (4) 473-499.
- Ooijen, D.A.Th. van (1993) *'Je moet hier weg, hier komen mensen wonen'*. *Woonwagenbeleid in Nederland (1890-1990)*. Den Haag: Sdu.
- Overbekking, J.G., A.M.R.G. Hahn en P.G.P. Driessen (1991) *Woonwagenjongeren: een generatie dicht bij de marge*. Nijmegen: Onderzoek- en Adviesbureau Geerts.
- Penninx, R. (1988) *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners 1967-1987*. Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom Uitgeverij.
- Penninx, R. (2001) Een kritieke casus van minderheidsvorming. *Woonwagenbewoners in Nederland in de 20ste eeuw. Tijdschrift voor Arbeid en Participatie* 23 (2) 97-108.
- Poel, S. van der (2001) Getto's van Nederlandse makelij. *Tijdschrift voor Arbeid en Participatie* 23 (2) 120-131.
- Regt, de, A. (1984) *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie*. Meppel: Boom.
- Robinson, V., R. Andersson en S. Musterd (2003) *Spreading the 'burden'. A review of policies to disperse asylum seekers and refugees*. Bristol: The Policy Press.
- Rodrigues, P.R. en M. Matelski (2004) *Monitor racisme en extreem-rechts. Roma en Sinti*. Amsterdam: Anne Frank Stichting. (<http://www.annefrank.org/upload/downloads/Roma%20en%20Sinti-2004.pdf>). Bezocht: 27/02/'06.

- Sitalsing, Karin (2004) Weg van de rand: voor Sinti en Roma in Nederland is nu pas de eerste stap bereikt. *Contrast*, 16 juli 2004.
- Snel, E. (2003) *De vermeende kloof tussen culturen*. Enschede: Universiteit Twente.
- Smith, N. (1996) *The new urban frontier. Gentrification and the revanchist city*. Londen: Routledge.
- Sociale Dienst Dordrecht (2006) *Tussentijdse gegevens project Normalisatie*, 1 juli 2006.
- Swaaningen, R. van (2004) Veiligheid in Nederland en Europa. Een sociologische beschouwing aan de hand van David Garland. *Justitiële verkenningen* 30 (7) 9-23.
- Uitermark, J. en J.W. Duyvendak (2005) *Civilizing the city. Revanchist urbanism in Rotterdam (the Netherlands)*. Amsterdam: Amsterdam School for Social science Research.
- Wacquant, L. (2006) *Straf de armen. Het nieuwe beleid van de sociale zekerheid*. Berchem: EPO.
- Willems, W. en A. Cottaar (1989) *Het beeld van Nederland*. Baarn: Ambo/Den Haag: Novib.
- Wilson, W.J. (1996) *When work disappears*. New York: Vintage Books.
- Young, Y. (2002) Searching for a new criminology of everyday life: a review of 'The culture of control', *British Journal of Criminology* 42, 228-261.

DE INVLOED VAN IMMIGRATIE OP DE LONEN IN AMSTERDAM EN ROTTERDAM

De substitutiethese getoetst in twee stedelijke contexten¹

De substitutiethese – het idee dat immigratie de lonen van de gevestigde bevolking drukt – blijkt voor sommige geavanceerde economieën wel op te gaan en voor andere niet. Tot op heden is onduidelijk wat daarvan de oorzaak is. In dit artikel wordt de substitutiethese daarom gecontextualiseerd naar stedelijke economie. De verwachting dat een sterk ontwikkelde dienstensector neerwaartse loondruk door immigratie afzwakt, wordt vervolgens onderzocht door postindustriële Amsterdam met industrieel Rotterdam te vergelijken.

Inleiding

In West-Europese landen is het aantal migranten de afgelopen decennia aanzienlijk gegroeid en vraagstukken rond migratie staan de laatste jaren hoog op de politieke agenda. De nadruk ligt nu op de culturele kloof die zou bestaan tussen gevestigden en nieuwkomers. Maar migranten kunnen door gevestigden niet alleen worden beschouwd als cultureel afwijkend of bedreigend, maar ook als concurrenten op de arbeidsmarkt. Zeker door laaggeschoolden omdat die net als de meeste migranten beperkte arbeidsmarktkansen hebben en met elkaar concurreren op hetzelfde arbeidsmarktsegment.

De angst dat nieuwkomers bedreigend zijn voor de bestaansmogelijkheden van de gevestigden, is waarschijnlijk zo oud als het verschijnsel migratie zelf. Uitingen daarvan zien we vaak duidelijk in landen met een immigratietraditie zoals de Verenigde Staten. Daar verschenen rond de voorlaatste eeuwwisseling bijvoorbeeld talloze spotprenten in de dag- en weekbladen waarop eerder aangekomen migranten uit Noordwest-Europa met verhit hoofd protesteerden tegen recent arriverende migranten uit Zuid- en Oost-Europa.²

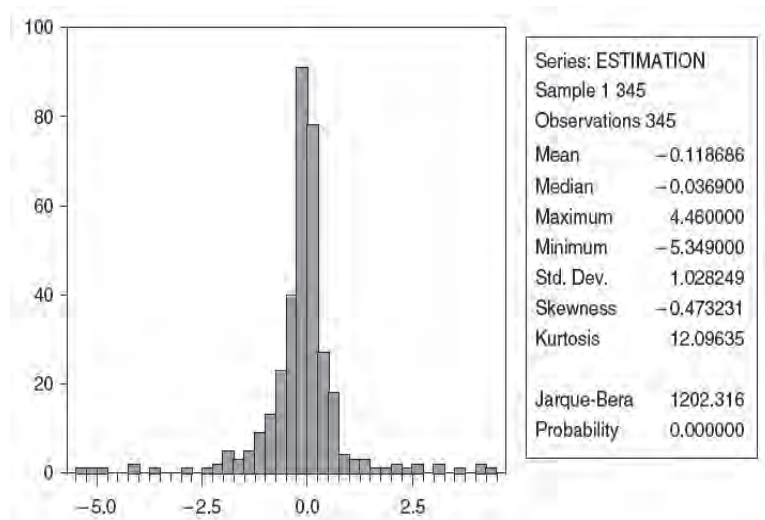
Onderzoek naar de vraag of de angst voor nieuwkomers op de arbeidsmarkt voor de zittende bevolking terecht is, heeft met name in de Verenigde

Staten plaats gevonden. Maar inmiddels zijn daar ook onderzoeken naar gedaan in West-Europese landen. Daaruit blijkt dat de notie van (delen van de) zittende bevolking dat immigratie hun economische positie schaadt – in economenjargon de substitutietheorie: vergroting van het arbeidsaanbod door immigratie drukt de lonen van gevestigden of prijst hen zelfs uit de markt – slechts een beperkte empirische basis heeft.

Een recente metastudie over ongeveer 350 onderzoeken in de geavanceerde economieën tussen 1970 en 1997 naar dit onderwerp laat zien dat er weliswaar sprake is van een neerwaartse loondruk door immigratie (Longhi et al. 2005), maar deze invloed – die in Europa wat sterker is dan in de Verenigde Staten – is erg klein. De immigrantenpopulatie moet met grofweg tien procent toenemen willen de lonen van zittende bevolking met één procent dalen. Het gaat hierbij dan voor alles om concurrentie tussen migranten en gevestigden aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

Figuur 1 geeft de verdeling weer van al het onderzoek waarop de metastudie betrekking heeft. De bevindingen clusteren rond de nul; op basis van de gemiddelde score van deze verdeling concluderen de auteurs dat er in geavanceerde economieën sprake is van een lichte neerwaartse loondruk door immigratie. De meest relevante vraag naar aanleiding van deze figuur is echter niet zozeer *of* immigratie de lonen drukt, als wel *onder welke omstandigheden* dit al dan niet gebeurt, en om welke redenen. De substitutietheorie dient, anders gezegd, te worden gecontextualiseerd (cf. Gorter et al. 1998: 2), omdat zij blijkens figuur 1 lang niet onder alle omstandigheden opgaat.

Figuur 1 Verdeling onderzoeksbevindingen van studies naar loondruk door immigratie

Bron: Longhi et al. 2005: 459.

Zorlu en Hartog (2005) hebben hiertoe een eerste aanzet gegeven door de verschillen die zij vonden in hun onderzoek naar drie Europese landen toe te schrijven aan de verschillen in economische regulering tussen die landen. Een bevestiging van dit vermoeden bleek niet mogelijk omdat ‘... the effect of immigrants on native’s wages is genuinely small. And in small, almost negligible effects it is hard to detect robust patterns’ (2005: 136). Daarnaast benadrukken zij dat de verschillende categorisering en conceptualisering die landen gebruiken voor de centrale concepten in dit onderzoek – migranten en lonen – vergelijkingen tussen die landen ernstig bemoeilijken.

In wat volgt zal ik beargumenteren dat de contextualisering van de substitutietheorie naar stedelijke in plaats van nationale economieën niet alleen de problemen waar Zorlu en Hartog tegenaan lopen omzeilt, maar ook theoretisch beter te rechtvaardigen is dan de wijze waarop zij het onderwerp analyseren. Vervolgens zal ik de invloed van immigratie op de lonen van de gevestigde bevolking in twee strategisch gekozen stedelijke economieën daadwerkelijk onderzoeken.

De invloed van immigratie op lonen in steden: een gecontextualiseerde onderzoeksofzet

Drie argumenten om de invloed van immigratie op lonen te onderzoeken in stedelijke in plaats van nationale economieën

De keuze om de substitutietheorie niet te toetsen in nationale, maar in stedelijke economieën berust op drie onderling samenhangende argumenten.

Ten eerste is immigratie in geavanceerde economieën vooral een stedelijk fenomeen: migranten vestigen zich voornamelijk in (de grote) steden (Dogan 2004; Benton-Short et al. 2005) – zeker de migranten uit minder geavanceerde economieën (Light 2004; Sassen 2001). Dat is ook de reden dat er op het gebied van de stadsstudies een overvloed aan studies naar de arbeids- en woningmarktpositie van migranten beschikbaar is (cf. Light 2004). Ondanks dat in de prominente, want invloedrijke werken (Friedmann 1986; Light 2004; Sassen 2006; Wilson 1996) op dit vakgebied de substitutietheorie wel degelijk wordt genoemd als mogelijke oorzaak voor veranderingen in de stedelijke sociale structuur, is de feitelijke invloed van immigratie op de lonen van de gevestigde bevolking er echter vreemd genoeg nooit onderzocht.³

Het tweede argument is dat arbeidsmarkten een stedelijke of regionale schaal kennen en geen nationale (Massey 1984; Olzak 1992; Fujita et al. 1999; McCall 2001). Op basis van dit en het vorige argument ligt het voor de hand te veronderstellen dat de gevonden effecten in studies naar de invloed van immigratie op lonen zoals weergegeven in figuur 1 vooral zo zwak zijn omdat zij op nationaal niveau zijn uitgevoerd. Relatief sterke effecten op het niveau

van steden of stedelijke regio's worden dan samengevoegd met zwakke of afwezige effecten in niet-stedelijke gebieden waar nauwelijks immigranten wonen. Door de invloed van immigratie op lonen van de gevestigde bevolking in stedelijke in plaats van in nationale economieën te onderzoeken, kan het probleem dat Zorlu en Hartog signaleren dat het niet mogelijk is om robuuste patronen in zwakke, want nationale effecten te ontdekken, worden omzeild.

Ten derde kan het andere probleem van Zorlu en Hartog, dat nationale verschillen in de definiëring van centrale concepten als 'lonen' en 'immigranten', worden vermeden als verschillende steden *binnen* landen worden vergeleken. De nationaal gehanteerde categorisering en conceptualisering zijn dan immers gelijk. Contextualisering op basis van type stedelijke economie is niet alleen goed mogelijk, maar ook inhoudelijk van groot belang omdat steden binnen landen aanzienlijk verschillen als het gaat om hun economisch karakter (cf. Brenner en Keil 2006; Massey 1984; Scott en Storper 1986). Daardoor is te verwachten dat de invloed van immigratie op lonen zal verschillen tussen steden binnen één en hetzelfde land (voor een soortgelijk pleidooi om theorieën over sociale veranderingen in steden te contextualiseren naar type stedelijke economie: Burgers en Van der Waal 2007; McCall 2001; O'Connor et al. 2001; Van der Waal en Burgers 2010).

Het economische lot van laaggeschoolde stedelingen, zowel nieuwkomers als reeds ingezetenen, wordt voor een groot deel bepaald door de mate waarin er sprake is van een succesvolle overgang van een industriële naar een diensteneconomie (Burgers en Van der Waal 2008; Van der Waal en Burgers 2008). Dangschat (1994) onderscheidt in dit opzicht 'winnaars' en 'verliezers'. Bij de winnaars moet gedacht worden aan steden waar al sprake was van een clustering van hoogwaardige dienstverlening voordat de de-industrialisering inzette in de jaren zeventig van de vorige eeuw zoals het geval was in New York, Londen, Frankfurt en Amsterdam. De verliezers zijn steden die van oudsher sterk leunden op vooral industriële bedrijvigheid, zoals de 'rust belt'-steden in de vs, Manchester en Liverpool in het Verenigd Koninkrijk, de steden in het Duitse Ruhrgebied en in Nederland bijvoorbeeld Rotterdam (vgl. Cheshire 1990; Kasarda en Friedrichs 1986; Meijer 1993).

Het onderscheid tussen deze beide typen steden is van groot belang voor de vraag welke invloed immigratie heeft op het loonniveau. De clustering van hoogwaardige dienstverlening is wel in verband gebracht met de kansstructuur voor zowel migranten als gevestigden aan de onderkant van de arbeidsmarkt (Sassen 1991; 2001; 2006). Daarbij is de leidende gedachte dat naarmate een stad meer werkgelegenheid heeft in geavanceerde producentendiensten als de financiële dienstverlening, accountancy, consultancy en dergelijke, de arbeidsmarktkansen van laaggeschoolden zullen toenemen. Die werkgelegenheid zien we in allerlei banen in die geavanceerde dienstverlening zelf, maar ook in allerlei vormen van consumentendiensten die de hoog opgeleide professionals in die steden cateren, zoals in de horeca, de kinder-

opvang en andere vormen van hulp in het huishouden. De kansenstructuur voor laaggeschoolden zijn aanzienlijk slechter in steden waarin de overgang naar een diensteneconomie niet of aanzienlijk trager plaatsvindt. Hier wordt het banenverlies in de industriële sector, waar als gevolg van technologische ontwikkelingen en internationale concurrentie veel banen verloren zijn gegaan, niet gecompenseerd door de groei van banen in de dienstensector (Burgers en Van der Waal 2007; Preteceille en Ribeiro 1999; Silver 1993; Van der Waal en Burgers 2008; 2010; Wilson 1987; 1996; 1999).

Kortom: de arbeidsmarktkansen in stedelijke economieën voor zowel migranten als laaggeschoolde gevestigden nemen toe naarmate de transitie van industrieel naar postindustriële succesvoller is (Van der Waal en Burgers 2008) – ofwel naarmate een stedelijke economie sterker leunt op geavanceerde dienstverlening en minder op industriële bedrijvigheid.

Dat steden verschillen in de snelheid en de mate van de overgang van een industriële naar een postindustriële economische structuur biedt een belangrijke mogelijkheid om de substitutietheorie – het verwachte effect van migratie op het loonniveau van de gevestigde bevolking – te contextualiseren. Belangrijk hierbij is dat we, anders dan gebruikelijk is in dit soort onderzoek, niet uit moeten gaan van de simpele veronderstelling dat het aantal migranten bepalend is voor de mate waarin er neerwaartse druk ontstaat op de lonen van de gevestigde bevolking. Het onderscheid tussen de beide typen steden dat zojuist is gemaakt laat zien dat het niet noodzakelijk is dat concurrentie tussen migranten en gevestigden toeneemt puur als gevolg van de stijging van het aandeel migranten in de bevolking. Als migranten zich vestigen in een stad met voldoende arbeidsvraag aan de onderkant van de arbeidsmarkt, zoals het geval is in een stad met een sterk ontwikkelde dienstensector, ontstaat er niet noodzakelijk concurrentie (vgl. Van der Waal en Burgers 2008). Met andere woorden: of migratie daadwerkelijk tot een neerwaartse druk op de lonen van de gevestigde bevolking leidt, is waarschijnlijk meer afhankelijk van de stedelijke economische structuur dan van het aantal migranten *sec.*

Een van de zeer weinige studies naar de invloed van immigratie op lonen uitgevoerd op stadsniveau lijkt hierop ook te duiden. Card (1990) onderzocht de gevolgen van de *Marial boatlift*, waarbij tienduizenden Cubanen zich in 1980 in Miami vestigden. Als gevolg daarvan nam het aanbod op de arbeidsmarkt in een half jaar met zeven procent toe waardoor Miami een ideale casus voor toetsing van de substitutietheorie werd. Deze snelle en bijzonder grote toename van het aantal migranten bleek echter verrassend genoeg nauwelijks invloed te hebben op de hoogte van de lonen van en het aantal beschikbare banen voor de gevestigde bevolking. De verklaring hiervoor werd door Card gezocht in de economische structuur van de stad en dan meer in het bijzonder in de sterke aanwezigheid van ‘immigrant intensive industries [such as] private household services, hotels and motels, eating and drinking establishments, and business services’ (Card 1990: 256; zie voor een vergelijkbaar argument:

Card 2005). Met andere woorden: een sterk ontwikkelde dienstensector kan concurrentie tussen migranten en de gevestigde bevolking voorkomen.

Om deze notie verder empirisch te onderzoeken, zal ik in dit artikel een archetypische stedelijke 'verliezer' met een archetypische 'winnaar' vergelijken. De leidende hypothese daarbij is dat bij een grofweg gelijk aandeel migranten in de bevolking, alleen neerwaartse loondruk als gevolg van immigratie optreedt in steden met een traditioneel industrieel verleden. Een sterk ontwikkelde dienstensector in dienstesteden tempert daarentegen de concurrentie tussen migranten en laaggeschoolde gevestigden, waardoor er geen neerwaartse druk door immigratie ontstaat.

Een onderzoeksopzet voor de contextualisering van de substitutietheorie: de invloed van stedelijke economieën

Om de zojuist geformuleerde verwachtingen te onderzoeken zal ik een archetypische industriële stad met een archetypische postindustriële stad vergelijken waarbij alle overige relevante eigenschappen, in het bijzonder de institutionele context en het aandeel van migranten in de populatie niet verschillen. Zodoende wordt niet alleen het probleem van de conceptuele onvergelykbaarheid dat Zorlu en Hartog (2005: 136) noemen omzeild, maar ook gecontroleerd voor de invloed van de nationale institutionele arrangementen, in het bijzonder voor het nationale arbeidsmarktbeleid.

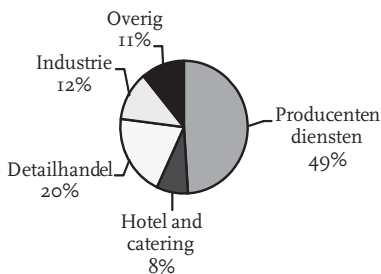
Op basis van verschillende studies kan worden beargumenteerd dat Nederland een ideale casus is in dit opzicht (Burgers en Musterd 2001; Davies 1989; Musterd et al. 1998; Newman en Thornley 1996; Parkinson et al. 1988). Haar verzorgingsstaatarrangementen zijn centralistisch in vergelijking met andere Europese landen waardoor de bewegingsruimte voor Nederlandse steden in het voeren van een 'afwijkend' arbeidsmarktbeleid relatief gering is.

Binnen Nederland zijn Amsterdam en Rotterdam ideale steden voor een analyse van de effecten van migratie op loonniveaus. Amsterdam staat immers bekend om zijn clustering van geavanceerde dienstverlening, vooral op het vlak van financiële diensten. In tal van empirische studies eindigt Amsterdam wereldwijd steevast rond de tiende plaats als het gaat om het niveau en de interconnectiviteit van haar geavanceerde producentendiensten (zie o.a.: Alderson en Beckfield 2004; Beaverstock et al. 1999; Neal 2008; Sassen 2006; 2007; Taylor 2002; 2004; Taylor en Aranya 2008). Rotterdam heeft daarentegen nog een sterk industrieel karakter, vooral gerelateerd aan de bedrijvigheid in de haven.

Figuur 2 en 3 tonen de werkgelegenheid in de private sector van respectievelijk Amsterdam en Rotterdam en laten het verschil tussen beide steden duidelijk zien. De geavanceerde producentendiensten omvatten bijna de helft van de totale werkgelegenheid (49 procent) in Amsterdam en de dienstensector in totaal omvat meer dan driekwart van de totale werkgelegenheid (77 procent).

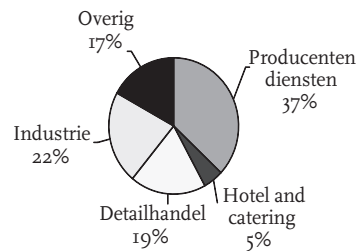
Slechts twaalf procent van de Amsterdammers vindt emplooi in de industrie, terwijl dat in Rotterdam bijna het dubbele is: 22 procent. Iets meer dan eenderde (37 procent) werkt daar in de geavanceerde producentendiensten, en 61 procent in de totale dienstverlening. De arbeidsmarkt van Amsterdam komt kortom overeen met het type dat veel werkgelegenheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt biedt waardoor concurrentie tussen migranten en gevestigden gematigd of afwezig is. In Rotterdam wordt de arbeidsmarkt daarentegen gekenmerkt door de afname van banen in dat arbeidsmarktsegment (vgl. Burgers en Van der Waal 2007; Van der Waal en Burgers 2010).

Figuur 2 Werkgelegenheid naar sector in Amsterdam

Bron: CBS.

Figuur 3 Werkgelegenheid naar sector in Rotterdam

Bron: CBS.

Dat het hier niet alleen om een theoretisch onderbouwde verwachting blijft, blijkt uit tabel 1 waarin de werkloosheidscijfers van de grootste etnische groepen in Amsterdam en Rotterdam zijn uitgesplitst naar opleidingsniveau.⁴ Hieruit komt duidelijk naar voren dat de concurrentie tussen migranten en autochtonen zich vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt in Rotterdam voordoet. Ongeacht etnische groep is het werkloosheidscijfer voor mensen met een Hbo-opleiding of hoger ver beneden het niveau dat louter op basis van frictiewerkloosheid kan worden verwacht – zelfs bij de 2,5 procent voor autochtonen in Amsterdam. Tussen mensen met een hoge opleiding, ongeacht de etnische groep waartoe men behoort, bestaat er op beide stedelijke arbeidsmarkten dus geen noemenswaardige concurrentie. Bij de lager opgeleiden is dat beeld echter heel anders, en geheel conform de verwachtingen die hieromtrent boven zijn geformuleerd.

In Rotterdam, waar we op grond van haar industriële karakter niet voldoende banen verwachten voor migranten en lager opgeleide autochtonen, zien wij dat er inderdaad een ‘wachtrij’ van migranten bestaat voor de banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt: de werkloosheid onder de grootste migrantengroepen is tot tweeënhalve keer zo hoog als onder laag opgeleide autochtonen. Anders gezegd: in Rotterdam is er concurrentie tussen autochtonen en allochtonen om banen, een situatie waarin verwacht kan worden dat

immigratie zal leiden tot neerwaartse loondruk bij autochtonen. Amsterdam kent daarentegen amper tot geen concurrentie in dit opzicht daar de verschillen in werkloosheidscijfers tussen autochtonen en allochtonen veel kleiner en soms zelfs te verwaarlozen zijn.

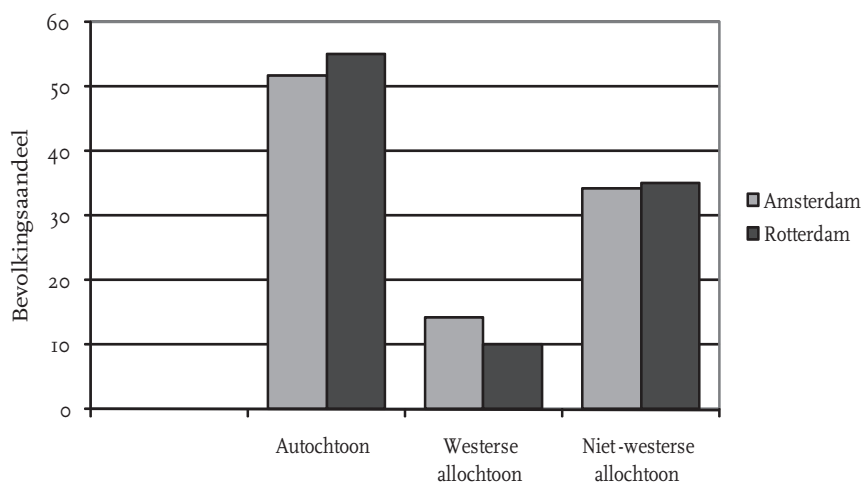
Tabel 1 Werkloosheidspercentages per etnische groep uitgesplitst naar opleidingsniveau voor Amsterdam en Rotterdam (2005)

	Totaal		hbo of hoger	
	Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam
Autochtoon	7,3	6,7	2,6	1,0
Antillianen	8,1	15,8	0,5	0,4
Surinamers	7,2	10,8	0,6	0,7
Marokkanen	8,9	14,5	0,5	0,7
Turken	10,0	15,3	0,5	0,7

Bron: CWI (Centrum voor Werk en Inkomen).

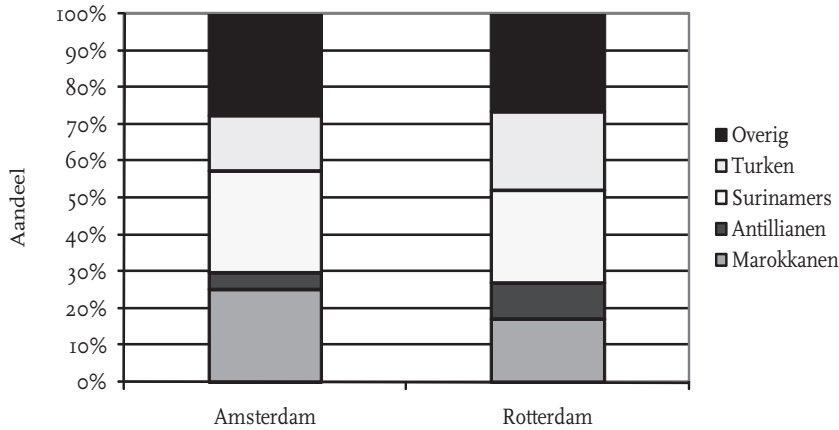
Ondanks de grote verschillen in de stedelijke economische structuur en de daarmee gepaard gaande werkloosheidscijfers vertoont het aandeel en het karakter van de migrantenpopulatie in beide steden sterke overeenkomsten, zeker waar het de migranten uit niet geavanceerde economieën betreft (figuur 4). Ook de grootste etnische groepen zijn redelijk gelijk verdeeld in Amsterdam en Rotterdam (figuur 5). Dat is om twee redenen een ideale omstandigheid voor de onderhavige analyse.

Figuur 4 Bevolkingsaandeel naar afkomst in Amsterdam en Rotterdam

Bron: CBS.

Figuur 5 De vier grootste immigrantengroepen als aandeel van de niet-westerse allochtonen in Amsterdam en Rotterdam

Bron: CBS.

Ten eerste omdat het gaat om de steden die in Nederland het hoogste aandeel migranten in hun bevolking hebben, waardoor als er al ergens 'robuuste patronen' zijn, die dan hier gevonden zouden moeten worden. Ten tweede, omdat volgens de dominante onderzoekspraktijk naar de invloed van immigratie op de lonen van de gevestigde bevolking, waarbij concurrentie van migranten wordt gelijk gesteld aan het aandeel migranten, de neerwaartse loondruk in beide steden ongeveer gelijk zou moeten zijn. Op grond van het verschillende karakter van beide grootstedelijke economieën kan echter worden verwacht dat het effect slechts zal optreden in Rotterdam: vanwege het hoofdzakelijk industriële karakter van haar stedelijke economie, waar laaggeschoolde banen verdwijnen, zal zich daar concurrentie tussen migranten en autochtonen voordoen aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

De hoofdhypothese dat slechts in een archetypische industriële stad neerwaartse loondruk door immigratie optreedt kan nu verder worden gespecificeerd. Alleen in Rotterdam zal neerwaartse loondruk optreden door immigratie (hypothese 1) omdat vooral daar concurrentie plaatsvindt tussen allochtonen en autochtonen op de arbeidsmarkt. Deze neerwaartse loondruk in Rotterdam doet zich dan alleen voor aan de onderkant van de arbeidsmarkt (hypothese 2), omdat alleen daar sprake is van concurrentie zoals uit tabel 1 bleek. Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt van zowel Amsterdam als Rotterdam is er geen neerwaartse loondruk door migratie (hypothese 3), eenvoudigweg omdat zich daar geen concurrentie voordoet tussen autochtonen en allochtonen gezien de lage werkloosheidscijfers van deze categorieën in tabel 1.

Methode, data en operationalisering

Methodologie

In onderzoek naar de invloed van immigratie op lonen worden twee verschillende methoden gebruikt. De eerste gebruikt de verschillen in het *aandeel migranten per gebied*, waarbij, zoals al werd opgemerkt, wordt verwacht dat de neerwaartse loondruk toeneemt naarmate het aandeel migranten in een gebied hoger is. Op basis van deze verwachting zou dus de neerwaartse loondruk door immigratie in Amsterdam ongeveer net zo hoog moeten zijn als in Rotterdam. In dit artikel wordt gebruik gemaakt van de tweede methode: de verschillen in het *aandeel migranten in verschillende arbeidsmarktsectoren*. Er zijn twee substantiële en met elkaar samenhangende redenen waarom deze tweede methode bijzonder geschikt is voor de onderhavige analyse.

De eerste is, dat in Nederland de loononderhandelingen op sectorniveau worden gevoerd en de CAO's per sector worden vastgesteld. De tweede, dat de arbeidsmobiliteit van zowel de migranten als de autochtonen waarmee zij concurreren *tussen* sectoren beperkt is. Beide groepen kunnen vanwege hun beperkte scholing en vaardigheden lang niet overal op de arbeidsmarkt terecht en zeker niet in een stad als Rotterdam met maar beperkte economische mogelijkheden voor laaggeschoolden. Deze combinatie van de sectorspecifieke CAO's en de beperkte mobiliteit van laaggeschoolden tussen sectoren brengt met zich mee dat de loondruk die ontstaat door migratie op de stedelijke arbeidsmarkt het beste kan worden gemeten op sectorniveau. Dáár vindt de concurrentie tussen autochtonen en allochtonen om banen daadwerkelijk plaats, met als gevolg dat dit dan ook in het resultaat van de onderhandelingen over de CAO's voelbaar zou moeten zijn. De hoogte van het loon zoals in de CAO wordt vastgelegd, weerspiegelt immers de machtsverhoudingen tussen werkgevers en werknemers. Als het potentiële arbeidsaanbod voor een sector toeneemt door immigratie, verliezen werknemers daar naar verwachting aan onderhandelingskracht en zullen de lonen dalen. Nogmaals: niet het blote aandeel migranten in de bevolking is bepalend voor de druk op de lonen van autochtonen, maar de mate waarin er op de arbeidsmarkt daadwerkelijk concurrentie bestaat tussen migranten en autochtonen. Een grotere spreiding van mogelijkheden aan de onderkant van de arbeidsmarkt, zoals in Amsterdam, leidt vermoedelijk tot minder loondruk dan in het geval van Rotterdam. In Rotterdam zijn immers allochtonen en laag opgeleide autochtonen veel meer aangewezen op een beperkt aantal sectoren waardoor daar de lonen worden gedrukt door immigratie.

Data en variabelen⁵

Er zijn twee databestanden gebruikt om de benodigde variabelen samen te stellen: de Enquête Beroepsbevolking (EBB) en de Enquête Werkgelegenheid en Lonen (EWL). De EWL is louter gebruikt voor de lonen van de respondenten in het EBB, dat verder alle overige benodigde data bevat. Omdat slechts twee grootstedelijke gebieden worden onderzocht terwijl de datasets representatief voor heel Nederland zijn, zijn de jaargangen van 2000 en 2005 bij elkaar geteld om aan een voldoende aantal respondenten te komen.

Loon – de afhankelijke variabele is gemaakt door het bruto maandloon te delen door het aantal uren per maand. Hiervan is vervolgens de logaritme berekend om zo dicht mogelijk bij de operationalisering van Zorlu en Hartog te blijven (2005), de enige studie naar de invloed van immigratie op lonen die in Nederland is uitgevoerd. Zo wordt de kans verhoogd dat als mijn bevindingen afwijken van die van Zorlu en Hartog, dit ook daadwerkelijk het gevolg is van de contextualisering van de substitutietheorie en niet van verschillen in operationalisering.

Stadsdummy – Om te onderzoeken of de invloed van immigratie op de lonen van autochtonen verschilt per stad, wordt een stadsdummy gebruikt. Bij de afbakening van de stedelijke arbeidsmarkt is gebruik gemaakt van de COROP-indeling. Deze indeling is gebaseerd op het woon-werk verkeer. Alle werknemers die werken en wonen in Amsterdam zijn als 1 gecodeerd, alle werknemers die werken en wonen in Rotterdam zijn als 2 gecodeerd. Dat louter mensen die zowel werken als wonen in één COROP-gebied zijn opgenomen in de analyse, is omdat anders de consequenties van het type stedelijke economie voor het loongebouw in desbetreffende stad worden overschat. Deze restricties in de data hebben geleid tot een verlies van slechts tien tot vijftien procent respondenten, hetgeen de COROP-indeling als afbakening voor een grootstedelijke arbeidsmarkt extra valideert.

Aandeel migranten – de invloed van immigratie op lonen wordt gemeten door het percentage allochtonen per sector waarbij 52 verschillende sectoren worden onderscheiden. Dit percentage betreft zowel eerste als tweede generatie allochtonen om wederom zo dicht mogelijk bij de studie van Zorlu en Hartog te blijven.

Controle variabelen – er zullen verschillende controlevariabelen worden gebruikt waarvan bekend is dat zij invloed hebben op lonen. *Geslacht*: een dummyvariabele waarin mannen gecodeerd zijn als 1 en vrouwen als 2. *Leeftijd*: leeftijd in jaren. *Opleiding*: niveau van de hoogst voltooide opleiding, gerangschikt van 1 (lagere school) tot en met 6 (universiteit). *Dienstverband*: het aantal jaren dat de respondent werkt bij zijn of haar werkgever. *Jaar*: respondenten uit het databestand van 2000 zijn gecodeerd als 1, respondenten uit het databestand van 2005 zijn gecodeerd als 2.

De invloed van immigratie op lonen in Amsterdam en Rotterdam onderzocht en vergeleken

Aangezien het om een onderzoek met variabelen op verschillende aggregatieniveaus gaat, moeten er multilevel analyses worden uitgevoerd. Om dit artikel zo toegankelijk mogelijk te maken is er voor gekozen slechts de meest relevante bevindingen in deze paragraaf op te nemen. In de bijlage zijn alle relevante tabellen opgenomen, voorzien van een stapsgewijze analyse om de controleerbaarheid van de bevindingen te waarborgen. In tabel 2 zijn alle relevante gegevens voor de hypothesen 1 tot en met 3 opgenomen. De eerste kolom toont de invloed van immigratie op de lonen van autochtonen als Amsterdam en Rotterdam als één economie worden beschouwd. De derde en vijfde kolom tonen respectievelijk de invloed van immigratie op de lonen in Amsterdam en Rotterdam afzonderlijk.

Tabel 2 De invloed van allochtonen op de lonen van autochtonen (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes, schattingsmethode: maximum likelihood)

	Totaal		Amsterdam		Rotterdam	
	β	Std. fout	β	Std. fout	β	Std. fout
<i>Lonen autochtonen totaal</i>						
Aandeel migranten	-0,057*	(0,026)	-0,026	(0,026)	-0,100***	(0,025)
Aandeel migranten X stadsdummy	-0,133**	(0,042)				
<i>Lonen laag opgeleide autochtonen</i>						
Aandeel migranten	-0,071**	(0,024)	-0,032	(0,031)	-0,106***	(0,028)
Aandeel migranten X stadsdummy	-0,140*	(0,056)				
<i>Lonen hoog opgeleide autochtonen</i>						
Aandeel migranten	-0,044	(0,025)				
Aandeel migranten X stadsdummy	-0,100	(0,065)				

Bron: EWL 2005 en 2005; EBB 2000 en 2005.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

In de eerste twee rijen staan de bevindingen met betrekking tot de invloed van immigratie op de lonen van autochtonen ongeacht hun opleidingsniveau. Er blijkt een klein negatief effect te zijn als Amsterdam en Rotterdam samen als één economie worden beschouwd. Het interactie-effect van het *aandeel migranten* met *stadsdummy* is significant en negatief, wat er op duidt dat dit effect veel sterker is in Rotterdam dan in Amsterdam. De mate van dit verschil wordt duidelijk uit de derde en de vijfde kolom, waaruit blijkt dat de neerwaartse druk op de lonen van autochtonen door immigratie volledig kan

worden toegeschreven aan Rotterdam. Ondanks een vergelijkbaar aandeel allochtonen in de populaties van deze steden, blijkt migratie slechts negatieve gevolgen te hebben voor de lonen van autochtonen in Rotterdam – een bevestiging van hypothese 1. Zoals verwacht, bestaat er louter neerwaartse loondruk door immigratie op de lonen van stedelingen in een stad met een sterk industrieel karakter, terwijl stedelingen in een hoog ontwikkelde post-industriële economie hiervan gevrijwaard blijven.

In de tweede paar rijen zijn de bevindingen opgenomen van de analyses naar de invloed van immigratie op de lonen van laag opgeleide autochtonen. Het betreft autochtonen met minder dan een hbo-opleiding, ofwel de categorie waarvan in tabel 1 was gebleken dat zij werkelijk concurreren met allochtonen op de arbeidsmarkt. Hier is hetzelfde patroon zichtbaar als bij de analyses in de rijen erboven, alleen sterker. Omdat de concurrentie tussen allochtonen en autochtonen met name plaatsvindt aan de onderkant van de stedelijke arbeidsmarkt, is het effect zoals verwacht sterker dan de druk op de lonen van alle autochtonen bij elkaar. Omdat de concurrentie tussen allochtonen en autochtonen in industrieel Rotterdam sterker is dan in postindustriële Amsterdam, kan het effect volgens verwachting volledig worden toegeschreven aan de druk op de lonen van autochtonen in Rotterdam (kolom 5); daarmee wordt ook hypothese 2 bevestigd.

Wat nog rest is het antwoord op de vraag of er zowel in Rotterdam als Amsterdam geen neerwaartse druk op de lonen is van hoog opgeleide autochtonen (hbo en hoger) omdat daar geen noemenswaardige concurrentie plaatsvindt tussen allochtonen en autochtonen (vgl. tabel 1). De laatste paar rijen in tabel 2 tonen dat dit inderdaad niet het geval is: geen enkel effect is significant, waarmee hypothese 3 wordt bevestigd.

Conclusies en debat

In dit artikel ging de aandacht uit naar de invloed van immigratie op de lonen van gevestigden. Zoals verwacht blijkt een analyse op het niveau van grootstedelijke arbeidsmarkten de empirische problemen en daarmee samenhangende theoretische stagnatie die kenmerkend zijn voor de studies op nationaal niveau te omzeilen. Op stedelijk niveau zijn er robuuste patronen als het gaat om de relatie tussen migratie en loonniveau. Deze patronen kunnen worden geïnterpreteerd in het licht van de specifieke lokale economische situatie, meer in het bijzonder het aandeel van de dienstensector in de stedelijke economie. Op nationaal niveau is het daarentegen tot nu toe niet mogelijk gebleken om verschillen in bevindingen te interpreteren. Dat komt door twee met elkaar samenhangende problemen.

Ten eerste wordt de zwakte van de gevonden invloed van immigratie op lonen vaak toegeschreven aan de gebruikte methode:

'As the evidence has accumulated over the past two decades that local labour market outcomes are only weakly correlated with immigrant densities, some analysts have argued that the cross-city research design is inherently compromised by intercity mobility of people, goods, and services. Underlying this argument is the belief that labor market competition posed by immigration *has* to affect native opportunities, so if we don't find an impact, the research design *must* be flawed' (Card 2005: 25).

De analyse in dit artikel heeft duidelijk gemaakt dat het probleem van de gebruikelijke analyses van de relatie tussen immigratie en loonniveau echter niet zozeer zit in een te complexe sociale werkelijkheid zoals in het citaat van Card wordt gesuggereerd, maar veeleer in een onjuiste theoretische veronderstelling en een daaruit voortvloeiende gebrekkige operationalisering. Het gebruikelijke onderzoek gaat er vanuit dat de concurrentie tussen immigranten en gevestigden simpelweg kan worden gemeten met het aandeel migranten in de bevolking van een gebied. Maar als dat zo zou zijn zou de neerwaartse druk op de lonen van laag opgeleide autochtonen in Rotterdam even hoog moet zijn als in Amsterdam. Dat bleek echter niet het geval, en dat komt omdat het aantal immigranten in een lokale bevolking niets zegt over de mate waarin zij concurreren met de gevestigde bevolking op de arbeidsmarkt. Het is daarom niet zo verwonderlijk dat op basis van de gangbare onderzoekspraktijk weinig tot geen effecten worden aangetroffen, laat staan een interpretatie kan worden gegeven van de gevonden verschillen.

Het tweede probleem is dat de substitutiethese – de stelling dat een toename van het aantal migranten leidt tot een dalend loonniveau of zelfs baanverlies voor de gevestigde bevolking – wordt toegepast op het verkeerde ruimtelijke schaalniveau. Als de substitutiethese wordt gecontextualiseerd naar grootstedelijke economieën, kan concurrentie tussen migranten en gevestigden op de arbeidsmarkt daadwerkelijk worden gemeten en geïnterpreteerd. Dit is ingegeven door een idee uit de stadsstudies waar vaak wordt beweerd dat de mate waarin een stedelijke economie succesvol is de in de overgang van een industriële naar een post-industriële economie bepaalt in hoeverre de arbeidsmarkt emplooi kan bieden aan zowel lager opgeleide gevestigden als aan migranten (Van der Waal en Burgers 2008). De mate van concurrentie wordt dan niet bepaald door het aandeel migranten in een stad, maar door de stedelijke economische kansenstructuur. De uitkomsten van de analyse op stadsniveau laten dit overduidelijk zien: alleen in een stad als Rotterdam waar de groei van de dienstensector niet voldoende compenseert voor de banen die in de industrie verloren zijn gegaan blijkt de substitutiethese houdbaar. Daar bleek inderdaad aan de onderkant van de arbeidsmarkt sprake te zijn van concurrentie tussen allochtonen en autochtonen, waardoor de laatsten een neerwaartse loondruk ondervinden door immigratie.

De bevinding van Zorlu en Hartog (2005) dat immigratie leidt tot neerwaartse loondruk op de lonen van laag opgeleide autochtonen in Nederland als geheel, waarbij concurrentie tussen migranten en autochtonen was gemeten als het aandeel allochtonen per gemeente, kan daarom worden aangescherpt. Deze neerwaartse loondruk ontstaat louter als migranten zich vestigen in steden waar een sterk ontwikkelde dienstensector ontbreekt. Daarmee blijkt immigratie, ofwel mondialisering van arbeid (cf. Alderson en Nielsen 2002; Nollmann 2006; Sassen 1998), dezelfde te treffen als mondialisering van kapitaal: de lager opgeleiden in steden met een relatief sterk industrieel karakter, ofwel steden waar door internationale concurrentie veel banen voor laaggeschoolden verloren gaan (vgl. Burgers en Van der Waal 2007; Van der Waal en Burgers 2010).

Noten

1 De auteur dankt de deelnemers aan de paperbesprekingen van de Rotterdamse *LOBOCOP* groep, de twee anonieme referenten, en de redactie van *Sociologie* voor hun waardevolle commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 Zie voor een fraaie verzameling: <http://www.tigerdroppings.com/rant/MessageTopic.asp?p=4790637&Pg=1>

3 Voor zover ik weet is er slechts één studie naar de invloed van immigratie op lonen in één stad (Card 1990), en drie waarin steden met elkaar worden vergeleken (Bean et al. 1988; Card 2001; Card 2005). Deze studies verschenen in economische tijdschriften, en hadden geen van alle tot doel om de substitutietheorie te contextualiseren naar stedelijke economie. De keuze voor steden was louter ingegeven door het feit dat immigranten aankomen, en zich met name vestigen, in steden.

4 In dit artikel wordt gebruik gemaakt van het begrippenpaar allochtoon / autochtoon om migranten en gevestigden aan te duiden. De categorie allochtoon omvat ook tweede generatie allochtonen die strikt genomen uiteraard geen migrant zijn – zij zijn immers in Nederland geboren. Dat toch is gekozen voor dit begrippenpaar komt omdat dit artikel daarmee aansluit bij de enige studie naar de houdbaarheid van de substitutietheorie in Nederland van Zorlu en Hartog (2005). Hierdoor is de kans dat gevonden verschillen tussen dit artikel en de studie van Zorlu en Hartog daadwerkelijk voortkomen uit de onderzoeksopzet voor de contextualisering van de substitutietheorie, en niet door verschillen in operationalisering, het grootst.

5 Alle variabelen in de analyses zijn gestandaardiseerd.

Literatuur

- Alderson, A.S. en J. Beckfield (2004) Power and Position in the World City System. *American Journal of Sociology* 109 (4) 811-51.
- Alderson, A.S. en F.O. Nielsen (2002) Globalization and the Great U-Turn: Income Inequality Trends in 16 OECD Countries. *American Journal of Sociology* 107, 1244-1300.
- Bean, F.D., B.L. Lowell en L.J. Taylor (1988) Undocumented Mexican Immigrants and the Earnings of Other Workers in the United States. *Demography* 25 (1) 35-52.

- Beaverstock, J.V., M. Hoyler, K. Pain en P.J. Taylor (1999) A Roster of World Cities. *Cities* 16, 445-58.
- Benton-Short, L., Price, M.D. en S. Friedman (2005) Globalization from Below: The Ranking of Global Immigrant Cities. *International Journal of Urban and Regional Research* 29 (4) 945-959.
- Brenner, N. en R. Keil (red.) (2006) *The Global Cities Reader*. Routledge: Oxon / New York.
- Burgers, J. en S. Musterd (2001) Global and Local Determinants of Social Exclusion; Amsterdam versus Rotterdam. In: H.T. Andersen en R. Van Kempen (red.) *Governing European Cities: Social Fragmentation, Social Exclusion and Urban Governance*. Ashgate: Aldershot.
- Burgers, J., en J. van der Waal (2007) Het 'global city'-debat over sociale ongelijkheid ont-
rafeld. Een analyse van loonverschillen op bedrijfsniveau in Amsterdam en Rotterdam. *Sociologie* 3 (4) 427-448.
- Burgers, J., en J. van der Waal (2008) Globalizing Urban Economies and Social Inequality: an Empirical Assessment: The Case of Amsterdam and Rotterdam. In: P. Ache, H.T. Andersen, T. Maloutas, M. Raco en T. Taşan-Kok (red.) *Cities Between Competitiveness and Cohesion: Discourses, Realities and Implementation*. Milton Keynes: Springer.
- Card, D. (1990) The Impact of the Mariel Boatlift on the Miami Labor Market. *Industrial and Labor Relations Review* 4 (2) 245-57.
- Card, D. (2001) Immigrant Inflows, Native Outflows, and the Local Labor Market Impacts of Higher Immigration. *Journal of Labor Economics* 19 (1) 22-64.
- Card, D. (2005) *Is the New Immigration Really so Bad?* NBER working paper no. 11547. National Bureau of Economic Research: Cambridge.
- Cheshire, P. (1990) Explaining the Recent Performance of the European Community's Major Urban Regions. *Urban Studies* 27 (3) 311-333.
- Dangschat, J.S. (1994) Concentration of Poverty in the Landscapes of 'Boomtown' Hamburg: The Creation of a New Urban Underclass. *Urban Studies* 31 (7) 133-147.
- Davies, H.W.E. (1989) The Netherlands. In: H.W.E. Davies e.a. (red.) *Planning Control in Western Europe*. London: HMSO.
- Dogan, M. (2004) Four Hundred Giant Cities Atop the World. *International Social Science Journal* 56 (181) 347-60.
- Friedmann, J. (1986) The World City Hypothesis. *Development and Change* 17 (1) 69-83.
- Fujita, M., P. Krugman en A.J. Venables (1999) *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*. The MIT Press, Cambridge / Londen.
- Gorter, C., P. Nijkamp en J. Poot (red.) (1998) *Crossing Borders: Regional and Urban Perspectives on International Migration*. Ashgate Publishing Ltd, Aldershot.
- Kasarda, J.D. en J. Friedrichs (1986) Economic Transformation, Minorities, and Urban Demographic-Employment Mismatch in the u.s. and West Germany. In: H.J. Ewers, J.B. Goddard en H. Matzerath (red.) *The Future of the Metropolis. Berlin, London, Paris, New York Economic Aspects*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Light, I. (2004) Immigration and Ethnic Economies in Giant Cities. *International Social Science Journal* 56 (181) 385-98.
- Longhi, S., P. Nijkamp en J. Poot (2005) A Meta-Analytic Assessment of the Effect of Immigration on Wages. *Journal of Economic Surveys* 19 (3) 451-77.
- McCall, L. (2001) *Complex Inequality, Gender, Class, and Race in the New Economy*. New York: Routledge.
- Massey, D. (1984) *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*. Londen: Macmillan.
- Meijer, M. (1993) Growth and Decline of European Cities: Changing Positions of Cities in Europe. *Urban Studies* 30 (6) 981-990.

- Musterd, S., W. Ostendorf en M. Breebaart (1998) *Multi-Ethnic Metropolis: Patterns and Policies*. Dordrecht: Kluwer.
- Neal, Z. (2008) The Duality of World Cities and Firms: Comparing Networks, Hierarchies, and Inequalities in the Global Economy. *Global Networks* 8 (1) 94-115.
- Newman, P. and A. Thornley (1996) *Urban planning in Europe: International Competition, National Systems and Planning Projects*. Londen / New York: Routledge.
- Nollmann, G. (2006) Erhöht Globalisierung die Ungleichheit der Einkommen? *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 58 (4) 638-59.
- O'Connor, A., C. Tilly en L.D. Bobo (red.) (2001) *Urban Inequality: Evidence from Four Cities*. New York: Russel Sage Foundation.
- Olzak, S. (1992) *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Parkinson, M., B. Foley en D. Judd (red.) (1988) *Regenerating the Cities*. Manchester: Manchester University Press.
- Preteceille, E. en L.C. Ribeiro (1999) Trends of Social Segregation in Unequal Global Cities – Paris and Rio de Janeiro in the 80s. *Revista Latinoamericana de Estudios Urbano Regionales* 76, 79-104.
- Sassen, S. (1991) *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (1998) *Globalization and Its Discontents*. New York: The New York Press.
- Sassen, S. (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo* (2e ed.). Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2006) *Cities in a World Economy* (3e ed.). Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2007) *A Sociology of Globalization*. New York: W.W. Norton & Company.
- Scott, A.J. en M. Storper (1986) *Production, Work, Territory: the Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*. Londen: Allen en Unwin Publishers.
- Silver, H. (1993) National Conceptions of the New Urban Poverty: Social Structural Change in Britain, France and the United States. *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (3) 336-54.
- Taylor, P.J. (2004) *World City Network: A Global Urban Analysis*. Londen/New York: Routledge.
- Taylor, P.J. (2002) Amsterdam In a World City Network. Retrieved 23-10-2007, from <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rm1.pdf>.
- Taylor, P.J. en R. Aranya (2008) A Global 'Urban Roller Coaster'? Connectivity Changes in the World City Network, 2000-2004. *Regional Studies* 42 (1) 1-16.
- Van der Waal, J. en J. Burgers (2008) *Ethnic Competition and Conflict in the Post-Industrial Economy: A Comparative Analysis of Dutch Cities*. Paper op 18-12-2008 gepresenteerd op de ISA RC21 conferentie *Landscapes of Global Urbanism: Power, Marginality, and Creativity* in Tokio, Japan.
- Van der Waal, J. en J. Burgers (2010) Unravelling The Global City Debate on Social Inequality: A Firm Level Analysis of Wage Inequality in Amsterdam and Rotterdam. *Urban Studies* 47 (2) in druk.
- Wilson, W.J. (1987) *The Truly Disadvantaged; The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1996) *When Work Dissapears: The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.
- Wilson, W.J. (1999) When Work Dissapears: New Implications for Race and Urban Poverty in the Global Economy. *Ethnic and Racial Studies* 22 (3) 479-99.
- Zorlu, A. en J. Hartog (2005) The Effect of Immigration on Wages in Three European Countries. *Journal of population economics* 18, 113-51.

Bijlage

Tabel 3 omvat de analyse naar de invloed van allochtonen op de lonen van autochtonen in Amsterdam en Rotterdam bij elkaar – ofwel de analyses waarvan de relevante coëfficiënten in de eerste rijen van de eerste kolom in tabel 2 in de tekst staan. Bij een multilevelanalyse moet eerst worden gecontroleerd of er überhaupt sprake is van een multilevelstructuur in de data, in dit concrete geval: of de lonen niet alleen worden bepaald door eigenschappen op individueel niveau zoals geslacht en leeftijd, maar ook door eigenschappen op sectorniveau zoals het aandeel allochtonen. Dit wordt gedaan met het nulmodel. Daaruit blijkt er inderdaad sprake te zijn van een multilevelstructuur: 86 procent ($0.6989 / (0.6989 + 0.1140)$) van de variantie in lonen wordt verklaard door eigenschappen op individueel niveau, en 14 procent ($0.1140 / (0.6989 + 0.1140)$) op sectorniveau. Vraag is of het aandeel allochtonen deze variantie op sectorniveau kan verklaren.

In model 1 zijn de variabelen *stadsdummy*, *jaar*, *geslacht*, *leeftijd*, *opleiding* en *dienstverband* ingebracht. Bij het gebruik van vrijheidsgraden (in dit geval zes want er zijn zes variabelen ingebracht in het model) moet worden gecontroleerd of dit een significante verbetering van het model oplevert, getoetst aan een chi-square verdeling. Dat blijkt nu het geval, want de deviantie daalt met 4346,87 (11860,066 – 7513,196) Dat is meer dan voldoende aangezien voor zes vrijheidsgraden een daling van 11,07 reeds een significante verbetering van het model betekent op 5 procentniveau.

Zowel de variantie op sector- als individueel niveau dalen aanzienlijk. De significante controlevariabelen verklaren 59,9 procent ($(0.6989 - 0.2801) / 0.6989$) van de variantie in lonen op individueel niveau, en 68,9 procent ($(0.1140 - 0.0354) / 0.1140$) van de variantie op sectorniveau. Op individueel niveau komt dit omdat mannen, ouderen, hoger opgeleiden en mensen met een langer dienstverband meer verdienen dan hun respectievelijke tegenhangers: vrouwen, jongeren, lager opgeleiden en mensen die nog niet zo lang in dienst zijn. Dit verklaart een aanzienlijk deel van de verschillen in loon tussen mensen. Dat ook op sectorniveau de variantie daalt komt omdat mannen/vrouwen, ouderen/jongeren, hoger opgeleiden/lager opgeleiden en mensen met een lang/kort dienstverband nu eenmaal niet gelijkelijk zijn verdeeld over arbeidsmarktsectoren.

In model 2 is een vrijheidsgraad gebruikt door het inbrengen van *aandeel migranten*. Dit blijkt een significante verbetering te zijn (de afname in deviantie), en de de coëfficiënt is negatief zoals verwacht; naarmate er meer allochtonen werken in een sector, liggen daar de lonen van de autochtonen lager. De variantie op sectorniveau daalt met 23,5 procent ($(0.0354 - 0.0271) / 0.0354$), anders gesteld: 23,5 procent van het verschil in lonen van autochtonen tussen sectoren kan worden verklaard door het aandeel allochtonen per sector.

Tabel 3 De lonen van autochtonen in Amsterdam en Rotterdam verklaard door het aandeel allochtonen in een sector (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes. Schattingsmethode: maximum likelihood. N = 4.752 verdeeld over 52 sectoren)

	Nul model		Model 1		Model 2		Model 3	
	β	Std.fout	β	Std.fout	β	Std.fout	β	Std.fout
Constante	0,216 ^{***}	(0,056)	0,120 ^{**}	(0,032)	0,111 ^{**}	(0,029)	0,111 ^{**}	(0,029)
Stadsdummy			-0,007	(0,358)	-0,007	(0,368)	0,087 ^{**}	(0,031)
Aandeel migranten					-0,057 [*]	(0,022)	0,030	(0,036)
Aandeel migranten X Stadsdummy							-0,133 ^{**}	(0,042)
Controle variabelen								
Jaar			0,535 ^{***}	(0,008)	0,535 ^{***}	(0,008)	0,536 ^{***}	(0,008)
Geslacht			-0,119 ^{***}	(0,009)	-0,119 ^{***}	(0,009)	-0,119 ^{***}	(0,009)
Leeftijd			0,227 ^{***}	(0,011)	0,227 ^{***}	(0,011)	0,227 ^{***}	(0,011)
Opleiding			0,368 ^{***}	(0,009)	0,367 ^{***}	(0,009)	0,367 ^{***}	(0,009)
Dienstverband			0,077 ^{***}	(0,009)	0,077 ^{***}	(0,009)	0,077 ^{***}	(0,009)
Variantie sectorniveau	0,1140 ^{***}	(0,029)	0,0354 ^{***}	(0,010)	0,0271 ^{**}	(0,008)	0,0265 ^{**}	(0,006)
Variantie individueel niveau	0,6989 ^{***}	(0,014)	0,2801 ^{***}	(0,006)	0,2801 ^{***}	(0,006)	0,2798 ^{***}	(0,006)
Deviantie	11860,066		7513,196		7507,548		7497,735	

Bron: EWL 2005 en 2005*, EBB 2000 en 2005.

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Om te onderzoeken of dat deze neerwaartse loondruk op de lonen van autochtonen door immigratie sterker is in Rotterdam dan in Amsterdam (hypothese 1), is in model 3 een interactie-effect van *aandeel migranten* met *stadsdummy* ingebracht. Model 3 blijkt een significante verbetering van model 2, en het interactie-effect is negatief: de neerwaartse loondruk is inderdaad groter in Rotterdam dan in Amsterdam, waarmee hypothese 1 is bevestigd. Om het exacte verschil inzichtelijk te maken is vervolgens voor Amsterdam en Rotterdam apart onderzocht hoe groot dit effect is. In tabel 4 is daartoe voor elke stad een aparte analyse opgenomen, met hetzelfde karakter als model 2 in tabel 3.

Het aandeel migranten blijkt in Amsterdam geen enkele invloed te hebben op de lonen van autochtonen, getuige de niet significante coëfficiënt. De zojuist gevonden neerwaartse loondruk door immigratie kan volledig worden toegeschreven aan Rotterdam: de coëfficiënt is daar wel significant en logischerwijs ongeveer twee keer zo sterk als het effect van in Amsterdam en Rotterdam bij elkaar in tabel 3.

Tabel 4 De lonen van autochtonen in respectievelijk Amsterdam en Rotterdam verklaard door het aandeel allochtonen in een sector (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes. Schattingsmethode: maximum likelihood. Amsterdam: N = 1,946 verdeeld over 52 sectoren; Rotterdam: N = 2,798 verdeeld over 52 sectoren)

	Amsterdam		Rotterdam	
	β	Std. fout	β	Std. fout
Constante	0,102**	(0,032)	0,102**	(0,032)
Aandeel migranten	-0,026	(0,026)	-0,100***	(0,025)
<i>Controle variabelen</i>				
Jaar	0,510***	(0,013)	0,554***	(0,010)
Geslacht	-0,118***	(0,013)	-0,115***	(0,011)
Leeftijd	0,242***	(0,017)	0,218***	(0,013)
Opleiding	0,352***	(0,014)	0,382***	(0,011)
Dienstverband	0,059***	(0,015)	0,090***	(0,011)
Variantie sectorniveau	0,0226**	(0,008)	0,0279**	(0,009)
Variantie individueel niveau	0,3032***	(0,010)	0,2623***	(0,007)
Deviantie	3244,196		4260,216	

Bron: EWL 2005 en 2005; EBB 2000 en 2005,

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tabel 5 De lonen van autochtonen met minder dan een hbo-opleiding in Amsterdam en Rotterdam verklaard door het aandeel allochtonen in een sector (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes. Schattingsmethode: maximum likelihood. N = 2.859 verdeeld over 52 sectoren)

	Nul model		Model 1		Model 2		Model 3	
	β	Std. fout	β	Std. fout	β	Std. fout	β	Std. fout
Constante	0,030	(0,054)	-0,001	(0,036)	-0,010	(0,032)	-0,008	(0,032)
Stadsdummy			-0,016	(0,010)	-0,016	(0,010)	0,087*	(0,042)
Aandeel migranten					0,071**	(0,024)	0,025	(0,045)
Aandeel migranten X Stadsdummy							-0,140*	(0,056)
<i>Control variablen</i>								
Jaar			0,544***	(0,010)	0,543***	(0,010)	0,543***	(0,010)
Geslacht			-0,109***	(0,011)	-0,109***	(0,011)	-0,109***	(0,011)
Leeftijd			0,187***	(0,013)	0,187***	(0,013)	0,187***	(0,013)
Opleiding			0,223***	(0,014)	0,223***	(0,014)	0,223***	(0,014)
Dienstverband			0,108***	(0,011)	0,108***	(0,011)	0,108***	(0,011)
Variantie sectorniveau	0,0981***	(0,027)	0,0379***	(0,011)	0,0287**	(0,008)	0,0279**	(0,008)
Variantie individueel niveau	0,6323***	(0,017)	0,2716***	(0,007)	0,2717***	(0,007)	0,2712***	(0,007)
Deviantie	6882,559		4462,903		4455,525		4449,304	

Bron: FWL 2005 en 2005; EBB 2000 en 2005.

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Tabel 5 tot en met 7 hebben dezelfde logica als tabel 3 en 4. Tabel 5 en 6 omvatten de bevindingen van de invloed van immigratie op de lonen van autochtonen met minder dan een hbo-opleiding, tabel 7 voor de autochtonen met een hbo-opleiding of meer. Voor deze laatste categorie is geen analyse per stad uitgevoerd omdat reeds uit tabel 7 blijkt dat immigratie geen enkel effect heeft op de lonen van deze autochtonen, zowel in Amsterdam niet als in Rotterdam niet.

Tabel 6 De lonen van autochtonen met minder dan een hbo-opleiding in respectievelijk Amsterdam en Rotterdam verklaard door het aandeel allochtonen in een sector (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes. Schattingsmethode: maximum likelihood. Amsterdam: N = 1,070 verdeeld over 52 sectoren; Rotterdam: N = 1,789 verdeeld over 52 sectoren)

	Amsterdam		Rotterdam	
	β	Std. fout	β	Std. fout
Constante	-0,043	(0,039)	-0,007	(0,036)
Aandeel migranten	-0,032	(0,031)	-0,106***	(0,028)
<i>Controle variabelen</i>				
Jaar	0,522***	(0,016)	0,558***	(0,015)
Geslacht	-0,105***	(0,017)	-0,106***	(0,015)
Leeftijd	0,216***	(0,021)	0,171***	(0,016)
Opleiding	0,184***	(0,024)	0,246***	(0,018)
Dienstverband	0,075***	(0,019)	0,132***	(0,014)
Variantie sectorniveau	0,0276**	(0,010)	0,0314**	(0,011)
Variantie individueel niveau	0,2738***	(0,012)	0,2665***	(0,009)
Deviantie	1689,004		2767,309	

Bron: EWI 2005 en 2005; EBB 2000 en 2005.

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Tabel 7 De lonen van autochtonen met een Hbo-opleiding of hoger in Amsterdam en Rotterdam verklaard door het aandeel allochtonen in een sector (multilevel regressie-analyse, coëfficiënten zijn bèta's, standaardfouten staan tussen haakjes, Schattingsmethode: maximum likelihood. N = 1,885 verdeeld over 52 sectoren)

	Nul model		Model 1		Model 2		Model 3	
	β	Std.fout	β	Std.fout	β	Std.fout	β	Std.fout
Constante	0,609***	(0,044)	0,034	(0,049)	0,023	(0,049)	0,021	(0,049)
Stadsdummy			0,022	(0,012)	0,021	(0,012)	0,088	(0,045)
Aandeel migranten					-0,044	(0,025)	0,017	(0,046)
Aandeel migranten X Stadsdummy							-0,100	(0,065)
<i>Control variablen</i>								
Jaar			0,527***	(0,012)	0,527***	(0,012)	0,528***	(0,012)
Geslacht			-0,118***	(0,013)	-0,118***	(0,013)	-0,118***	(0,013)
Leeftijd			0,295***	(0,018)	0,294***	(0,018)	0,294***	(0,018)
Opleiding			0,542***	(0,036)	0,540***	(0,036)	0,541***	(0,036)
Dienstverband			0,045**	(0,015)	0,045**	(0,015)	0,044**	(0,015)
Variantie sectorniveau	0,0358*	(0,015)	0,0181*	(0,007)	0,0158*	(0,006)	0,0157*	(0,006)
Variantie individueel niveau	0,6387***	(0,021)	0,2647***	(0,009)	0,2646***	(0,009)	0,2643***	(0,009)
Deviantie	4537,292		2880,555		2877,447		2875,082	

Bron: FWL 2005 en 2005; EBB 2000 en 2005.

* p < ,05; ** p < ,01; *** p < ,001

NETTE HELDEN

Besprekingsartikel van Jeffrey Alexander
The Civil Sphere¹

In het besprekingsartikel *Nette Helden* dat is gepubliceerd in de vorige aflevering van *Sociologie* (nummer 4 2008) zijn helaas enige fouten geslopen. De hier afgedrukte tekst is de juiste versie.

Eerst de man, dan de bal. Jeffrey Alexander is de *aspiring alpha male* van de Amerikaanse sociologie, een man vastbesloten op weg naar de top. *The Civil Sphere* wordt dus met kracht in de markt gezet. Het is een vuistdik boek met ronkende citaten op de achterflap: 'Alexander is long recognized as one of the world's foremost intellects' volgens Margaret Somers en het boek is 'a brilliant piece of theorizing' volgens Michael Schudson. Een 'Alexander school of cultural sociology' is in de maak (Emirbayer 2004; Eyerman 2004). In Nederland vindt zijn werk vooralsnog weinig weerklank. Vandaar een kleine uitweiding over de genese van Alexanders werk.

Alexander propageert sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een *strong cultural program*. Dat is er niet op gericht 'de' of 'een' cultuur onder de aandacht te brengen of in ere te herstellen. Het 'sterke programma' veronderstelt dat cultuur min of meer autonoom is, dat je cultuur los kunt zien van sociale structuren als klassenverhoudingen of publieke instituties (Alexander 2004: 1). Het is een door de late Durkheim en door de antropologie gestuurde opvatting van cultuur, waarvan de inhoudelijke inzet is te achterhalen hoe betekenissen de maatschappij ordenen. Cultuur is niet zacht, is niet het product van klassenverhoudingen of de behoefte aan statusverschillen. Cultuur is hard: is zélf de producent van sociale relaties. *Narratives* en *performances* ordenen onze ervaringen, reiken ons suggesties aan wat te doen door ze betekenis te geven, ze overstijgen de structuren. Cultuur is een voertuig voor verandering, niet alleen een gevangenis. Ons gedrag is ingebed in culturele codes, en terwijl we ze gebruiken veranderen we die codes. De cultuursociologie moet daar bovenop zitten, met *thick descriptions* laten zien dat de betekenis van waarden of ideologieën niet van de oppervlakte van het gedrag van mensen of groepen kan worden afgelezen, maar ingebed is in een web van

taal, codes en symbolen. Door diep in te gaan op 'who says what, why and to what effect' kun je wel causaliteit laten zien, hoe cultuur interfereert en wat de gevolgen daarvan zijn (Alexander 2004: 3).

De bestaande sociologie is Alexander ofwel te reductionistisch of te statisch. Hij ontdoet zich van Bourdieu, daar diens idee van habitus naar Alexanders opvatting uiteindelijk niet meer is dan een afspiegeling is van de bestaande klassenstructuur en daarmee culturele uitingen reduceert tot materiële omstandigheden (Alexander 2004, 2006: 40). Hij ontdoet zich van Parsons omdat deze er teveel van uitgaat dat democratie zich evolutionair ontwikkelt en dus noodzakelijk vooruitgang boekt ziet (Alexander 2006: 38). Alexander verlangt naar een eigen theorie die anders dan die van al zijn voorgangers wél gevoelig is voor de kronkelige paden van de vooruitgang, maar toch de idealen van universalisme en democratie overeind houdt. Zijn uitgangspunt daarbij is dat het kwaad van de moderniteit geen anomalie is, maar een product van de zoektocht naar rechtvaardigheid (Alexander 2006: 551).

Juist. En hoe ziet die culturele sociologie er dan uit? Neem het betoog dat Alexander (2004: 90-91) schrijft naar aanleiding van '11 september'.

'We must consider terrorism as a form not only of political but also of symbolic action. Terrorism is a particular kind of political performance. It draws blood – literally and figuratively – making use of its victims vital fluids to throw a striking and awful painting upon the canvas of social life. It aims not only to kill but in and through killing aims to gesture in a dramatic way.'

Maar, zo argumenteert Alexander, de *performance* die Al Qaida voor ogen had met de aanslagen op het *World Trade Centre* mislukt. Het *script* krijgt een onverwachte wending, er treedt een *counterscript* in werking. Niet de door Bin Laden gehoopte delegitimatie van de Amerikaanse overheid ontstaat. Deze was, nog altijd volgens Alexander, door hem voorzien omdat het Amerikaanse publiek duidelijk zou worden hoeveel kwaad Amerika in de Arabische wereld doet. Wel ontstaat door de aanslagen een sterk wijgevoel onder de Amerikanen. Sociale kloven worden tijdelijk overbrugd, de symbolische betekenis van groepen verandert. In de collectieve verbeelding bestond het politiecorps en het brandweercorps tot dan toe uit *rednecks* en de economische elite in de *Twin Towers* als verzinnebeelding van de individualistische kant van *The American dream*. De betekenis van die gevestigde en antagonistische iconen wordt gereconstrueerd door de mislukte en geslaagde reddingsoperatie: de egoïstische zakenlui en de eenvoudige dienders worden allemaal helden, met families en idealen. De tot dan toe vulgaire *Twin Towers* worden bijna van de ene dag op de andere belangrijker verbeeldingen van het 'echte Amerika' dan het Vrijheidsbeeld.

'New York City had often been portrayed as a dirty, angry, and competitive place, the epicenter of the cutthroat, impersonal cosmopolitanism that conservative Americans love to hate. After 9/11, it was presented as a prototypically human place. It was a living organism attacked by virulent foreign bodies, and it was fighting for its life.[...] Hundreds of Americans swiftly traveled to the city and joined volunteer brigades to clean up and to purify the damaged area and to help those who had been traumatized by the events. [...] New York City became the center of the ideal core, concentrating within itself the spirit, energy and openness to difference that made America the 'land of the free and the home of the brave' (Alexander 2004: 102).

Zo ontstaat een zichzelf versterkend proces van idealisering en solidarisering waarin de betekenis van verschil tussen rangen en standen, van bestaande symbolen (zoals de *Twin Towers*), van bestaande idealen (over vrijheid) zich vernieuwt, afgezet tegen het kwaad dat Al Qaida vertegenwoordigt. Oorlog is dan niet het logische maar wel een aannemelijk gevolg, aldus Alexander. Deze analyse stelt hem in staat te concluderen dat de oorlog in Afghanistan (en later in Irak) dus geen direct product of materieel resultaat van de aanval was. De inval was een gevolg van het cultureel-sociologische proces daarna, dat voor een nieuwe nationale eenheid en een nieuwe tegenstelling met de Arabische wereld zorgde. Deze redenering is mogelijk minder dwingend dan Alexander doet voorkomen, maar ik kom daar aan het eind van dit verhaal op terug.

Dan nu de bal – of beter: de sfeer. *The Civil Sphere* is bedoeld als de sociale kritiek die de rest overbodig maakt. Het is

'a new theory of society by defining a new sphere, its cultural structures, its institutions and its boundary relations with discourses and institutions outside it'.

Met zijn 793 pagina's is het boek een krachtige en eigenzinnige behandeling van het thema, waarin alle denkbare sociologie en filosofie voorbijkomt. Het bestaat uit vier delen: deel 1 waarin Alexander aangeeft waarom de bestaande sociale theorie tekort schiet; deel 2 waarin hij zijn culturele sociologie uiteenzet; deel 3 waarin hij het eerste deel van zijn argument aan de hand van de vrouwenbeweging en de burgerrechten beweging uitwerkt en ten slotte deel 4 waarin hij aan de hand van de joodse emancipatie het andere deel van zijn argumentatie uitwerkt.

Nu is het thematiseren van de *civil society* risicovol. De bestaande theorieën over de *civil society* zijn netjes tot conservatief van aard. Weliswaar maakte de *civil society* als progressief idee of als ideologie een opleving door aan het begin van de jaren tachtig, in de Oost Europese landen die zich trachtten te bevrijden van het communisme. Maar de richting die de verschillende nieuwe

democratieën uiteindelijk namen had maar weinig van doen met het ideaal zoals *Solidarnosc*, *Charta 77* en andere bewegingen dat voor ogen hadden. Nationalisme, geloof, regionalisme en de markt bleken sterkere krachten. Anderen hadden zich ondertussen de *civil society* toegeëigend. ‘Neoconservatieven’ zagen er een manier in om overheidsregulering te verminderen. Het was naar hun idee aan de *civil society* alias het particulier initiatief – en niet aan de markt of de overheid – om sociale problemen op te lossen. ‘Communitaristen’ zagen er een manier in om de moraal op het schild te hijsen. Derde Weg denkers zagen er een manier in om van sturingsproblemen in de uitvoering van beleid af te raken. De *civil society* werd zo ongeveer verlaten door ambitieuze progressieven en geladen met ideeën van stabiliteit, waarin het middenveld, verenigingen, kerken en clubs een grote rol spelen, bij het vervangen of aanvullen van de politiek.

Alexander is zich van het risico in braaf vaarwater terecht te komen bewust. Juist de nadruk op stabiliteit en orde van onder meer Parsons is waar hij in zijn vroegere werk afstand van heeft willen nemen. In zijn eerste hoofdstukken neemt hij een flinke aanloop om af te rekenen met de oude conceptualisering van de *civil society*. Het zijn de gebeurtenissen in China op het Tiananmenplein in 1989 en de eerste verkiezingen die in 1990 in Hongarije worden gehouden, die hem definitief op het spoor van de *civil society* zetten (Alexander 2006: x). Maar in zijn idee van *civil society* is geen plaats voor de zachte fantasieën van Konrad (1984) en andere intellectuelen over deze sfeer als plaats waar het falen van politiek en markt vermeden kan worden. De sfeer zoals Alexander hem construeert kent ook boosaardig gedrag van mensen, in tegenspoed en mislukking. De ellende staat niet ergens buiten voor de deur, maar zit *in* de *civil sphere*. Deze heeft een *divided heart*: het vermogen om in termen van openheid en gelijkwaardigheid te denken dat ons democratisch maakt, genereert ook het wantrouwen in mensen of groepen mensen die dat mogelijk niet kunnen of die eventueel misbruik van die kwaliteiten kunnen maken. Die sfeer bestaat uit een discours over vrijheid en *dús* ook over onderdrukking, omdat we nu eenmaal niet anders over vrijheid kunnen praten dan door anderen buiten te sluiten. De *civil society*

‘...should be conceived as a solidarity sphere, in which a certain kind of universalizing community comes to be culturally defined and to some degree institutionally enforced’ (Alexander 2006: 31).

De civiele sfeer wordt zichtbaar door en onderhouden door de publieke opinie (‘the sea in which civil society swims’), door wetten, verkiezingen, publieke ambten, en door praktijken als beleefdheid, beschaving, kritiek, en wederzijds respect. De sfeer bestaat nooit als zodanig, maar altijd in relatie tot de niet-civiele sferen, zoals die van de economie, de staat, de familie (Alexander 2006: 72).

De tradities die deze sfeer onderhouden zijn niet terug te voeren op één ideologie. Het Christendom, de Reformatie, de Verlichting en de Romantiek zijn te begrijpen als telkens nieuwe uitdrukkingen van de altijd aanwezige spanning tussen individualisme en collectivisme. Met de verstedelijking en industrialisering, maar ook met de opkomst van het socialisme, krijgen de solidaire verbanden in de civiele sfeer een modern karakter. Maar daarmee hebben de oudere gebeurtenissen die een maatschappij vormden niet opeens hun betekenis verloren voor de manier waarop we naar de civiele sfeer kijken. De eerbied voor de stichters van de natie, de vereenzelviging met nationale helden (en hun mannelijkheid, hun moed, hun idealen) als de hoogste uitdrukking van de gedeelde identiteit blijft zich ook reproduceren, net als het idee dat deze helden daarbij geholpen werden door dienstbare vrouwen en gezinnen en godvruchtig gedrag. Naast de idealen van de democratische beschaving maken ook deze 'primordiale' beelden deel uit van de *civil sphere*.

Real civil societies zijn dus niet alleen een uitdrukking van het streven naar universalisme en insluiting, niet alleen een product van hoogstaande democratische idealen, maar ook een uitdrukking van de primordialeiteit en de uitsluiting die kenmerkend zijn voor de samenleving waarin de *civil society* ontstaat of ooit ontstaan is. Ze roepen dus altijd tegenreacties op, bijvoorbeeld van groepen die zich buitengesloten voelen en zich organiseren *counter publics* (Alexander 2006: 268).

Willen we deze sfeer behouden, stelt Alexander, dan moeten we haar bevrijden uit de interpretaties die de afgelopen eeuw aan het werk van (onder andere) Hegel en Tocqueville zijn gegeven. *Civil society* is een paraplu-begrip geworden, waar alle instituties onder terecht lijken gekomen die niet de staat zijn. In de interpretaties van sommigen vallen families of zelfs de markt, en in de interpretatie van de meesten vallen in ieder geval alle vrijwilligers er onder. Soms wordt onder invloed van Marx het bourgeois karakter van de *civil society* benadrukt, waardoor deze nog slechts wordt gezien als een uitdrukking van bestaande machtsverhoudingen, als de omgeving van het kapitalisme. Zo raakt de kern buiten beeld: het democratische vermogen van de *civil society*. Markten zijn niet de grootste vijand van de beschaving gebleken, de structuur van de markt (niet: van het kapitalisme) heeft de *civil society* mede mogelijk gemaakt – 'We are no more a capitalist society than we are a bureaucratic, secular, rational one, or indeed a civil one' (Alexander 2006: 33).

Deze sfeer heeft als skelet een diep verankerde culturele code die draait om *civil* en *uncivil*; wie beschaafd is, is lid van de *civil society*, wie onbeschaafd is kan er onmogelijk lid van zijn. Wie actief, autonoom, rationeel, redelijk, kalm, beheerst, realistisch, bij zijn verstand is hoort er bij, en wie er niet bij hoort is passief, afhankelijk, irrationeel, hysterisch, opgewonden, onbeheerst. Met deze *binary code* geven leden van een groep aan wie en wat deugt en

wie en wat niet. Deze code levert elke moderne maatschappij een rotsvaste structuur, aldus Alexander. Mensen veranderen, de codes niet. De karakterisering en reiken we uit in de civiele sfeer, maar ook wel in andere sferen: op de markt, in de staat, in de kerk. Zo sluiten we mensen binnen en buiten. In verschillende stadia van de geschiedenis voldoen *out groups* – vrouwen, zwarten, joden – niet aan de civiele kenmerken. Hun identiteit is vervuild geraakt, *polluted*, in het proces waarmee de *in group* de wereld om zich heen begriipt door grenzen aan te brengen. Ze krijgen kenmerken toegedacht die hen ongeschikt maken voor deelname aan de civiele sfeer. Door te wijzen op hun irrationaliteit, op hun gebrek aan autonomie, op hun loyaliteit die zich niet met de publieke zaak maar op het gezin of op het (verkeerde) geloof richt, legitimeren we uitsluiting van groepen, uitsluiting van en door instituties, normen en waarden.

Maar met diezelfde begrippen kunnen buitenstaanders ook – en dit is wat Alexander betreft de kern van de zaak – de civiele sfeer in beroering brengen. De status-quo kan altijd aangevallen worden. De leden van een *out group* delen met de *in group* wel degelijk de capaciteit en de gewoonte om hun bestaan te ordenen via begrippen als redelijkheid, rationaliteit, verstand, maar ook openheid, vertrouwen, vriendelijkheid. Minderheden kunnen bewijzen aandragen dat ze ook vallen onder de criteria voor lidmaatschap van de *civil society*, die immers als algemeen geldend gepresenteerd worden omdat die samenleving *civil* is. Ze kunnen eisen ook als verstandig te worden gezien.

‘... even in societies that are rent by intensive social conflict the constructions of both civic virtue and civic vice tend to be widely accepted by all sides. What is contested in the course of civic life, what is not at all consensual, is how the antithetical sides of this discourse, its two symbolic sets, will be applied to particular actors and groups’ (Alexander 2006: 64).

Om de eis als civiel te worden gezien te vertalen, staan communicatieve en regulerende instituties ter beschikking. De communicatieve instituties zijn de publieke opinie, opiniepeilingen (die fungeren als peiling én constructie van de mening), massamedia (fictie en non-fictie), verenigingen. Wanneer leden van een *out group* succesvol aantonen dat ook zij onder de goede kant van de code vallen vindt *civil repair* plaats: de *civil society* verruimt zich, herordent zich. Deze reparatie is voorspelbaar noch te plannen. Er wordt geen geest vaardig over een minderheidsgroep die zegt: tijd voor *civic repair*. Migratie van het platteland naar de stad of de industriële ontwikkeling brengt de bestaande tegenstellingen tussen de verschillende groepen en de bijbehorende onrechtvaardigheid scherper aan het licht. Daar komen eisen uit voort, van individuen, van kleinere of grotere bewegingen. Het kan ook een oorlog zijn die de aanzet geeft tot de inval in de civiele sfeer. Wanneer de tegenstander in die oorlog racistisch of antisemitisch is, wordt het lastiger om stigma’s

in stand te houden die de partij die zichzelf als 'de goede partij' presenteert óók toerekent aan de bewuste minderheid. Zowel de burgeroorlog in Amerika als de oorlog tegen de Duitsers geldt hierbij als voorbeeld.

Wanneer de eis om ook als *civil* gezien te worden goed verwoord wordt door voormannen of -vrouwen van de *out group*, zullen tenminste sommige mensen in de *in group* ongemakkelijk gaan bewegen, misschien overlopen naar het kamp van de *out group* of hun argumenten herhalen in eigen kring, in andere dan in de civiele sfeer. Cruciaal voor de *out group* is herkenbaar worden voor de *in group*. Dreigementen of geweld helpen niet want machtsvertoon kan snel worden gezien als bevestiging van de negatieve identiteit van de *out group*.

De *civil repair* die dan optreedt komt in drie smaken: assimilatie, koppeling en multiculturalisme. Bij de eerste vorm krijgen de leden van de *out group* de mogelijkheid om mee te doen wanneer ze hun stigma's thuislaten. Alexander lijkt te suggereren dat deze vorm weliswaar de meest natuurlijke reactie op vreemdelingen is, en als erkenning van wederzijdse menselijkheid zeker geen 'foute' vorm, maar toch aan het verdwijnen is (Alexander 2006: 424). Bij de tweede vorm (*hyphenation* of *melting pot*) worden stigma's van minderheidsgroepen in het publieke domein getolereerd. In de derde, volgens Alexander empirisch meest stabiele en normatief best verdedigbare vorm, worden mensen niet volkomen of een beetje van hun kenmerken gescheiden, maar worden de kenmerken zelf gezuiverd (*purified*). Assimilatie en *hyphenation* krijgen van Alexander een tamelijk empirische beschrijving, maar het multiculturalisme omarmt hij expliciet:

'In contrast with assimilation and even hyphenation, multiculturalism dramatically expands the range of imagined life experiences for core-group members. In doing so, it opens up the possibility not just for acceptance and toleration but for understanding and recognition' (Alexander 2006: 451).

Alexander demonstreert de varianten van dit mechanisme door uitgebreid in te gaan op de burgerrechtenbeweging van Martin Luther King en op de joodse emancipatie in Duitsland en de Verenigde Staten. Iets minder uitgebreid laat hij het zien voor de Amerikaanse vrouwenbeweging, met daarbij wat uitstapjes naar Europa. Daartoe reconstrueert hij sociale bewegingen als *social devices* die voor vertalingen zorgen, van het discours van de *civil society* naar de taal van de verschillende regulerende en communicatieve instituties (Alexander 2006: 233).

De vrouwenbeweging kon pas tot stand komen zo'n honderd jaar nadat in het verlengde van de Franse en Amerikaanse revolutie de eerste eisen voor gelijke rechten geformuleerd waren. Daarvoor was de grote meerderheid van de mannen en vrouwen eenvoudigweg niet overtuigd van het ondemocratische karakter van de gevestigde sekseverhoudingen. Bij wijze van tussenstap,

als compromis, accepteerden de eerste feministen een variant op de ondergeschikte rol van de vrouw; die waarin de negatieve civiele kwaliteiten van de vrouw die de reden waren om haar uit te sluiten, een positieve draai kregen (Alexander 2006: 244). Anders dan mannen hadden zij wel verstand van opvoeding en zorg, en dat gaf hun recht van spreken, tenminste in die domeinen. Alexander spreekt over *m/otherhood*. Deze rol leverde begin 20e eeuw genoeg podium op tijdens vergaderingen en bijeenkomsten, genoeg publieke zichtbaarheid, om vervolgens de echte eisen (het feminisme dat gelijke rechten vraagt) gehoor te geven. Alexander benadrukt hier het publieke – en niet het politieke – element: het gaat om het daadwerkelijk *presenteren* van de onderdrukkende verhoudingen in het huwelijk, op de werkvloer, als strijdig met universele uitgangspunten om op die manier de civiele sfeer in beweging te krijgen.

Gedetailleerd gaat Alexander in op de burgerrechtenbeweging, waarin hij laat zien dat het proces van integratie altijd doorgaat, dat bijvoorbeeld de vooruitgang die de Afro-Amerikanen boekten direct nadat in de burgeroorlog het slavenhoudende Zuiden van de Verenigde Staten was verslagen, snel weer teloor ging omdat ook in het Noorden het racisme diep in de cultuur zat. Het was vooral door en door beschaafde dominee dr. King die zorgde dat progressieve witten het programma van de *civil rights movement* konden herkennen. Daarvoor waren zijn geweldloze manifestaties én zijn strategische verbanden met journalisten van belang.

‘In establishing a relationship with the surrounding civil sphere, the Civil Rights movement engaged not only in instrumental but in symbolic action, creating a compelling, arresting, existentially and politically encompassing narrative, a social drama with which the audience, the members of the Northern civil society, could identify and through which they could vicariously participate’ (Alexander 2006: 305).

De joodse emancipatie gedurende de afgelopen eeuwen is het bewijs contra de beloften van assimilatie. Zelfs de meest energiek beleden assimilatie heeft hen in Europa niet beschermd tegen de Holocaust. Aan de hand van de rol van de joden in de Amerikaanse cultuur voor en na de Tweede Wereldoorlog laat Alexander zien dat na de oorlog joodse kenmerken hun negatieve stigma’s verliezen, en bij vlagen zelfs verkeren in positieve eigenschappen. Hollywood en romans zijn hier het bewijsmateriaal om te laten zien dat de joden een plaats opeisen in de *civil society* door hun eigen identiteit een plaats te bezorgen in de culturele canon. Philip Roth, die onder andere met *Portnoy’s Complaint* een berucht portret schildert van een jood met slechte trekken, speelt een grote rol in de argumentatie van Alexander.

Civil repair gaat niet om verovering. Er is geen vaststaande hoeveelheid ruimte die een democratie te bieden heeft. Het gaat om symbolische erken-

ning van de ander, om de plaats die bijvoorbeeld de Cosby show inneemt in de programmering van de televisie. Of om het feit dat voor 1940 joodse acteurs een Angelsaksische naam aannamen om in Hollywood aan de bak te komen terwijl sinds Woody Allen acteurs joodse namen aannemen om populair te worden op het scherm. Het gaat om de kracht van sociale bewegingen, individuen en groepen om over langere tijd zich te presenteren als *civil*, als deel van de publieke zaak. Wanneer het drama van uitsluiting ook door delen van de 'in group' ervaren wordt, ontstaat een gevoel van trauma, dat om herstel vraagt. De relevante tegenstelling in Alexanders betoog is dus niet progressief-conservatief, betreft niet het belang van verschillende waarden. Alle betrokkenen zijn het er over eens welke waarden er toe doen. Wie aanspraak op die waarden kan maken, dat is de kwestie die voor problemen zorgt.

Alexander levert veel waar voor je geld: een stevige normatieve onderbouwing van een stevige theorie. *The civil sphere* bevat een duidelijk conceptueel apparaat. Wanneer de samenleving het studieobject is, is de binaire code de manier om hem te ontrafelen. Het discours van de *civil society*, dat tevens de structuur er van is, gaat over wie er wel en niet lid van is. Dialoog creëert de werkelijkheid waarin noodzakelijk zowel onze goede en slechte kanten tot uitdrukking komen. Zolang de dominante groepen zich onderwerpen of zeggen te onderwerpen aan de *civil society*, zijn ze gevoelig voor juist verwoorde, goed getimedede representaties van onrecht. Mits kundig gebracht, kunnen minderheidsgroepen daardoor succesvol een beroep doen op de rechten van de meerderheid. Conflicten gaan dus niet primair over geld of macht, maar over erkenning. Er is in de democratie een solidaire sfeer die zich met horten en stoten weet te weren tegen de menselijke neiging om groepen buiten te sluiten en slecht te behandelen. Insluiting is daar een doel op zich. Zo is het idee van rechtvaardigheid bevrijd uit de handen van openlijke en verkapt marxisten, die veronderstellen dat het wezen van elk conflict om (on)gelijkheid van bezit en inkomen draait, en uit de handen van conservatieven die veronderstellen dat vooruitgang een leeg begrip is.

En het mooie is, we kunnen hier meteen op stap met Alexander. Sterker, de overtuiging dat cultuur de motor van de verandering is, heeft al met kracht ingang gevonden. Het 'strong program' mag in academia niet wijdverbreid zijn, de daarin verwoorde opvatting wordt feitelijk door de Nederlandse politiek al sinds een paar jaar stevig omhelsd. De 'culturalisatie van burgerschap' – zoals die tegenwoordig steeds meer tot uitdrukking komt in het benadrukken van kleding, thuisvoelen, gezinsverhoudingen of religie als te delen waarden en normen die ten grondslag moeten liggen aan insluiting in de natie – is al volop onderwerp van beleid (Duyvendak et al., te verschijnen). In plaats van over rechten en plichten praten we tegenwoordig in Nederland graag over culturele praktijken, kennelijk in de overtuiging dat daar cruciale veranderingen mee te bewerkstelligen zijn.

De strijd om symbolen als hoofddoek en handen-geven-aan-vrouwen zou in lijn met *The Civil Sphere* dus *niet* het product mogen heten van de strijd om lidmaatschap van de Nederlandse civil society. Dat zou een ‘weak’ staaltje theorievorming zijn, waarbij cultuur gevolg is van andere acties – de redenering is dan dat eigenlijk niet de hoofddoek wordt afgewezen, maar de pogingen van de vrouw die hem draagt om mee te concurreren om beschikbare banen. ‘Strong’ zou het zijn om te veronderstellen dat de toekenning van rechten of het onthouden daarvan het gevolg is van de interpretatie door de *in group* van de hoofddoek als onderscheidend symbool, als stigma. De verschuiving van de oude politieke eis voor integratie door het delen van rechten en plichten, naar de nieuwe politieke eis van emotionele verbondenheid als ultieme uitdrukking van burgerschap, is dan niets meer en niets minder dan het aan de oppervlakte komen van de meest fundamentele uiting van solidariteit, die immers alleen van kracht is voor gelijken. Burgerschap is dan voertuig voor het zelfbegrip van de samenleving, niet T.H. Marshalls bemiddelaar van klasstegenstellingen, maar het schakelbord voor de verschillen.

Het is goed dat de civil society zo’n ambitieuze verdediging heeft gekregen, maar de vraag blijft in hoeverre dit strijdros geschikt is voor alle arena’s. De casusselectie van het boek levert niet bij voorbaat een zo universeel apparaat op als Alexander suggereert. De studie doet door zijn kwalitatieve en breed en diep georiënteerde opzet bijna ‘Europees’ aan: geen pagina’s vol met gecrunchte data, maar een constante dialoog met de grondleggers van de sociologie. Toch bestaat deze nagenoeg geheel uit voorbeelden die in de Verenigde Staten spelen of die in de Amerikaanse cultuur tot wasdom komen. In de opbouw van de casussen komt de moderne geschiedenis van Europa nog wel ter sprake. Maar het decor van de drietrapsraket *assimilation-hyphenation-multiculturalism* is voor alles het Amerika van de 20^e eeuw. Zo gaan de gedachten van de lezer onwillekeurig eerder in de richting van Amerikaans exceptionalisme dan van universaliteit. Al wil Alexander dat nu juist niet, en claimt hij ook dat het niet zo is (Alexander 2006: 241). Bovendien is er ook betekenisvol verschil tussen de drama’s die hij belicht, maar dat blijft buiten beeld omdat de economie of de macht van het geld zo nadrukkelijk geen rol mag spelen in het sterke culturele programma. Wanneer Alexander laat zien dat de joodse identiteit positiever beoordeeld wordt, haalt hij het voorbeeld aan van een actrice die een joodse nom de plume aanneemt. Maar wat betekent het dat dit Whoopy Goldberg is, een zwarte actrice? Hij gaat vrij uitgebreid in op het werk van Philip Roth om te laten zien dat de eerst zo gestigmatiseerde joodse identiteit nu bijna ten onder gaat aan zijn eigen succes, maar mist de gouden kans om aan de hand van diens *The Human Stain* het (bizar-mooie) verhaal te analyseren van de heel licht getinte Afro-Amerikaan die zich voordoet als jood en carrière maakt aan de universiteit. De naoorlogse

joodse emancipatie lijkt geslaagd, die van de Afro-Amerikanen nog lang niet, maar Alexander maakt daar weinig woorden aan vuil.²

De casussen zijn niet alleen Amerikaans en nogal losgeweekt van sociaal economische verschillen: ze zijn ook allemaal tamelijk heroïsch van karakter. Er wordt gestreden tegen het onrecht. Het zijn heftige maar nette conflicten. Ze onderstrepen dat inclusie beschaafde strijd is op het nationale niveau. Deze heroïsche manier van kijken is het product van Alexanders werkwijze. Die begint al met de vormgeving van zijn theoretische basis. Het onderscheid tussen de 'weak programs' en zijn 'strong program' is niet toevallig – de zwakke theorie moet wijken voor de sterke, om de democratie te redden. Maar Alexander poneert het eeuwenoude bestaan van de binaire code meer dan dat hij deze aantoont. En met een mooie hamer in de hand lijkt al snel alles op een spijker. Hij somt in de noten een lange serie werken op die het verstrekkende en oude karakter ervan heten te bewijzen, maar waar hij het hele boek door doorwrocht argumenteert is hij tamelijk abrupt met het poneeren van die code (Antonio 2007).

Met het verheffen van de vriend-vijand tegenstelling tot de cruciale structuur, produceert hij in zijn onderzoek onvermijdelijk martiaal-civiele helden, gelovigen. Religie in haar meer traditionele vormen speelt in het boek nauwelijks een rol. Maar Alexander heeft wel degelijk een missie.

'The idea that there can be a secular faith has been anathema to modern sociology; which has been equated being modern with being beyond belief. I challenge this old-fashioned perspective of modernity. In its place, I introduce the idea of democracy as a way of life' (Alexander 2006: 4).

Tegenstellingen met betrekking tot 'zorg' of 'bescherming' bijvoorbeeld komen in *The Civil Sphere* niet voor, terwijl het wel of niet zorgen (voor zichzelf, voor anderen) herhaaldelijk aanleiding is geweest om mensen of groepen tot *out group* te verklaren (psychiatrische patiënten in het bos, onmaatschappelijken in Drenthe). Maar contra radicale feministen die veronderstellen dat een 'zorgethiek' zo niet datgene is wat vrouwen van mannen onderscheidt dan toch hetgeen is dat ontbreekt aan het publieke domein stelt Alexander:

'The question is not whether love, care, emotional feeling, loyalty and a relativizing contextualism are good things in themselves. Certainly they often are. Plural societies need such ethical codes. Nor is the question whether women's culture, as distinct from men's is important to preserve and sustain, often in a separated place. Certainly it is. The question rather, is whether such qualities can define the sphere of civil justice – indeed, whether identifying ethics by such qualities would make it possible to mark out a relatively autonomous civil sphere at all' (Alexander 2006: 263).

Zo raakt hij feitelijk minder ver weg van de republikeinse traditie dan hij suggereert wanneer hij in zijn eerste hoofdstukken benadrukt dat het hem om door identiteit en geschiedenis geladen emoties gaat. Hij kritiseert de opvatting van participatie in de traditie van Arendt en Habermas als te naïef, want ongevoelig voor alle redenen waarom mensen niet zouden deelnemen aan het publieke leven (Alexander 2006: 46-47). (Zie voor soortgelijke kritiek ook Kivisto 2007.) Een van de vereisten om dat wel te kunnen, om responsief te zijn jegens de *habits of the heart*, is accepteren dat meedoen aan het publieke debat een sociale en culturele conditie is, dat de mogelijkheden om mee te doen aan het politieke spel bepalend zijn voor participatie.

Hij stelt het wel, maar cruciaal lijkt Alexander dit niet te vinden. Wanneer hij uiteenzet waarom Putnams populaire analyse niet deugt is dat omdat diens benadering te weinig kritisch is ten opzichte van de werking van de huidige democratie. Het meenemen van alle verenigingen zegt wat Alexander betreft weinig over de dynamiek in het bereik van de solidariteit. Het is *out of date*, een manier van kijken naar democratische ontwikkeling in veel eenvoudiger maatschappijen dan de huidige (Alexander 2006: 98). Niet alleen omdat zulke associaties niet altijd de publieke ruimte opzoeken, maar ook omdat ze a- of zelfs antidemocratisch kunnen zijn.

‘... associations can contribute to democracy only if they are intertwined with the full range of communicative and regulative institutions and the cultural codes, which crystallize the idealizing normative commitments of the civil sphere. The civil potential of voluntary associations is promoted by these other institutions, even as they provide critical inputs in turn. If clubs and associations are merely self referential, they play no effective role in society’s civil sphere, though they may perform important functions in their respective non civil spheres’ (Alexander 2006: 103)

Alexander lijkt niet dol op de *Boy scouts* en andere clubs die militaire waarden propageren. Het komt er op neer dat wat niet naar buiten gericht is, niet *civil* is, en wat geen plannen heeft om de *civil sphere* op te rekken, ook niet *civil* is. Hier laat hij zijn eigen binaire code zien. Terwijl hij aan de ene kant door het boek heen de term *civil* bijna tot vermoeiens toe gebruikt, is hij aan de andere kant rigoreus in waar deze van toepassing mag zijn: daar waar min of meer ‘progressieve’ organisaties proberen de democratie uit te breiden. Maar daarmee is de rol van – zeg – een verzameling zwaar religieuze mannen die in het geheim streeft naar democratische erkenning van hun verlangen om de staat te zuiveren van euthanasie of abortus ontdaan van hun ambitie *civil repair* te plegen – terwijl ze die zelf toch echt zo zullen zien. Of de rol van de clubs die menen dat méér ongelijkheid goed is. Of die van Geert Wilders.

The Civil Sphere draait om nette helden die in het publieke een strijd om erkenning uitvechten, nee, uitpraten. Wat nu te doen met nette publieke helden buiten de casussen die Alexander presenteert? Soms moet je niet te netjes zijn en soms heb je niks aan helden.

Wanneer moet je niet te netjes zijn? Denk aan de indringende en perverse combinatie van geld en publiek ambt die ten tijde van de Amerikaanse presidentsverkiezingen weer duidelijk wordt. Of – naar aanleiding van de intro van dit artikel – aan '11 september' en de vraag of je het gedrag van Al Qaida wel kunt begrijpen zonder expliciet aandacht te besteden aan de puur politieke en militaire invloed die de Verenigde Staten uitoefenen in het Midden Oosten. Ook de 'democraturen' achter Warschau zijn, met hun oplevend nationalisme en roofof kapitalisme, lastig voor te stellen als plaatsen waar de erkenning van verschillende identiteiten zinvol is als analytische as. Het herdefiniëren van het debat over de insluiting of uitsluiting van Turkije in de Europese Unie in binaire code zou vermoedelijk ook geen andere inzichten opleveren dan degene die we nu al hebben. Zo het al een begrijpelijke oefening zou worden, omdat daarbij door beide partijen zowel natiestaat als geloof als etniciteit inzet van debat worden gemaakt. En zou de niet-denkebeeldige uitkomst dat Turkije, het gezeur moe, bedankt voor verdere samenwerking, geïnterpreteerd moeten worden als nationalistisch particularisme en dus *backlash* of als cultureel zelfbewustzijn en dus emancipatie?

Wat verheldert het om de logica die prominent is in de sferen die naast de civiele sfeer bestaan – de markt, de staat – terug te brengen tot een tamelijk algemeen cultureel patroon? Zijn theorie is op dat terrein niet zo sterk, en Alexander formuleert het antwoord dan ook terloops en wat omfloerst: 'If the cultural and institutional definitions of the nation's integrative community are not civil or not civil enough, then force and violence become decisive ...' (Alexander 2006: 267).³

Wanneer heb je niks aan helden? Onder condities van overwegend losse verbanden zoals die een moderne maatschappij in het algemeen kenmerken, is de heroïek van het gezamenlijk ten strijde trekken meer af- dan aanwezig. Dat maakt de *civil society* niet per se minder duurzaam of weerbaar, maar het merendeel van de inhoud ervan – de opvattingen en het gedrag van burgers – is eerder braaf dan ruig. De tegenstelling tussen *in group* en *out group* lijken niet heel relevant om de individuele burger die de overheid wantrouwt, of het politiek en sociaal weldoorvoede maar bij vlagen naar bestaansrecht zoekende middenveld te onderzoeken. Discursief worstelen ('discursive struggle') is niet de duiding van het type *in group* onzekerheid dat spreekt uit de toch als pregnant ervaren discussies over dit soort kwesties. En zonder prominent leiderschap wist de moslimgemeenschap in Nederland zich toch te min of meer teweer te stellen tegen 'Fitna' van Wilders, door onderling reacties af te stemmen, matiging te bepleiten, ergernis in te slikken. Zo iets verklaren vraagt om meer oog voor de vorm en inhoud van zwakke uitingen, zwakke voorkeuren.

Die gaan eerder over onderhoud dan over *repair*; onderhoud van contacten, onderhoud van idealen, onderhoud van instituties, onderhoud van etnische of inkomensverschillen. De dialoog daarin terugbrengen tot de door Alexander publiekelijk beleden binaire codes is ook een vorm van reductionisme.

Het is niet gezegd dat onheldere, niet-louterende casussen zijn theorie onderuit zouden halen. Gebrek aan intellectuele souplesse is vermoedelijk wel het laatste verwijt dat je Alexander kunt maken. (Zelf spreekt hij met betrekking tot de *civil sphere* over de 'maddening supplenes that marks its binary symbolic code' (Alexander 2006: 236.) Maar buiten de gebieden waar min of meer duidelijk afgebakende groepen om een of andere vorm van politiek burgerschap in een reeds beschaafde staat verzoeken, heeft *The Civil Sphere* minder betekenis.

Noten

- 1 De auteur bedankt de redactie van *Sociologie* voor het nuttige commentaar.
- 2 Alan Wolfe (2007) hoont Alexanders aaneenschakeling van de naoorlogse en relatief makkelijke integratie van joden in Amerika, aan de extreem problematische vooroorlogse integratie van de joden in Europa en de moeizame integratie van zwarten in Amerika. Hij spreekt over 'theory building gone wild'.
- 3 Morris (2007) en Eyerman (2004). gaan in op Alexanders analytische afkeer van machtsuitoefening als causale verklaring.

Literatuur

- Alexander, J. (2004) From the depths of despair: performance, counterperformance, and September 11. *Sociological Theory* 22 (March): 88-105.
- Alexander, J. (2006) *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Alexander, J. en P. Smith (2004) *The strong program in cultural sociology*. <http://research.yale.edu.ccs/about/strong-program>.
- Antonio, R.J. (2007) Locating the civil sphere. *The sociological quarterly* 48, 601-613.
- Duyvendak, J. W., T. Pels, M. Hurenkamp en E. Tonkens (te verschijnen) Dutch integration policy and political polarization (conferentiepaper).
- Emirbayer, M. (2004) The Alexander school of cultural sociology. *Thesis Eleven* (79) 5-15.
- Eyerman, R. (2004) Jeffrey Alexander and the cultural turn in social theory. *Thesis Eleven* 79 (11) 25-30.
- Kivisto, P. (2007) In search of the social space for solidarity and justice. *Thesis Eleven* 91 (Nov 2007) 110-127.
- Konrad, G. (1984) *Anti Politics*. Londen: Quartet Books.
- Morris, A. (2007) Naked power and the civil sphere. *The sociological quarterly* 48 (4) 615-628.
- Wolfe, A. (2007) 'Social skill'. *The New Republic*: 1-15. via martintanaka1.blogspot.com/2007/05/sobre-civil-sphere-de-jeffrey-alexander.html.

BOEKBESPREKINGEN

Geweld is moeilijk (te verklaren)

Randall Collins (2008) *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton: Princeton University Press, 563 pp.

Toen oorlogshistoricus Marshall tijdens wo II soldaten interviewde, viel hem op dat de meeste soldaten tijdens gevechten helemaal geen schot losten. Hij ging het bijhouden en kwam tot de conclusie dat zelfs in de meest effectieve eenheden maar 25 percent van de soldaten daadwerkelijk hun wapen gebruikten. Voor de meeste soldaten bleek het erg moeilijk om te schieten, laat staan te doden – de spanning en angst die tijdens de veldslagen door hun lichaam gierden, leken hen te verhinderen om actief aan de strijd deel te nemen.

Dat is een centraal gegeven in Randall Collins' nieuwe boek *Violence: A Micro-sociological Theory*, waarin hij de benadering die hij eerder ontwikkelde in *Interaction Ritual Chains* (2004) toepast op een breed scala van vormen van geweld. Geweld plegen, zo betoogt Collins, is helemaal niet zo makkelijk. Wat actiefilms ons ook mogen doen geloven, de spanning en angst die mensen voelen tijdens een confrontatie beletten hen in de meeste gevallen om geweld te gebruiken. Onderzoekers die daarom proberen geweld te verklaren door zich te richten op mogelijke motieven voor dat geweld, zoeken volgens Collins op de verkeerde plek. Een motief is niet voldoende om geweld te plegen; geweld wordt pas mogelijk als de 'situatieve dynamiek' van geweldssituaties individuen helpt om de spanning en angst die in zo'n situatie ontstaat te overwinnen. Collins parkeert het onderzoek dat op macroniveau op zoek gaat naar achtergrondfactoren; om geweld te verklaren, aldus Collins, moeten

we in de geweldssituatie zelf duiken, om door minutieuze beschrijvingen te begrijpen hoe de interactie tussen individuen en groepen het plegen van geweld bemoeilijkt of vergemakkelijkt.

Dat is het uitgangspunt van een adembenemend brede studie van geweld: gewelddadige overvallen, terrorisme, oorlogssituaties, sportgeweld, voetbal hooligans, *gang fights*, rellen, het gevecht in de cockpit op 9/11, politiegeweld, pesten op school, samoerai, en zelfs duels tussen vliegtuigpiloten komen voorbij. Collins' methodologie is steeds hetzelfde: met behulp van foto's, videobeelden en ooggetuigenverslagen probeert hij zo precies mogelijk de voorafgaande escalatie en het geweld zelf te beschrijven. In zijn analyse van deze situaties keert steeds het woord *entrainment* terug, waarmee Collins de 'interferentie' tussen de emotionele staten van twee individuen wil beschrijven: tijdens een confrontatie kunnen individuen zo in elkaar opgaan dat ze wederzijds elkaars emoties – woede, angst, schaamte, euforie – versterken. In zijn boek probeert Collins te identificeren hoe en onder welke omstandigheden deze dynamiek van de interactie tussen individuen of groepen het mogelijk maakt om de angst en spanning van een confrontatie te overwinnen: Collins zoekt naar de specifieke dynamiek van situaties die, als 'pathways into the tunnel of violence', geweld mogelijk maken.

Deze benadering maakt het mogelijk om emoties een veel centralere plaats te geven in de analyse van geweld: waar emoties in

de meer instrumentele, rational choice-achtige benaderingen van geweld niet meer dan een *side-effect* zijn, gaat het bij Collins steeds om de stroom van emoties en de 'emotionele energie' die ontstaat bij de interacties tussen individuen. Zo ziet Collins de dynamiek achter huiselijk geweld (en geweld tegen baby's) als een proces van *micro-interactional feedback*: de woede en agressie van de dader roept bij het slachtoffer een angstige, onderdanige houding op, waardoor bij de emotioneel dominante dader de remmingen voor geweld worden weggenomen, en zijn (of haar) agressie steeds weer gevoerd wordt. Ook bij *gang fights* gaat heel veel van de actie uiteindelijk om het vestigen van 'emotionele dominantie': met behulp van Goffman betoogt Collins dat de betrokken partijen geweld steeds proberen te vermijden, en toch hun reputatie (be)vestigen door een gecontroleerde uitwisseling van dreigementen. Dit leidt alleen tot geweld als een van de deelnemers zich in deze 'show' de zwakkere toont: de angst en spanning die een confrontatie oproept leidt alleen tot geweld, als het slachtoffer tekenen van zwakte vertoont, of als er een publiek aanwezig is dat de ruziënden aanmoedigt.

Een van de belangrijke emotionele *pathways* die volgens Collins tot geweld leidt, is *forward panic*: dat is de rush van euforie en opluchting die vrijkomt als, na een gespannen voorbereiding op een confrontatie, de vijand veel minder sterk en onverschrokken blijkt als verwacht. Zo analyseert Collins zowel politiegeweld en etnisch geweld zoals de massaslachting die het Japanse leger in 1937 aanrichtte in China. Veel mensenrechtenschendingen vinden volgens Collins plaats als een tegenstander plotseling veel zwakker blijkt te zijn dan verwacht, en de opgebouwde spanning en angst zich ontladend door een ongecontroleerde en repetitieve aanval op ineens weerloze slachtoffers. Deze dynamiek ziet Collins als een argument voor zijn microsociologische benadering: *forward panic* ontstaat in de dynamiek van de confrontatie tussen individuen of groepen, en

mede daarom is geweld niet te reduceren tot de verwijten of belangen die de strijdende partijen hadden voorafgaand aan de confrontatie.

Collins benadering is vernieuwend en, mede door de gedetailleerde beschrijvingen, vaak sprankelend en boeiend. Zijn benadering herinnert er nog maar eens aan dat geweld een sociale activiteit is; geweld plegen is niet te reduceren tot sociaal conflict of het wegvallen van sociale dwang die onze agressie in toom zou houden. Geweld plegen is ook een sociale en emotionele vaardigheid die je moet leren. Daarmee is zijn boek ook een impliciete, en soms expliciete, kritiek op veel ander onderzoek naar geweld; de brede macrosociologische benaderingen – die bijvoorbeeld armoede, werkloosheid onder jongeren, economische belangen, staatsvormingsprocessen, of een geweldscultuur voorop stellen – zouden niet fijnmazig genoeg zijn om te verklaren waarom geweld soms wel en soms niet plaatsvindt. Bovendien zou veel onderzoek er onterecht van uitgaan dat geweld aangenaam en makkelijk zou zijn als sociale remmingen zouden ontbreken. Zo richt Collins expliciet zijn pijlen op de historische sociologie van Norbert Elias: een toename van geweld in westerse maatschappijen is niet een teken van 'de-civilisering' en het wegvallen van sociale remmingen, maar het gevolg van het ontwikkelen van nieuwe 'sociale technieken' – Collins noemt voetbalvandalisme als voorbeeld – die individuen in staat stellen om angst en spanning van confrontaties te overwinnen.

Daarmee zet Collins de tegenstellingen tussen micro- en macrosociologie wat onnodig sterk aan, wat vooral in het derde deel van zijn boek een zekere ongeduldigheid oproept. In dat deel richt Collins zich wat uitgebreider op de vraag waarom een confrontatie vaak *niet* tot geweld leidt. Collins zoekt de antwoorden hier weer uitsluitend in de interactionele dynamiek, wat dan wat onbevredigend wordt: een focus op algemene factoren achter geweld kan, zoals Collins betoogt, niet verklaren waarom sommige

mensen met een bepaalde achtergrond wel overgaan tot geweld, en andere niet. Maar andersom laat niet iedereen zich door de dynamiek van een conflictsituatie verleiden tot geweld – sommige individuen kiezen ervoor of zijn in staat een escalatie eerder te stoppen dan anderen – en bovendien begeeft niet iedereen zich net zo vaak in zo'n conflictsituatie. Daarbij spelen factoren als sociale achtergrond, angst voor represailles of arrestatie, gewenning aan geweld, inbedding in specifieke sociale netwerken wel degelijk ook een rol. Collins belooft daar aandacht aan te zullen besteden – hij kondigt een 'deel twee' aan dat specifiek gewijd zal zijn aan de macrosociologie van geweld – maar doet dat niet in dit toch al ambitieuze boek. Zeker tegen het einde van het boek ging ik betrouwen dat Collins micro- en macrosociologie zo rigoureuus in twee delen heeft willen scheiden: het boek was nog boeiender geweest als Collins zijn gedetailleerde analyses van geweldsituaties had geïntegreerd met meer macroanalyses van geweld. In die zin is de methodologie die Collins hier hanteert beperkt: door zich met foto's, film en minutieuze beschrijvingen te richten op de geweldsituatie zelf, komt de lezer weinig te weten over de achtergrond van de betrokkenen, en het leven dat zij leiden. Doordat Collins zich op de meeste plaatsen niet bedient van interviews met betrokkenen of breder etnografisch onderzoek, is het niet mogelijk om de relatie te analyseren tussen de specifieke dynamiek van een confrontatie, en de levens die de betrokkenen leiden.

Een meer 'relationele' benadering van geweld – waarvoor juist auteurs als Elias of Bourdieu relevant zijn – leent zich om de micro- en macrosociologie te integreren: de gedetailleerde beschrijvingen van Collins van geweldssituaties roepen steeds weer vragen op over hoe de situationele dynamiek van een confrontatie wordt beïnvloed door de karakteristieken van de relaties tussen betrokkenen (en toeschouwers), en hoe bredere maatschappelijke structuren een impact hebben op de 'emotionele energie' die ontstaat in die interactie tussen groepen en individuen. De manier waarop wij omgaan met emoties als woede en agressie, maar ook angst en spanning, is ook een product van onze eerdere omgang met dergelijke emoties, en de neurobiologische *pathways* die dergelijke ervaringen in ons lichaam hebben achtergelaten. Deze 'pathways into the tunnel of violence' zijn al voor de confrontatie aangelegd. Daar zit een mogelijkheid om micro- en macrosociologie te integreren: de stroom van emoties die individuen in een conflictsituatie ervaren, is een product van de dynamiek van die situatie zelf, maar ook een product van onze *habitus*, van de manier waarop we hebben geleerd met onze emoties om te gaan.

Dat maakt me benieuwd naar deel twee. Geweld is niet alleen moeilijk om te plegen, maar ook om met een alomvattende theorie te verklaren. Al is Collins een eind gekomen.

Ward Berenschot

Film into art

Shyon Baumann (2007) *Hollywood Highbrow: From Entertainment to Art*. Princeton: Princeton University Press, 242 pp.

In this thorough and well-written book, Shyon Baumann explores the process by which film – Hollywood films, in particular – went from being seen as mere entertainment to being perceived as a serious art form in the United States. Drawing on an impressive range of empirical evidence and existing scholarship, Baumann focuses on three types of factors that contributed to film's climb up the aesthetic ladder: 1) broad social changes that created an 'opportunity space'; 2) production and consumption practices; and 3) legitimizing discourse. Much like Howard Becker, who decades ago described art as 'collective action', Baumann likens the artistic legitimation process to a social movement, which requires adequate opportunity space, mobilization of institutional resources, and resonant ideological frames in order to achieve success. After an introduction to the socially constructed character of art, the three substantive chapters of the book detail how each of these types of factors enabled Hollywood film to acquire this honorific designation.

First, Baumann calls attention to social changes outside the art world that created an opportunity space for film to be accepted as a form of art. In particular, the size and composition of the audience for film during the first decades of the 20th century differed markedly in the US relative to England, Germany, Italy, and France. The strong association between film and large, working class American audiences as well as immigrants, which lasted until at least the 1950s, worked against the perception of film as art in the US. By contrast, film had become popular and accepted by middle and upper class filmgoers and by intellectuals as early as the 1920s or 1930s in the European countries. It was not until after World War II that the American film audience changed in a way that was conducive to the acceptance of film as a serious art form. Rising educational lev-

els and the invention of television as well as other leisure substitutes led to a smaller, more educated film audience which boosted the status of film. At the same time, the Pop Art movement and a general weakening of cultural hierarchy further opened space for the valorization of film as art.

Next, Baumann turns the focus to production and consumption practices within the film world itself. Institutional arrangements, practices and activities associated with the production, exhibition, and reception of film changed in ways that supported the perception of film as art. Among the changes within the American film world that directly sought to promote the artistic status of film were the creation of film festivals, the academic study of film, and the self-promotion of film directors as artists. Film festivals provided a venue for recognizing artistic merit in certain films, ties to academia added to the legitimacy of film, and directors responded to their growing power and prestige by embracing the 'mantle of the artist'. Other developments occurred primarily for economic or legal reasons, but indirectly supported the art world for Hollywood films. Included in this category is the changing mode of film production, the economics of 'art houses' and 'prestige productions', shifts in censorship practices, and changes in the content of 1960s films. Following WW II, Hollywood came to resemble European film production, producing fewer films for smaller audiences and shifting from the studio system to director-centered production. The 'art house' movement and 'prestige productions' replaced nickelodeons and films aimed at a mass audience. Relaxing censorship standards and an effort to differentiate film from television content further facilitated the acceptance of film as art.

Finally, Baumann turns to the role of critical discourse in providing a legitimat-

ing ideology for the artistic value of film. It is in this section of the book that Baumann makes his strongest empirical case and most original contribution. Through a detailed study of American film reviews from 1925 to 1985, Baumann fills a gap in the literature on cultural hierarchy where he argues that 'evidence for the development of a critical discourse is almost entirely absent' (p. 113). In particular, he looks at the changing language of film reviews, the changing techniques and concepts used by film reviewers, and the incorporation of film criticism in advertisements. Over time, film reviews used more 'high art' and 'critical' terms characteristic of the discourse on legitimate art forms, such as classical music and painting exhibitions. Likewise, Baumann finds that film reviews increasingly drew on eight different critical techniques associated with art discourse, such as comparing directors, interpreting the film, or finding 'merit in failure'. In effect, the discourse on film was 'intellectualized' as reviewers drew on artistic terms and critical techniques previously employed only in reference to more legitimate art forms. The intellectualization of film discourse provided a legitimating ideology that further facilitated the perception of Hollywood films as works of art. Baumann even provides a comparison with literature to show that, before 1960, book reviews contained much more high art discourse and critical techniques than film reviews; however, after 1960, film reviews contained as much or more of this intellectualizing discourse as book reviews.

Indeed, 1960 emerges as an important turning point in the critical discourse on film in the US, while ongoing changes seem to further the intellectualizing trend throughout the following decade. Although several plausible explanations are put forward (e.g. the spread of 'auteur' theory to the US; production conditions in Hollywood more closely resembled European film production during this period), some puzzles remain. Although reviews continue to emphasize a film's director, high art language and critical techniques

become less prevalent after they reach a peak in 1970. In other words, from 1970 to 1985 Baumann observes a decline in intellectualizing discourse but there is no explanation provided for this trend. If an increase in intellectual discourse signals greater artistic legitimacy for film, what are the implications of a decline in such discourse? While Baumann mentions that Hollywood moved away from the 'auteur' production conditions characteristic of Europe after the 1960s and early 1970s in favor of a 'blockbuster' mode of production, it is unsatisfying to reduce changes in discourse to the mode of production or the content of the resulting films. Indeed, Baumann skillfully demonstrates that the changing discourse of film reviewers cannot be attributed to shifts in film content.

Although the results of Baumann's study are striking, several possibilities for future research seem to present themselves. For one, rather than focusing exclusively on intellectualizing language, giving attention to other types of discourse and ideological frames (e.g. what Bourdieu would call the 'popular aesthetic') might provide a more complete picture of film discourse. In addition, the institutional arrangements within the field of film discourse itself (e.g. the autonomy of film critics, professional networks, and editorial policies) are likely to mediate the relationship between the discourse and the other factors Baumann considers. While Baumann presents some useful comparisons to film in Europe and to book reviews in the US, more systematic comparisons of critical discourse across countries and across cultural fields are a promising avenue for future research. Although beyond the scope of Baumann's present study, such work can clarify the relationship between critical discourse and artistic legitimacy. Ultimately, the scope of this book is impressive and scholars interested in processes of legitimacy, particularly in fields of cultural production, will find its content to be theoretically and empirically relevant.

Vaughn Schmutz

Bang voor risico's en de risico's van de angst

Roel Pieterman (2008) *De verzorgcultuur. Streven naar veiligheid in een wereld vol risico en onzekerheid*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 218 pp.

Met dit boek houdt Roel Pieterman een sterk pleidooi voor redelijkheid. Het is een verhelderend boek. Een van die boeken die licht werpen op de hedendaagse samenleving; ze overzichtelijker en transparanter maakt.

De verzorgcultuur is een geheel van houdingen, principes, voorstellings- en handelingswijzen, gericht op schadebeheersing. Het is een van de drie vormen van schadebeheersing – naast schuld en risico – die in dit boek aan bod komen. Herleid tot hun kernprincipes komen deze op het volgende neer. Het schuldprincipe stelt dat iedereen zijn eigen schade maar moeten dragen, tenzij men iemand anders (juridisch) aansprakelijk kan stellen. Schuld verwijst hier dus zowel naar het principe 'eigen schuld dikke bult', als naar het gegeven dat men iemand moet laten schuldig verklaren om de dikke bult als een zwarte piet te kunnen doorschuiven. Het risicoprincipe stelt dat slachtoffers van schade moeten worden vergoed. Schade mag geen schande zijn. Dit principe leidt tot het gebruik van verzekeringen. Het verzorgprincipe stelt dat schade moet worden voorkomen op een nogal radicale manier, door geen risico's meer te nemen.

Roel Pieterman verbindt elk van die vormen met een bepaalde fase van onze maatschappelijke ontwikkeling, alsook met een politieke ideologie. Hij gaat vooral in op hun inbedding in een geheel van waarden, houdingen en vooringenomenheden, dat zich verwezenlijkt in wet en instelling. Daarom is er sprake van een schuld-, risico- en verzorgcultuur. Alleen die laatste staat in de titel van het boek omdat hij volgens Roel Pieterman vandaag opgeld maakt en dominant wordt, maar vatbaar is voor verstrekkende kritiek. Vooral in de laatste hoofdstukken van het boek is die kritiek aan de orde.

De schuldcultuur is verbonden met het liberalisme, met de vroeg-industriële fase

van de moderniteit, met laissez-faire-laissez-allezbeleid en met, uiteraard, heel veel nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid. Men lijdt schade omdat men onvoorzichtig en/of onverantwoordelijk is geweest, zo luidt de achterliggende redenering.

De risicocultuur wordt beschreven als nauw verbonden met de sociaaldemocratie. Zij vertoont uitgesproken affiniteiten met de instellingen van de verzorgingsstaat. Schade wordt in die cultuur als het ware geëmancipeerd van schuld en straf door over te stappen van een individualistische op een collectieve logica. Het leven in een collectiviteit houdt risico's in omdat die collectiviteit bepaalde handelingspatronen volgt. De schade van die gerealiseerde risico's moet niet door de (toevallig) getroffen individuen worden gedragen, maar dient door de collectiviteit te worden verlicht. Een collectiviteit die, bijvoorbeeld, via kapitalisme opteert voor een dynamische economie zal (minstens tijdelijke) werkloosheid produceren. Die schade moet door de collectiviteit worden gedragen of verlicht via een werkloosheidsvergoeding. Mensen stappen in zo'n solidaire verzekering uit welbegrepen eigenbelang. De risicobenadering maakt op die manier het nemen van risico's gemakkelijker en is waarschijnlijk daarom verbonden met een van de economisch en sociaal meest dynamische periodes van de Europese geschiedenis.

De verzorgcultuur is die van de laat- of postmoderne samenleving, nauw verbonden met het ecologische denken. Hij is in zekere zin een antwoord op de verwachtingen die door het succes van de verzorgingsstaat in de hand werden gewerkt: de verwachting van een schadevrij leven, de neiging verantwoordelijkheid te de-individualiseren en toe te schrijven aan de collectiviteit of aan 'het systeem'. De verzorgcultuur wordt in zijn verschijningsvormen ook beïnvloed door

het afgenomen respect voor gezag. Het gaat, kortom, om een cultuur waarin burgers zich snel opstellen als slachtoffer en de 'systeem-beheerders' even snel de schuld geven voor alles wat misloopt of voor wat, achteraf bekeken, blijkt te zijn misgelopen. De voorzorgcultuur wordt verder gedragen door een sterke juridisering van de samenleving en door de opkomst van een pessimistische toekomstvisie.

De voorzorgcultuur wil risico's vermijden. Zij heeft zich vooral ontwikkeld in verband met de milieuproblematiek en spitst zich daarom toe op door de mens gemaakte risico's. Roel Pieterman toont echter aan hoe die wijze van schadebeheersing ook andere handelingsgebieden en levenssferen binnendringt, zoals de omgang met criminaliteit en gezondheid. Bij deze vorm van schadebeheersing gaat het vooral om risico's die onzeker zijn en die zich op de lange termijn kunnen voordoen. Een cruciaal principe van deze beheersvorm is dat men nu net bij onzekere risico's bijzonder voorzichtig moet zijn en dus bepaalde technologische toepassingen, bijvoorbeeld genetische modificatie van organismen, moet verbieden zolang niet kan worden aangetoond dat zij nooit schadelijke gevolgen zullen hebben. Volgens Roel Pieterman keert de voorzorgcultuur zich haast systematisch tegen technologie en economie.

De drie sterk getypeerde vormen van schadebeheersing worden gehistoriseerd, voorgesteld als drie elkaar in de tijd opvolgende types. Dit brengt Roel Pieterman ertoe te stellen dat de schuldcultuur minder belangrijk wordt zodra de risicocultuur opkomt en dat deze laatste dan weer aan belang inboet zodra de voorzorgcultuur veld wint. Zo'n stelling onderschat waarschijnlijk de mate waarin vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw het neoliberalisme de schuld- en strafbenadering van schade weer heeft doen toenemen. Dat heeft niet geresulteerd in de afbouw van de verzorgingsstaat, maar het ware boeiend geweest te belichten hoe de sterke *revival* van het eigen-schuld-dikke-bultprincipe heeft geleid tot het aanpassen

van een aantal arrangementen van de verzorgingsstaat.

Het lijkt me trouwens wetenschappelijk juist en nuttiger de drie vormen van schadebeheersing te beschouwen, niet als elkaar historisch afwisselende vormen, maar als competitieve vormen die op elk moment met elkaar wedijveren. Zij proberen zich op te werpen als dominante benaderingswijze voor bepaalde risico's, treden met elkaar in competitie om risico's op te eisen voor de eigen benadering, hetgeen ook aanleiding geeft tot mengvormen. Zo'n synchrone in de plaats van een diachronische benadering zou ook meteen de vraag hebben opgeworpen welke concrete belangen en groepen de verschillende vormen van schadebeheersing promoten. Die vraag blijft nu onderbelicht, grotendeels onbeantwoord. Enkel de denkwijzen waarbij de beheersvormen aansluiten, krijgen voldoende aandacht.

In de laatste hoofdstukken van het boek stapt Roel Pieterman van beschrijving over op kritiek en aanbevelingen. De kritiek is helder, scherp en, voor mij althans, doorgaans overtuigend. De voorstanders van een ruime en/of radicale toepassing van het voorzorgprincipe zullen daar waarschijnlijk anders over denken. Hopelijk zijn ze in hun reacties op dit boek even helder en redelijk als Roel Pieterman in zijn kritiek.

De voorzorgcultuur, zoals Roel Pieterman hem neerzet, vertoont opvallend veel irrationele trekjes: het gretig aangrijpen van de slachtofferrol, de technologiefobie, het ijverig beschuldigen van de mensen die verantwoordelijkheid opnemen, het gebruik van de complottheorie om tegenstanders in een slecht daglicht te stellen, de angst, de verlamme angst die zo tekenend is voor die cultuur... Toch benadert Roel Pieterman zijn studieobject alsof het handelen van de actoren die hij bestudeert wordt gedreven door het streven naar redelijkheid. Wat volgens hem fout zit aan de voorzorgcultuur kan worden begrepen als een vergissing van mensen die redelijk willen zijn, maar die door gebrek aan informatie, door een empirisch onjuiste

inschatting van de relatieve schadelijkheid van verschillende risico's of ten gevolge van een logische denkfout, verkeerde conclusies trekken. De kritiek van Roel Pieterman is geformuleerd alsof het om dergelijke vergissingen gaat.

In verband met bijvoorbeeld de angst, verwijst hij naar het werk van Furedi om het klimaat te schetsen waarin de band tussen de voorzorgcultuur en de cultuur van de angst kan groeien. Roel Pieterman aanvaardt echter de aanname dat de angst een gevolg is van een risico. Zijn kritiek heeft betrekking op de manier waarop met dat risico wordt omgegaan. Hij pleit tegen een al te gretig gebruik van het voorzorgprincipe. De voorzorgcultuur is mijns inziens vatbaar voor een meer fundamentele kritiek. Soms is angst een gevolg van risico's, maar risico's zijn evenzeer of meer zelfs een gevolg van angst. Verschillende hedendaagse ontwikkelingen, zoals de vergrijzing van de bevolking en de groei van de kennismaatschappij, leiden naar een bevolking van oudere,

kwetsbare mensen en van laaggeschoolde, kwetsbare mensen, kortom naar een bevolking met veel angstige mensen. Er leeft een grote hoeveelheid angst in de bevolkingen van de laatmoderne samenlevingen. Die angst moet worden verwerkt. Voor die grote, vage, onbestemde angst wordt gezocht naar concrete, oorzaken: naar oorzaken waarvoor het redelijk lijkt angst te hebben. De risico's verbonden aan verschillende soorten technologieën, het mogelijke einde van planeet en mensheid, die aan de basis liggen van de verantwoording van verstrekkende voorzorgsmaatregelen, zijn dergelijke concrete, adembenemende risico's. De voorzorgcultuur kan ten dele worden begrepen als een poging om te gaan met grote en onzekere risico's, maar dient ook te worden begrepen als een overtuigende vertaling van angst in buitengewoon indrukwekkende risico's. Dat laatste perspectief ontbreekt in dit overigens zeer boeiende boek.

Mark Elchardus

SUMMARIES

THE REPRESENTATION OF 'HOLLAND'S' FISHERFOLK: VISUAL CULTURE AND THE FOLKLORISTIC IMAGE OF MARKEN AND VOLENDAM *by Rob van Ginkel*

From the late eighteenth century until fairly recently, Dutch and particularly Marken and Volendam fisherfolk were romantically portrayed in the visual arts, in travelogues and in scholarly writing as embodying 'inner civilization' and national virtues. They were believed to be uncorrupted by modernity, living austere and pious lives in close-knit communities, preserving in customs and costumes what had disappeared elsewhere in the Netherlands, and maintaining norms and values that simultaneously mirrored and provided a model for the country's 'national character'. In the iconography of how the Dutch presented themselves to the outside world as well as in foreigners' representations of the Dutch, Marken and Volendam fisherfolk figured prominently. Their highly distinctive local cultures were thus conflated with nationhood and national identity. Devoting special attention to painting, photography and film, this article asks why this should be so, and how the folkloristic image was reproduced time and again for different reasons, audiences and purposes.

THE QUEST FOR THE ULTIMATE GAME: WORLD OF WARCRAFT, SECOND LIFE AND THE COMMERCIALIZATION OF VIRTUAL GAME WORLDS *by Jaron Harambam, Stef Aupers and Dick Houtman*

Since the 1990s, the computer game industry has been booming, and every generation of games provides players with more possibilities, personal freedom and agency. This freedom, Johan Huizinga famously argued, is the essence of play – but the self-referential 'magic circle' of free play is undermined when it becomes entangled with commercial gains or 'material interests'. This study empirically investigates whether commercialization erodes the sheer unlimited agency in today's virtual worlds of *World of Warcraft* and *Second Life*. It analyzes how players themselves experience the commodified nature of games, the emergence of trade in 'virtual' goods for 'real' money and the penetration of play worlds by 'real' multinationals like Reebok, Nike and IBM. It is concluded that the dichotomy commercialization versus freedom – as expressed by Huizinga and embedded in many social scientific theories – is problematic. A contextualized and differentiated approach is called for – especially since freedom and commerce sometimes support and reinforce one another in today's virtual worlds of play.

THE VIRTUALIZATION OF CITIZENSHIP AND THE PATERNALISTIC STATE *by Willem Schinkel*

This article illustrates the difference between formal citizenship and moral citizenship, and traces the shift in focus from formal to moral citizenship in Dutch national and local policy. The mixing of 'citizenship' with 'integration' has given rise to what can be termed a virtualization of citizenship. When 'integration' becomes 'citizenship', the citizenship status of those persons who are formal citizens but supposedly lack 'integration' (1) shifts from an actual to a virtual possession, and (2) becomes defined as a 'virtue'. The moralization of citizenship is largely state-initiated and is accompanied by a neo-liberal focus on 'individual responsibility'. Thus the state, whose position is endangered in times of globalization, finds a new functional potential in securing the inclusion and exclusion of 'society' through pronouncing moral citizenship in paternalist policies. The ensuing differentiation between 'active' and 'passive' citizens has the effect of separating 'society' from those who remain 'outside society', unadjusted to it whether formally citizens or not.

THE SILENT FORCE OF PRAGMATIC PREVENTION: AN ANALYSIS OF SHIFTS IN THE DUTCH 'CARAVAN DWELLERS' POLICY *by Marianne van Bochove and Jack Burgers*

The Dutch policy towards 'travellers' or 'caravan dwellers' – people permanently living in caravans – fits the more general trend designated in recent theories in criminology, as for instance formulated by the British sociologist David Garland, in that it clearly shows a transformation from a focus on emancipation to a focus on control and repression. But on closer scrutiny it turns out that, despite a harshening policy discourse, everyday policies are still primarily aimed at resocialisation. Apparently, there is a strong path-dependency in policies towards travellers in particular and maybe even towards deviance and crime in general.

THE IMPACT OF IMMIGRATION ON WAGES IN AMSTERDAM AND ROTTERDAM:
TESTING THE SUBSTITUTION THESIS IN TWO URBAN CONTEXTS *by Jeroen van der Waal*

Research on the substitution thesis – the idea that immigration leads to downward pressure on wages – has yielded scattered outcomes. While it is commonly assumed that economic differences between countries are responsible for these diverging findings, attempts to examine this assumption run into theoretical and empirical problems. This article argues it is theoretically sounder to assess the impact of immigration on wages in cities instead of nations, and that the substitution thesis should be contextualised in the urban economy. Using representative Dutch survey data, it is found that natives' wages in Rotterdam, an urban economy with an industrial character, are negatively affected by immigration, while those of their counterparts in Amsterdam, an urban economy with a well-developed service sector, are not.

OVER DE AUTEURS

Stef Aupers is cultuursocioloog en werkzaam als universitair hoofddocent aan de afdeling sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Marianne van Bochove is socioloog. Zij studeerde af op een scriptie over ontwikkelingen in het woonwagengebeleid in Nederland en is momenteel als promovendus verbonden aan de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit. Zij heeft een scholarship verworven bij de ZEIT-Stiftung om onderzoek te doen naar de lokale en transnationale bindingen van de allochtone middenklasse.

Jack Burgers is socioloog en als hoogleraar Grootstedelijke Vraagstukken verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij publiceerde over lokale gevolgen van economische herstructurering, migratie en integratie, stadsvernieuwing, openbare ruimte en stads cultuur.

Menno Hurenkamp is onderzoeker aan de Amsterdam School for Social Science Research (ASSR). Recent verscheen de met Michael Kazin en Frans Becker samengestelde bundel *In search of progressive America*, Pennsylvania University Press (2008).

Rob van Ginkel studeerde culturele antropologie en sociologie en is als universitair hoofddocent verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft vooral gepubliceerd op het terrein van maritieme culturen en nationale en lokale identiteitsvorming. Enkele recente voorbeelden zijn: *Coastal Cultures: An Anthropology of Fishing and Whaling Traditions* (Amsterdam 2007); *Wildness and Sensation: Anthropology of Sinister and Sensuous Realms* (Amsterdam 2007, met Alex Strating); *Braving Troubled Waters: Sea Change in a Dutch Fishing Community* (Amsterdam 2009). Als NIOD-onderzoeker verricht hij momenteel onderzoek naar de herdenking van de Tweede Wereldoorlog.

Jaron Harambam voltooit momenteel zijn Research Master Social Sciences aan de International School of Humanities and Social Sciences (UvA) en verricht onderzoek voor het derde geldstroom project 'Virtuele gemeenschappen in Drenthe?' (Erasmus Universiteit / Provincie Drenthe).

Dick Houtman is hoogleraar Cultuursociologie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam, waar hij onderzoek verricht naar culturele veranderingen in hedendaagse westerse samenlevingen.

Willem Schinkel (1976) is universitair hoofddocent Theoretische Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Recente publicaties zijn *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij* (Kampen: Klement, 2007); *Globalization and the State: Sociological Perspectives on the State of the State* (Basing-

stoke: PalgraveMacmillan, 2009) en *Aspects of Violence: Towards a Sociological Theory of Violence* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

Jeroen van der Waal (1974) is als socioloog verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Momenteel werkt hij aan een proefschrift over de invloed van economische mondialisering op stedelijke sociale ongelijkheid en etnisch conflict. Daarnaast verricht hij onderzoek naar culturele veranderingen en stemgedrag in Westerse samenlevingen.

